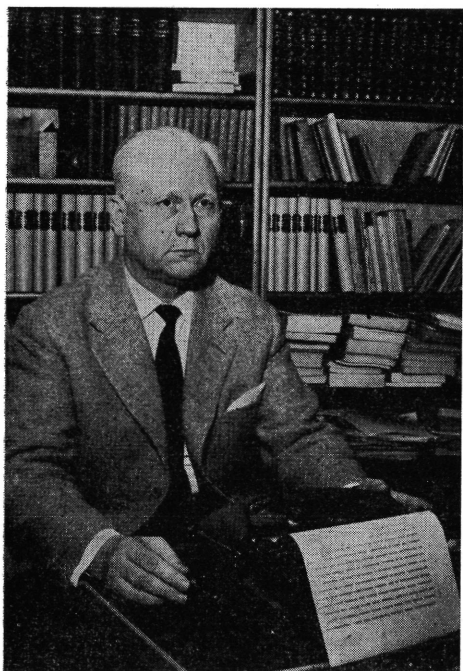

Paavo Ravila

1902–1974

1974. április 16-án elhunyt PAAVO RAVILA, szaktudományunk egy rendkívül sokoldalú s nemzetközi viszonylatban is nagy tekintélynek örvendő tagja. Halálával nemcsak a finnországi, hanem a nemzetközi finnugrisztikát is súlyos veszteség érte.

PAAVO ILMARI RAVILA 1902. július 5-én Közép-Finnországban, azon Laukaa nevű községben született, amely egy ideig finn nyelv-tanulmányai során a mi REGULY ANTALunknak is otthont adott. Középiskolai tanulmányait a finn művelődés történetében oly jelentős szerepet játszó Turku városában végezte, amelynek finn nyelvű líceuma csak néhány évvel korábban fogadta tanítványai sorába LAURI HAKULINENT és a nemrég elhunyt folkloristát, MARTTI HAAVIOT. Egyetemi tanulmányait a fiatal turkui finn egyetemen kezdte meg, s ennek növendékei közül elsőnek nyerte el

a „filozófia kandidátusa” címet. A tudományokkal való ismerkedést a helységi egyetemen folytatta. Itt a finnugor nyelvészetbe YRJÖ WICHMANN vezette be, de – s ez további tudományos fejlődése szempontjából jelentős körülmény – a szlavista JOOSEPPI MIKKOLÁNAK és a fonetika tanárának, FRANS ÄIMÄNEK az előadásait is hallgatta. Alighogy megkapta a magisteri címet, már 1929-ben módja nyílt olyan helyszíni kutatások végzésére, amelyenkről a finnugor nyelvészek túlnyomó többsége az időben nem is álmodhatott; eljutott ugyanis a Finnugor Társaság ösztöndíjasaként az erzá-mordvinokhoz. Ezen kiküldetéséhez az a körülmény adta az indítékot, hogy a mordvin nyelv nagyérdemű kutatójának, Heikki PAASONENNAK 1919-ben történt elhalálása után nem volt Finnországban olyan mordvinista, aki a PAASONENTÓL és másoktól gyűjtött nagymennyiségű népköltészeti és szótár

anyag kiadására vállalkozhatott volna, s ezért szükség volt arra, hogy egy fiatal kutató kiképezze magát a mordvin nyelv szakértőjévé.

Az alig kéthónapos tanulmányút nem elégítette ki a tetterótól feszülő, lelkes tudományművelőt: nyelvi ismereteinek bővítése és egy korábban ismeretlen lapp nyelvjárás sajátosságainak feltárása céljából mordvin földi tanulmányútjának a befejezése után — még ugyancsak 1929-ben — a petsamói Maattivuonóba utazott. Itt a halászó-lappok nyelvével foglalkozott, s e tanulmányait a következő évben is folytatta. A későbbiek folyamán — 1931-ben, illetőleg 1933-ban — alkalmat nyílt kiterjeszteni tanulmányait az Inariban és Enontekióban lakó hegyi-lappok nyelvére is, s így szilárd alapra tett szert mind leíró, mind pedig történeti lappológiai kutatásaihoz.

RAVILÁNAK e tanulmányúti szövegkiadványok, értekezések alakjában hozták meg gyümölcsüket, melyek tekintélyt, megbecsülést hoztak számára hazájában és hazája határain kívül egyaránt. 1932-ben a helsinki egyetem doktorrá fogadta, majd pedig ugyanezen egyetem docensévé nevezték ki. 1934-ben a turkui egyetem „a finn nyelv és rokonai” tanszékére hívta meg professzornak. 1942—43-ban egy berlini tudományos intézetben végzett szakértői feladatokat, 1947—48-ban pedig az uppsalai egyetemen mint Björn COLLINDER helyettese a finnugor nyelvészet tanárának a feladatait látta el. 1949-ben turkui katedráját a helsinki egyetem finnugor nyelvészeti tanszékével cserélte fel, s ennek vezetőjeként 1956-ig működött. 1956-ban a Finn Akadémia tagjává nevezték ki, s ezzel egyidejűleg ezen Akadémia alapszabályai értelmében katedrájáról lemondott. Megelőzőleg, 1951-ben, a bloomingtoni egyetemen, 1962-ben pedig a New York-i Columbia egyetemen tartott előadásokat.

Irodalmi munkásságát RAVILA helyszíni tanulmányaival párhuzamosan, velük szoros kapcsolatban kezdte meg s folytatta tovább. Első dolgozatát „Über eine doppelte Vertretung des urfinnischwolgaischen *a der nichtersten Silbe im Mordwinischen” (FUF. 20) a mordvin nyelvi, második szótagi vokalizmus kérdéseinek szentelte, tehát olyan témával foglalkozott benne, melyet a kutatók előtte csak felszínesen érintettek. A második szótagi végmagánhangzó abszolút szóvégen megfigyelhető megmaradása, illetőleg lekopása, úgyszintén a zárt szótagi magánhangzó minőségének alakulása megállapításai szerint az ősmordvin nyelvi hangsúly helyétől függött. Dolgozatában tehát döntő jelentőséget tulajdonít az egykori hangsúlyviszonyoknak, s ezzel egy olyan tényezőnek a szóalakformáló hatására hívja fel a figyelmet, melyről SETÄLÄ fokváltakozási elméletében csak nagyvonalú következtetéseket olvashatunk. Dolgozatának eredményeit ma is elfogadja a szakirodalom.

A mordvin nyelv kutatása szempontjából RAVILA legnagyobb jelentőségű munkája az az anyagközlés, amelynek keretében „Mordwinische Volksdichtung” címen napvilágot láttak PAASONENNAK a múlt század végén és századunk első éveiben gyűjtött szövegei (SUST. 77, 81, 84, 91). A kiadással kapcsolatos munkáját csak akkor tudhatjuk igazán értékelni, ha figyelembe vesszük a következő tényeket: az általa feljegyzett mordvin szövegekhez PAASONEN nem készített fordítást, a szövegek lefordítása tehát RAVILA műve volt; az első kötet 1938-ban, az utolsó pedig 1947-ben jelent meg, a fordítás és a sajtó alá rendezés munkája tehát — a háború miatt kisebb-nagyobb megszakításokkal — nagyjából kilenc évig vette igénybe RAVILA (és munkatársai) idejét és képességeit; a kiadott szövegek, fordításuk és a hozzá fűzött aránylag kis mennyiségű magyarázatok együttes lapszáma kb. 2320. A szövegek tuda-

mányos értékét növeli egyrészt az a körülmény, hogy a korábban kevésbé ismert moksa nyelv is bőségesen képviselve van bennük, másrészt az a tény, hogy műfaji szempontból is változatosak: dalokon és meséken kívül vannak

A PAASONEN-féle szöveganyag kiadásán kívül számos kisebb értekezésével is gyarapította RAVILA a mordvin nyelv jelenére és múltjára vonatkozó ismereteinket. Közéjük tartoznak a következők: „Zum Einfluss des Russischen auf das Mordwinische” (AASF. B. 27.), „Ein Beitrag zur Geschichte der Vokalharmonie im Mordwinischen” (NyK. 50), „Lisä mordvan äännehistoriaan” (Vir. 1944), „Der Akzent im Erza-Mordwinischen” (FUF. 40), „Zur Kritik der mordwinischen Substrathypothese des russischen Akanje” (SUST. 150). 1929-ben feljegyzett, saját gyűjtésű szóanyagát is közzétette egy kis erzä-mordvin szójegyzék alakjában (SUSA. 61/3). Megindította továbbá egy nagy, tudományos mordvin szótár munkálatait. Sajnálatos, hogy több érdemes munkatársának időközben bekövetkezett halála miatt e szótár megjelenése valószínűleg még hosszabb ideig várat magára.

A másik finnugor nyelv, amelynek kutatása terén RAVILA legjobban kitüntette magát, a lapp. A finnugor összehasonlító nyelvtudomány szempontjából igen kedvező körülmény volt az, hogy a finnségi nyelveken és mordvinon kívül épp a lappot választotta kutatásai tárgyául. Nincs ugyanis a finnugor nyelvek között még egy olyan hármas csoport, amelynek tagjaiban annyi közösen megőrzött, ősi nyelvtani és szókincsbeli elem lenne, mint a finnben, a mordvinban és a lappban, s így e három nyelv összehasonlítása útján több és biztosabb következtetésre juthatunk, mint egyéb finnugor nyelvekre támaszkodva.

RAVILA lappológiai érdeklődésének első nagyobb eredménye egy szöveggyűjtemény: „Ruijanlappalaisia kielennäytteitä Petsamosta ja Etelä-Varangista” (SUST. 61. 1931.). Anyagát 1929-ben és 1930-ban tett tanulmányútján jegyezte fel. Ugyancsak hegyi-lapp anyagot tartalmaz „Reste lappischen Volksglaubens” című kötete (SUST. 68. 1934); túlnyomó része egyetlen lappnak, az inari kerületből származó Juhani Nuorgamnak a közléseit foglalja magában. Kiadása által már feledésben levő, nagyobb részben a néphit és a mitológia, kisebb részben a néprajz körébe tartozó ismeretanyagot mentett meg az utókorok.

RAVILA doktori értekezése, „Das Quantitätssystem des seelappischen Dialektes von Maattivuono” (SUST. 62 és külön: 1932), azon az anyagon alapul, melyet a szerző maga gyűjtött nyelvmestereitől petsamói útján és Helsinkiben. Célja elsősorban a szóban forgó nyelvjárás hangrendszerének kvantitatív szempontú leírása, de könyve végén kitér megállapításai történeti hátterének a vizsgálatára is. Mindezek alapján arra az eredményre jut, hogy a maattivuonói nyelvjárást — figyelembe véve szókészletének és morfológiájának a tanulságait is — a Dél-Varangerben beszélt egyéb nyelvjárásokkal együtt a (norvégiai) finnmarkeni dialektusokhoz, közelebről ezek keleti csoportjához tartozónak kell tekintenünk, de e nyelvjárás hangrendszerében, különösen pedig konzonantizmusában több olyan sajátosság figyelhető meg, amely elválasztja a finnmarkeni hegyi dialektusoktól, és azon nyelvjárásokhoz közelíti, amelyeket Norvégia legészakibb részének a partvidékén az úgynevezett tengeri-lappok beszélnek. Ezen lappológiai részleteredményekén kívül szép számban vannak RAVILA értekezésében olyan megállapítások, amelyek az egész finnugor hangtan szempontjából érdeklődésre tarthatnak számot. Noha SETÄLÄ fokváltakozási elméletét immár elég régen meghaladottnak tekintjük,

RAVILA értekezésének a megjelenése idejében még lényeges megállapításként volt értékelhető a szerzőnek az a következtetése, hogy a maattivuonói és egyéb dél-varangeri nyelvjárások ismeretében egy olyan feltevés, amely szerint a magánhangzók az őslappnál régibb korszakban kvantitatív váltakozásnak lettek volna alávetve, nem valószínűsíthető.

RAVILÁnak kisebb lappológiai tárgyú dolgozatai közül egyebek közt a „Die Lappen und Fennoskandien” (Festschrift für Herman Hirt. II. 1936), a „Probleme des Stufenwechsels im Lappischen” (FUF. 33), különösen pedig a „Die Stellung des Lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen Sprachfamilie” (FUF. 23) tarthatnak számot szélesebb körű érdeklődésre. Az utóbbi kérdés bonyolultságát nem is kell hangsúlyoznunk; elég, ha utalunk arra a szép-számú megoldási kísérletre, amelyről értekezése elején RAVILA számot ad. Ő maga hangtani és morfológiai jelenségekre korlátozódva keresi a választ a feltett kérdésre. Kiemelve a lappnak a balti-finn nyelvekkel szemben való önállóságát, arra a következtetésre jut, hogy a lapp nyelv lényegében két forrásból magyarázható meg: egyrészt egy olyan protofinn nyelvformából, amelynek a balti-finn nyelvek őseit a többi finnugor nyelvtől való elválása után, de még önálló életének kezdetén képzelhetjük, másrészt a már jellegzetesen ősfinnnek mondható nyelvből. Ami a protolapp kérdést illeti, csak valószínűnek jelzi azt a felfogását, amely szerint a lappok eredetileg egy arktikus nép volt. Egy ilyen nép kultúrájának nyomai Eurázsia legészakibb szélességi fokai alatt az Atlanti-Óceántól a Bering-szorosig megtalálhatók.

RAVILÁnak a lapp nyelv eredetéről vallott, itt ismertetett nézetét a lappológusok túlnyomó többsége ma is magáénak vallja.

Mint vérbeli komparatistának több olyan értekezése van RAVILÁnak, amely legfeljebb csak célja vagy címe alapján sorolható be egyik vagy másik finnugor nyelv irodalmába, a benne tárgyalt kérdések összetett volta és a felhasznált anyag minemősége alapján azonban több finnugor nyelv bibliográfiájába kívánkozik. Egyik ilyen dolgozata, az „Eräitä varhaiskantasuomalaisia analogiatapauksia” (Vir. 1939), azon finn és lapp szavak egymáshoz való viszonyát igyekszik tisztázni, amelyek végmagánhangzója az általánostól eltérő megfelelést mutat, vö. például fi. *järvi* ~ lp. *jaw're*. Hogy ezen szavakban nem a szabályosnak tekinthető finn *-i* (< ősfinn **-e*) ~ norvég-lapp *-á* megfelelést találjuk, annak okát RAVILA az ősfinnben keresi (bővebben l. LAKÓ: NyK. 51, 26–41). Noha címe szerint finn nyelvi jelenséget tárgyal, bizonyító anyaga alapján RAVILA lappológiai értekezéseihez áll közel „Adjektiiviattributin kongruenssin synty suomen kielessä” (Sananjalka 2.) című dolgozata is, melyben azt a kérdést tárgyalja, hogy miként keletkezett a finnben a melléknévi jelző kongruenciája, azaz egyike azon mondattani sajátságoknak, amelyek tekintetében a finnségi nyelvek feltűnően különböznek a többi finnugor nyelvtől. Rámutatva a lappban olyan kongruenciajelenségekre, amelyekre számos évtizeddel korábban már WIKLUND is felhívta a figyelmet (SUSA. 10 :207–9), arra az eredményre jut, hogy a finn kongruencia kiindulópontja olyanféle lehetett, mint amelyen a kongruencia a mai lappban, ahol a 'jó' és a 'rossz' jelentésű melléknéven kívül csak a névmási és a számnévi jelző kongruál főszavával.

Összefoglaló jellegű RAVILÁnak „Lainasanamme” című dolgozata (Tietolipas 51); ebben a balti-finn nyelvek, elsősorban a finn nyelv régi és új jövevényszavait tárgyalja röviden. E munkája kitűnően szolgálja például az egyetemi oktatás céljait.

Foglalkozott RAVILA a finn-volgai nyelvcsoporthoz eddig még nem említett tagjának, a cseremisznak, meg a vele szoros kapcsolatba hozott, kihalt merja nyelvnek néhány problémájával is. Amíg a „Das Merja-Problem im Lichte der Ortsnamenforschung” (FUFA. 24) és a „Merjalaiset, sukupuuttoon kuollut suomalais-ugrilainen kansa” (Länsi 1938) inkább tájékoztatásul szolgál a merja kérdéshez, addig „Merja und Tschermissen” (FUFA. 26) című cikkében MAX VASMER azon nézetével polemizál, amely szerint a merják neve etimológiai kapcsolatban áll a cseremiszek *mari* nevével. Elutasítja azt a nézetet is, amely szerint a merjához földrajzilag legközelebb álló finnugor nép a cseremis lett volna. — Tisztára nyelvészeti jellegű „Über die Entstehung des tschermisssischen Konjugationssystems” (FUF. 25) című értekezése. Azzal a BUDENZTŐL származó s utána meglehetősen általánosan elfogadott magyarázattal száll szembe benne, amely szerint az úgynevezett cseremis *-em* konjugációhoz aktív, tranzitív jelentésű, az *-am* konjugációhoz pedig többségükben intranszitiv, passzív és reflexív igék tartoznak, s hogy az utóbbi igék jelentésüket egy bennük valaha megvolt, de lappangásba jutott reflexív képzőnek köszönhetik. RAVILA véleménye szerint az *-em* konjugáció igéi eredeti *-a/-ä* tövű igéket képviselnek, az *-am* konjugációhoz pedig olyan igék tartoznak, amelyek tövégi magánhangzója eredetileg *-e/-ę* volt, illetőleg amelyek tövéhez valamilyen képző járult.

Hazánkban legismertebbek RAVILÁNAK azok az értekezései és kisebb cikkei, amelyekben az uralisztika egészét érdeklő kérdésekkel, az uráli alapnyelv mineműségével, az uráli nyelvek többségében meglévő nyelvi elemekkel, illetőleg jelenségekkel s ezek keletkezésének problémáival foglalkozik. Néhány évtizeddel ezelőtt például a fokváltakozási elmélet híveire még bizonyos mértékig az újdonság ingerével hatott az a nézete, hogy finnugor kori vagy pláne régibb fokváltakozásról még csak szó sem lehet, ami pedig a szamojéd nyelvek fokváltakozását illeti, az keletkezhetett a finnségi nyelvek némelyikéből és a lappból ismert fokváltakozástól függetlenül („Astevaihtelun arvoitus”: Vir. 1951). A finnugor vokalizmus kérdéseivel alig foglalkozott, viszont annál több figyelmet szentelt az úgynevezett alaktan, különösen pedig a mondatban kérdéseinek. „Über das finnisch-ugrische Komparativsuffix” című dolgozatában (FUF. 24) azzal a régi nézettel száll szembe, amely szerint a magyar *-b*, *-bb*, finn *-mpa-* (nom. *-mpi*), lapp *-b*, *-bbo*, illetőleg *-mp* középfokképző fgr. **-mp3* előzménye már az alapnyelvben e funkciót töltötte volna be. Rámutat, hogy az uráli nyelvek többsége a középfokot és a felsőfokot szintaktikai eszközökkel fejezi ki, ennek a kifejezőmódnak az ősiségét valószínűsíti, s azt a véleményét nyilvánítja, hogy az említett finnugor nyelvek középfokképzője másodlagosan jutott mai funkciójához.

„Suomalais-ugrialaisten kielten ordinaalit” című cikkében (Verba docent. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi. 1959) a mordvinból ismert *kolmoše* és a finnből ismert *kolmante*-típus sorszámnev-képzőjének rokon nyelvi megfelelőit igyekszik megállapítani. Arra az eredményre jut, hogy a mordoin *-še* végső soron a finnugor **-šć-* kicsinyítő képzőre megy vissza, a finn *-nte-* típus képzőjének pedig — szemben a korábbi nézettel — nem fgr. **-nte-*, hanem fgr., illetőleg esetleg uráli **mt3-* az előzménye. E nézete támogatására egy 1669-ből származó Manuale Lapponicumra utal, amelyben a korábban ismeretlen *-bd* (< **-mt-*) képzőre hívja fel a figyelmet.

Kedvenc témája RAVILÁNAK a finnugor, illetőleg az uráli névragozás kialakulásának kérdése. E témakörbe tartoznak, illetőleg vele többé vagy

kevésbé kapcsolatosak „Zur Geschichte der Deklination der Personalpronomina in den uralischen Sprachen” (SUST. 98), „Die Entstehung der exozentrischen Nominalkomposita in den finnisch-ugrischen Sprachen” (FUF. 29), „Nomen verbale suomalais-ugrilaisissa kielissä” (Vir. 1945), „Zur Geschichte des finnisch-ugrischen Nominalsatzes” (CIFU. 1960), „Nominaalilause ja finiittimuodot” (Vir. 1960) című értekezései. A számjelölés kérdéseivel előbb egy kisebb dolgozatban (Vir. 1938) foglalkozik, majd pedig terjedelmes tanulmányt (FUF. 27) szentel nekik. Mindkettő ragyogó bizonyítéka RAVILA széles körű tájékozottságának, gazdag anyagismeretének és kombináló képességének. Noha több feltevése jogos ellentmondást váltott ki, utóbb említett tanulmányát világos okfejtésével s azon következtetéseivel, melyek révén évezredekkel korábbi nyelvformákra, illetőleg nyelvi folyamatokra vet fényt, az uráli összehasonlító nyelvészet egyik remekéeként könyvelhetjük el.

RAVILÁnak ehhez a hosszabb tanulmányához, főképpen pedig ennek „Über den ursprünglichen Bau des uralischen Satzes” című fejezetéhez kapcsolódik egy kis cikke, melyben az uráli mondat eredeti szerkezetére vonatkozó feltevéseit tette közzé, s azt a kérdést taglalja, hogy miképpen alakult ki a két- és többtagú mondat („Uralilaisen lauseen alkuperäisistä rakenteista”: Vir. 1943). „Suomalais-ugrilaisten kielten taivutuksen historiaa” című dolgozatában (Vir. 1945) azt a kérdést veti fel, hogy miből keletkezhettek az uráli, illetőleg a finnugor alapnyelvre rekonstruálható ragok és képzők. E téma fejtegetése persze nem járt olyan egzakt eredményekkel, amilyeneket az úgynevezett modern nyelvtudomány némely híve a „mai” nyelvészekről általában elvár. Így merész témaválasztása folyamánaképpen RAVILA és mindazok a kutatók, akik az ő nyomán e kérdéssel bátorkodtak foglalkozni, a hazai irodalomban fölényes leintésben részesültek. Pedig RAVILA világosan megmondja, hogy nem bizonyosságokat, hanem csak sejtéseket, feltevéseket kíván olvasói elé tárni abban a meggyőződésben, hogy az efféle nem tilalmas dolog. Hasonló értelemben fűztek gondolatokat RAVILA fejtegetéseihez a hazai kutatók közül is néhányan. Továbbra is az a nézetem: kár volna a RAVILÁéhoz hasonló gondolatok nyilvánosságra hozatalát — hagyományainktól eltérően — nem éppen tárgyilagos bírálatok útján meggondolást kívánó cselekménnyé avatni s így finnugrisztikánkat egyetlen ízlésnek alárendelni.

Abból, hogy RAVILA figyelmet és időt szentelt az uráli mondat eredeti felépítése kérdéseinek, szinte önmagától következik, hogy érdeklődése kiterjedt az uráli nyelvek igeragozásának, elsősorban ezen igeragozás keletkezésének problémáira is („Om konjugationens uppkomst i de uraliska språken”: Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala Årsbok 1948; „Über die Tempusstambildung der finnisch-ugrischen Sprachen”: SUSA. 59/4, finnül: Vir. 1957). Különösképp az úgynevezett alanyi és tárgyias igeragozás előzményei izgatják fantáziáját. Hangsúlyozza, hogy az uráli és az altaji nyelvek igeragozása keletkezésének megmagyarázásához a „posszesszív elmélet” nem elegendő. Úgy véli, hogy az uráli nyelvekben az igék finit alakjai két különböző szemléletmód, mégpedig a „szubjektív” és a „posszesszív” szemléletmód érvényesülése folytán alakultak ki, azaz keletkezésük mögött végső soron olyanféle különbség húzódik meg, amilyenre a német *ich bin gewesen* és *ich habe getan* szolgálhatnak például. Rámutat továbbá a lappban olyan jelenségekre, amelyek arra utalnak, hogy korábban e nyelvben is kétféle: alanyi és tárgyias igeragozás volt.

A mondatannal szoros kapcsolatban állnak RAVILA azon dolgozatai,

amelyekben a szavaknak szófajok szerinti osztályozásához fűz gondolatokat („Die Wortklassen, mit besonderer Berücksichtigung der uralischen Sprachen”: SUSA. 59; finnül: Vir. 1953). Ezeket is figyelembe véve talán nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy RAVILA mondattani vonatkozású dolgozataiból egy uráli összehasonlító mondattan alapvonalai rajzolódnak ki. Ennek magvát összefoglalva is megtaláljuk BJÖRN COLLINDER „Comparative Grammar of the Uralic Languages” (Stockholm, 1960) című művének a szintakszist tárgyaló fejezeteiben (vö. Preface 6).

Amint a fentiekből kiviláglik, sokat foglalkoztatta RAVILÁT egyebek közt az a kérdés, hogy mondattani szempontból milyennek képzelhetjük a finnugor, illetőleg az uráli alapnyelvet. Hogy ilyen jellegű fejtegetéseit elvi állásfoglalása ismeretében értékelhessük, tisztázta nézeteit mind az „alapnyelv” fogalmát illetően, mind pedig a mondattan elvi kérdéseivel kapcsolatosan. Felőlük „Die Ursprache als Grundbegriff der Sprachgeschichte” (SUSA. 60/6; finnül Vir. 1959), illetőleg „Lauseopin periaatekysymyksiä” (Vir. 1944) című cikkeiből tájékozódhatunk. Fő vonásaiban felvázolta élénk a finnugor nyelvtudomány eredményeit és feladatait is — úgy, ahogyan századunk első felének végén látta őket („Suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen saavutuksia ja tehtäviä”: Suomalainen Suomi 1943), egy évtizeddel korábban pedig ismertette azt a tevékenységet, amelyet a Finnugor Társaság az uráli nyelvtudomány és a vele rokon tudományok érdekében az alapítása óta eltelt fél évszázad alatt kifejtett („Suomalais-ugrilainen Seura 1883 — 1933”: SUSA. 46/1; megjelent ugyanezen kötetben franciául is). Mindenkor elismerve és hangoztatva a történeti nyelvtudomány létjogosultságát, az uráli etimológiai kutatások eredményeinek alapos ismeretében gyarapította tudásunkat a finn nép és a finnugorság múltját illetően, de felvetette azt a kérdést is, hogy milyen jövő vár a finnugor nyelveket beszélő népekre. Erről egyebek közt „Suomen suku ja Suomen kansa” (Suomen historian käsikirja I. 1949), illetőleg „Suomalais-ugrilaisten kansojen tulevaisuus” (Valvoja — Aika 1943) című közleményei tanúskodnak. Tudománytörténeti szempontból értékesek azok a megemlékezései, melyekben tudományunk néhány nagy alakjának munkásságát ismertette és értékelte, egyben kegyelettel adózva emléküknék. Közülük különösen az „E.N. Setälä kielentutkijana” (SUST. 135; ugyanitt franciául is) és „Heikki Paasonen und sein Forscherwerk” (SUSA. 66/1) címűk nyújtanak sokat tudományunk múltjának megismeréséhez és helyes értékeléséhez.

Eddig ismertetett munkásságával RAVILA — összefoglalóan azt mondhatjuk — főleg az uráli nyelvek és népek történetére meg jelenére vonatkozó ismereteinket gazdagította. Fontos azonban az a tevékenysége is, melyet szaktudományunk megújulása, korszerűsítése érdekében fejtett ki. Mindenkor azt vallotta, hogy a finnugrisztika nem zárt terület s nem öncélú tudomány, hanem része annak a nagy tudománynak, amelynek tárgya az ember és az emberi társadalom. Éppen ezért a finnugrisztikának figyelnie kell azt, ami a nemzetközi tudományban történik, mert másképp nem fejlődhetik. A finnugrisztika, illetőleg uralisztika legkiválóbb képviselői nem mulasztották el figyelemmel kísérni és saját munkásságuk javára kamatoztatni azt, ami az indoeurópai kutatásban a múltban történt. Ámde — ezt RAVILA az 1950-es évek elejétől ismételtlen hangoztatja — ma már ez nem elég, mert a nyelvészeti alapkutatások súlypontja már nem az indoeurópai területen van. A világ egyéb nyelveinek a kutatása új problémák felvetésével járt együtt s tágította a látókört. Ennek folytán az általános nyelvészet is, amely a legutóbbi időkgig szinte azo-

nos volt az összehasonlító indoeurópai nyelvészettel, alapjaiban megváltozott. Ezért a finnugrisztikai kutatásoknak minden okuk megvan arra, hogy ezt az új fejlődést nyomon kövessék, s ami belőlük a maguk számára hasznosítható, azt a továbbiak során alkalmazzák.

RAVILA ezen új orientációja természetesen nem véletlen dolga, s nem hazai előzményekből fakadt. Az Egyesült Államokba tett tanulmányútjain – 1951-től kezdve – bőségesen volt alkalma megismerkedni azon új nyelvészeti irányokkal, amelyekre a fentiekben utalt, s így meggyőződését közvetlen tapasztalatok alapján alakíthatta ki. Eltérően az itt-ott észlelt gyakorlattól, saját tevékenysége nem abban merült ki, hogy az új nyelvészeti irányzatok figyelmen kívül hagyásának bűnében másokat elmarasztalt, hanem mindjárt hazatérte után maga hozzáfogott a tanulmányútjain megismert új irányok mivoltának, alapfogalmainak és alapelveinek megismertetéséhez. Az új világ nyelvtudományáról először 1952-ben adott rövid, átfogó képet (Uuden maailman kielitiedettä”: Vir. 1952), később pedig külön cikkeiben tárgyalta a struktúra fogalmát (Vir. 1959), a morfémat (Vir. 1962), a kvantitás és a fonológiai elemzés összefüggéseit (Vir. 1961, ill. Proceedings of the Fourth International Congress of Phonetic Sciences. 1962), valamint a transzformációs elméletet (Vir. 1963; SUSA. 64/1; SUSA. 68/1). Az amerikai és egyéb modern irányzatok megismerése azonban nem járt együtt RAVILANÁL kritikátlan hajbókolással mindaz előtt, ami amerikai, illetőleg ami új, vagy legalább is annak látszik. Nem rejti véka alá azt a nézetét, hogy BLOOMFIELD „Language” című műve (1933) nem olyan eredeti, amilyennek az amerikai nyelvészek még az 1950-es években hitték; nem tartalmaz ugyanis szerinte semmi olyat, amit mások másutt és korábban már meg nem irtak volna. Rámutat arra is, hogy lényegükben az úgynevezett strukturális nyelvészeti eredményei sem mind újak; az újdonságukba vetett hitet csak a strukturális nyelvészeti eredményeinek a bemutatására használt technikai eszközök szokatlansága váltja ki főleg a régibb nyelvészeti irodalomban nem eléggé járatos kutatók körében. Általában RAVILA állásfoglalásait erősen befolyásolja az a körülmény, hogy ő az úgynevezett „hagyományos nyelvészet” bírálatát ezen tudomány alkotásainak ismeretében, nem pedig tőlük függetlenül gyakorolja, s az új nyelvtudományi irányzatok értékelése során sem hagyja figyelmen kívül a nyelvészeti korábbi eredményeit. Nézetei kialakításában tehát része van egy olyan tényezőnek, amely nem minden mai kritikust szokott „zavarni”. A másik fontos tényező, amely magával hozta az általános nyelvészeti iránti érdeklődését és hozzájárult általános nyelvészeti nézeteinek kialakításához, filozófiai műveltsége volt, melyet mint egykori filozófia szakos hallgató még a turkui egyetemről hozott magával, illetőleg folytatólagos önképzéssel mélyített el.

RAVILA gazdag munkásságáról, különösen pedig a nyelvtudomány elvi kérdéseit illető nézeteiről lehetetlen egy megemlékezés keretében részletesen számot adni. Az utóbbiak lényege egy mondatban talán így sommázható: a nyelvek leírásában a formalizmus kizárólagos érvényesítése nem vezethet ki-elégítő eredményre; a nyelvtörténet a nyelvtudomány fontos és nélkülözhetetlen része. Általános nyelvészeti nézeteiről és módszertani felfogásáról részletesebben egyrészt „Johdatus kielihistoriaan” című, tankönyv jellegű művéből (Helsinki. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Tietolipas 3. Első kiadása 1946-ból, harmadik és eddig utolsó kiadása 1966-ból), másrészt azon tanulmánygyűjteményéből tájékozódhatunk, amely „Totuus ja metodi” címen 1967-ben jelent meg, s amely túlnyomó részben különféle folyóiratokban már

korábban kiadott, elsősorban általános nyelvészeti tárgyú, kisebb dolgozatait tartalmazza. Hatvanadik születésnapja alkalmából kollégái, barátai és tanítványai emlékkönyvvel tisztelték meg, melyet „Commentationes Fenno-Ugricae. In honorem Paavo Ravila” címen a Finnugor Társaság adott ki 1962-ben (SUST. 125). Benne 1962-ig megjelent munkáinak bibliográfiáját RAIJA JOKINEN állította össze (681—692. l.).

Hazájában RAVILA mint a turkui, majd a helsinki egyetem bölcsészettudományi karának dékánja, mint a helsinki egyetem rektora, később kancellárja meg sok egyéb minőségben jelentős tudományszervezői és közéleti tevékenységet fejtett ki. A nemzetközi uralisztika művelői külön köszönettel tartoznak neki azért a munkáért, amelyet a Finnugor Társaság elnökeként 1954-től 1968-ig végzett. Széleskörű tudása, biztos ítélőképessége további megnyilatkozásait szaktudományunk munkásai sajnálattal fogják nélkülözni a jövőben.

LAKÓ GYÖRGY

Matti Liimola

1903–1974

Nemrég üdvözltek a finnugor nyelvtudomány művelői MATTI LIIMOLÁT 70. születésnapja alkalmából. Most pedig szomorúan értesültünk arról, hogy a nagy tudós, a derék ember és jóbarát távozott sorainkból.

MATTI LIIMOLA tudományos életpályáját röviden vázoltam jubileumi megemlékezésemben (NyK. 75 : 438–40). Hämei földműves családból származott. Szülőföldjétől sohasem szakadt el, noha élete nagyobbik részét Helsinkiben és Turkuban töltötte. Szülei egykori tanuján továbbra is megtartotta örökségét, egy egyszerű kis faházat szauzával. Oda járt vissza évenként többször is, ott töltötte szabadságát, ott is dolgozott, nyugdíjas korában pedig többet tartózkodott vidéki magányában, mint Turkuban. Külföldi barátait is meghívta a dimbes-dombos, sziklás, erdős, tavas tipikus finn tájra, ahol élvezhették a természet csendjét, nyugalmát.

Nem volt világjáró típus. Magyarországon járt fiatal kutató korában, egy évet töltött ösztöndíjasként az Eötvös-Collegiumban a 30-as évek elején. Ezután már nem is igen hagyta el hazáját, még a nemzetközi kongresszusokra sem ment el.

Külső életében alig volt esemény. Egyetemi tanulmányai után KANNISTO professzor mellé került, hosszú ideig szinte családtagnak számított, náluk lakott. Ott tanult meg vogulul. KANNISTO több mint öt évig (1901–1906) tanulmányozta a vogulok nyelvét a helyszínen és csodálatosan gazdag anyaggal tért vissza: minden eddiginél terjedelmesebb, hangtanilag pontos átírású és néprajzi szempontból is hallatlanul fontos, ellenőrzött, és a helyszínen finnre fordított szöveganyaggal, az eddig legnagyobb szótári följegyzésekkel, nyelvtani paradigmákkal, szinte teljes helynévi és személynévi adatokkal. KANNISTO

jól érezte, hogy ezt a páratlan gazdagságú gyűjtést egymaga nem tudja fel-
dolgozni és közzéteni. Szüksége volt egy jó képességű, nagy munkabírású,
puritán jellemű fiatalemberre, akit beavathat gazdag anyagának titkaiba,
akinek átadhatja tudását, tapasztalatait. Jól választott. Keresve sem talált
volna alkalmasabb embert mint MATTI LIIMOLÁT. Benne megvolt a tehetség
és áldozatkészség, hogy erre az egyetlen célra tegye föl életét.

Így lett belőle KANNISTO halála után a vogul nyelv legnagyobb tudósa,
ismerője az egész világon, beleértve a vogul anyanyelvű kutatókat is. Annál
különösebb ez a tény, mert 1965-ben a Helsinkiben tartott második finnugor
kongresszuson találkozott először eleven vogullal, E. I. ROMBANGYEJEVÁVAL.
Egész életét KANNISTO hagyatékának feldolgozására szentelte. Ez volt az a
mag, amely köré vonódott egész tudományos munkássága.

Már az egyetemen fölvette a német szakot is, hogy az akkoriban főleg
németül megjelenő irodalmat tanulmányozhassa, és a vogul szövegek németre
való fordítását ellenőrizhesse; megtanult magyarul, mert a vogulra vonatkozó
irodalom (főleg Munkácsi) magyarul jelent meg. A kellő jártasságot az orosz-
ban is elérte, hiszen KANNISTO helyszíni magyarázataihoz erre is szüksége volt.
Behatóan foglalkozott az osztjákkal, zürjénnel és tatárral, hogy ezeknek nyelvi
kapcsolatait a vogullal felismerje. Így lett belőle a legjobb vogul etimológus,
ezen a területen túlszárnyalva mesterét is. Szinte az egész vogul szókinés,
a fejében volt, majdnem kapásból meg tudta mondani, vajon az illető szó elő-
fordul-e KANNISTO anyagában vagy nem, melyik nyelvjárásban milyen alak-
ban van meg. Teljesen otthonosan mozgott az obi-ugor nyelvek néprajzában is.
Hogy etimológiái milyen megbízhatók, azt az is mutatja, hogy a finnugor eti-
mológiai munkálatokban nélkülözhetetlen az ő véleményének figyelembe vé-
tele, sőt szinte alig akad etimológiai cikkei közül cáfolható vagy akárcsak meg-
kérdőjelezhető.

Mint ember, szinte a félszepségig szerény volt. Már az egész világon elis-
mert tudósnak számított, az obi-ugor nyelvek területén ő volt a legnagyobb
szaktekintély, mikor még mindig szerény albérleti szobában lakott, a Finnugor
Társaság ösztöndíjasaként egy igen mérsékelt összegű ösztöndíjból élt cím és
rang nélkül. Barátainak szinte erőszakos unszolására sikerült csak rávenni,
hogy 60 éves korára beadja doktori értekezését. Rögtön utána el is foglalhatta
tanszékét a turkui egyetemen. Szerénysége és igénytelensége szinte legendás
volt, számos kedves anekdóta járta róla, és ezek többségének megvolt a
valóságos magja.

Puritán életmódja azonban nem tette világtól elzárt magányos emberré.
Mindazok, akik személyesen ismerték, tudják, hogy végtelenül kedves, ven-
dégszerető ember volt, akinek sok-sok barátját ismerem, de ellenségét egyet
sem, sőt még olyat sem, aki ne tisztelte és becsülte volna.

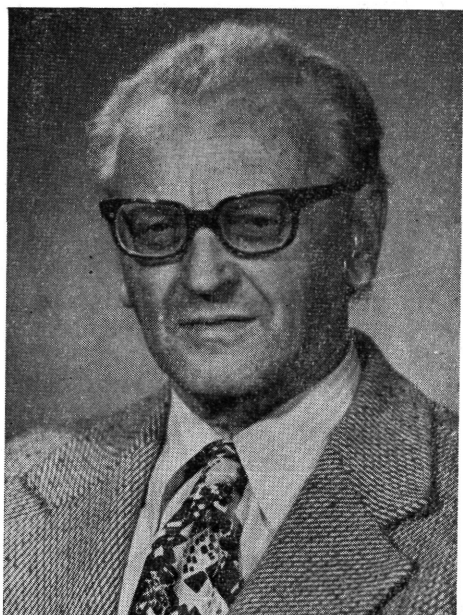
Már említettem, mennyire ragaszkodott szülőföldjéhez, a kis hämei
tanyához. Itt, ahol megpihent a városban végzett munka és közéleti tevékeny-
ség közben, hajtotta fejét végső nyugalomra. Amilyen csendes, magányos volt
az élete, olyan csendes volt a halála is. Nővére talált rá holtan a házához
vezető ösvényen. Már néhány évvel korábban akadozva működött a szíve,
ez mondta fel hirtelen a szolgálatot. Ott nyugszik teste is a vidéki kis temetőben
rokonsága mellett.

LIIMOLA MATTI örök érdeme, hogy egész életét a KANNISTO-féle páratlan
gazdagságú és hitelességű gyűjtés mintaszerű közzétételének szentelte. Kiadta
hat kötetben fordítással és jegyzetekkel ellátva mestere szövegeit, néprajzos

szakemberrel társulva néprajzi feljegyzéseit, nyelvtani gyűjtését feldolgozva, és megkezdte egy fiatal munkatársával KANNISTO szótárának sajtó alá rendezését. Amíg a világon az obi-ugor nyelvekkel foglalkoznak, LIIMOLA munkásságát nem hagyhatja egyetlen kutató sem figyelmen kívül.

KÁLMÁN BÉLA

Paul Ariste 70 éves

Tíz éve, hogy e folyóirat hátsólapján a 60 éves PAUL ARISTET köszöntöttük. Beszámoltunk róla, hogy az évforduló az egész észak-kulturális élet jelentős eseménye volt. Az elmúlt évtized során PAUL ARISTE a rá annyira jellemző lankadatlan energiával folytatta sokirányú tevékenységét. Tavaly ősszel volt harminc éve, hogy nehéz, háborús időkben átvette a Tartui Egyetem Finnugor Tanszékének vezetését. A tanítványok száma az elmúlt évtized során tovább gyarapodott, s az első nemzedékből többen már a tudományok doktora fokozatot is megszerezték. Tíz évvel ezelőtt még csak mint kezdeményezésről számoltunk be, hogy PAUL ARISTE az obiugor és a szamojéd nyelvekre is egyekszik specialistákat nevelni. Ez a szándéka mostanra jórészt valóra is vált.

ARISTE 60. születésnapjára tanítványai és kollégái szerkesztésében Sõna sõna kõrvale (Tallinn, 1965) c. kiadvány az ünnepelt tudományos munkásságát ismertetve mintegy 400 címet sorolt fel. Munkái közül több tucat jelent meg önálló kiadvány, könyv formájában. Az azóta eltelt időt tekintve nem támaszkodhatunk hasonló összegezésre, de a futólagos felmérés azt mutatja, hogy a tíz évvel ezelőtti szám időközben megközelítőleg százszal gyarapodott.

Tovább folytatta a vót nyelv kutatását, amelynek régóta ő a legkiválóbb ismerője. Vót nyelvtanának új, javított kiadása jelent meg ezúttal angol nyelven A Grammar of the Votic Language (Uralic and Altaic Series, Volume 82, Indiana University, Bloomington, 1966) címmel. Ezt követte a Vadja rahvakalender (Tallinn, 1969), melyben az egyes hónapok jeles napjaihoz fűződő vót népszokásokat gyűjti egybe. A közelmúltban látott napvilágot Vadjalane kätikist kalmuni (Tallinn, 1974) című kötete, melyben bölcsőtől a koporsóig kíséri a vót embert, aprólékosan leírva az emberi élet minden változásához

fűződő szokásokat, hiedelmeket. ARISTE mindkét könyve nagy hasznára van nemcsak a finnugri nyelvek, de e népek néprajza kutatóinak is. A tallinni Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetben régóta tartanak egy nagy méretű vót szótár összeállításának munkálatai. A 200 000 cédulát tartalmazó szótári anyag sajtó alá rendezése most van folyamatban. A munkálatokat PAUL ARISTE irányítja. A helyszíni anyaggyűjtésből ő maga is nagyban kivette a részét.

Az utóbbi évek terméséhez tartozik WIEDEMANNRÓL az emberről és tudós-ról írott monográfiája, mely két kiadásban is megjelent Ferdinand Johann Wiedemann (Tartu, 1971) címen először sokszorosítva, majd két évvel később csaknem változtatás nélkül Tallinban nyomtatásban.

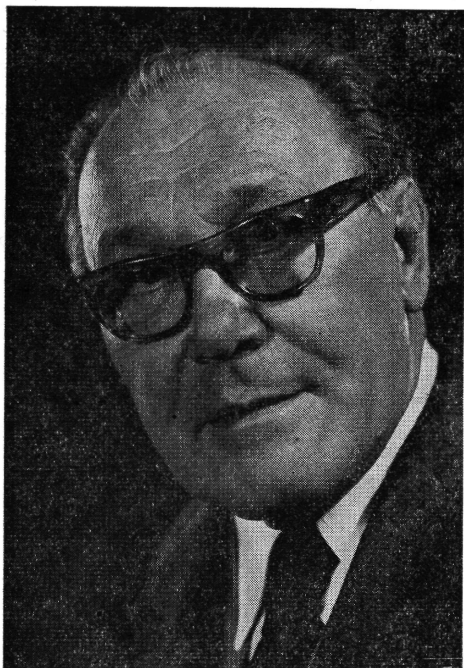
PAUL ARISTE tudományos szervezői munkássága is töretlenül folytatódott az utóbbi tíz év során. Továbbra is főszerkesztője az Észt Anyanyelvi Társaság Emakeele Seltsi Aastaraamat című folyóiratának, amely már húsz kötettel dicsekedhet. A 60. születésnap alkalmával a Советское Финно-угроведение c. folyóiratnak még még csak az indulásáról adhattunk hírt, ma már a 10. év-folyam utolsó füzeté is elhagyta a sajtót. A folyóirat tíz év alatt a nagy múltú finnugor folyóiratok rangjára emelkedett, amiben nagy része volt a kiváló tudós és szervező főszerkesztőnek, PAUL ARISTENEK.

Tudományos munkássága valamint az észt-magyar kapcsolatok fejlesztése terén kifejtett tevékenysége elismeréseképpen a Magyar Tudományos Akadémia 1967-ben tiszteleti tagjává választotta PAUL ARISTET, a szegedi József Attila Tudományegyetem pedig 1971 őszén díszdoktorává avatta.

Szívből köszöntjük a 70 éves PAUL ARISTET, s jó egészséget kívánunk neki, hogy még számos éven át a mostanihoz hasonló szorgalommal és energiával tevékenykedhessék tudományunk javára.

BERECZKI GÁBOR

Tamás Lajos 70 éves

TAMÁS LAJOS, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének igazgatója (1966–1973), a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Román Filológiai Tanszékének professzora 1973-ban oktató és tudományos szervező posztjairól nyugdíjba vonult. Hetvenedik életévében a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa az Állami Díj II. fokozatának magas kitüntetésében részesítette.

TAMÁS LAJOS munkás életét könyvek és tanulmányok jelzik, nem látványos ünnepi események. (Bár soha sem riadt vissza semmilyen állami vagy társadalmi feladattól, azokat közmondásszerű humanizmussal intézte.)

Nyugállományba vonulása alkalmával a Nyelvtudományi Intézet kollektívája — a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárának, a Nyelv- és Irodalomtudományi Osz-

tály vezetőinek és más akadémikusoknak, régi munkatársaknak a részvételével — baráti fogadáson búcsúzott direktorától. Azóta TAMÁS LAJOS a tudományos üléseken részt vesz, egyébként visszavonultan él, s dolgozik. Amilyen szerényen vezette a rábízott intézmények sorát, ugyanolyan szerényen él azóta is.

Ebből az alkalomból azonban munkatársai, volt tanítványai úgy látják, hogy időszerű munkássága ideiglenes bibliográfiájának közzététele. Ez nagyon tanulságos a nyelvészetben dolgozó különböző nemzedékek számára. (Azért ideiglenes ez a bibliográfia, mivel TAMÁS LAJOS a rá jellemző szerénységből soha sem fáradt azzal, hogy nagyon számontartsa, mit is publikált és hol. Csak kényszernek engedve készített el annak idején ilyen listát, mintegy harminc évvel ezelőtt. Az azóta megjelent írások összeállítása tehát részben az ő följegyzései alapján történt, részben a kollegák kiegészítése alapján.

A bibliográfia közzététele után természetesen megkezdődik annak elemzése. Úgy tervezzük többen — volt munkatársai, volt tanítványai —, hogy a következő években szükséges volna TAMÁS LAJOS műveiből egy magyar nyelvű válogatást közreadni szakmabelieknek és a nagyközönség számára egyaránt. Ennek a válogatásnak a végére kerül majd TAMÁS LAJOSnak addigi teljes és könyvészetileg, filológiaiilag véglegesített bibliográfiája.

Sz. Gy.

TAMÁS LAJOS MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

I. Könyvek, tanulmányok, kisebb cikkek

- Une illusion de la linguistique roumaine. *Revue des Études Hongroises* 6/a (1928): 375—378.
- Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen I. *Ung. Jahrb.* 8 (1928): 25—51.
- Périodiques linguistiques roumains. *Revue des Études Hongroises* 6/a (1928): 390—400.
- Siebenbürgische Ortsnamen. *Ung. Jahrb.* 8 (1928): 395—397.
- Aveszál. *Magyar Nyelv* 25 (1929): 55—56.
- Falcsa, falka. *Magyar Nyelv* 25 (1929): 139—140.
- Legrégibb oláh kölcsönszavunk kormeghatározásához. *Magyar Nyelv* 25 (1929): 47—48.
- Siria, Anjou. *Magyar Nyelv* 25 (1929): 79.
- Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen II. *Ung. Jahrb.* 9 (1929): 274—317.
- Di un probabile calco linguistico nella Paliia di Orăştie. *Studi Rumeni.* 4 (1930): 105—107.
- Magyar bákány < oláh pogan. *Magyar Nyelv* 26 (1930): 310.
- Magyar csók ~ oláh țuc. *Magyar Nyelv* 26 (1930): 393—394.
- Oláh ag ~ ómagyar ay? *Magyar Nyelv* 26 (1930): 207—208.
- Az oláh chipeș: magyar képes jelentéstani viszonyához. *Magyar Nyelv* 26 (1930): 208—209.
- Az oláh nyelv magyar jövevényeinek másodlagos l-jéről. *Magyar Nyelv* 26 (1930): 125—126.
- Burduguósza. *Nyelvtud. Közl.* 48 (1931): 322—323.
- A háború utáni román nyelvészet magyar vonatkozásairól. *Nyelvtud. Közl.* 48 (1931): 93—106.
- Két román regényíró. *Magyar Szemle* 12 (1931): 343—350.
- Magyar cire < oláh țără. *Magyar Nyelv* 27 (1931): 323.
- Oláh felhort < magyar feljártat. *Magyar Nyelv* 27 (1931): 199—189.
- A románság őshazája és a kontinuitás. *Jancsó Benedek—Emlékkönyv* (Szerk.: Asztalos Miklós), Bp., 1931, 81—96. *KIny. A Jancsó Benedek — Társaság Kiadványai* 1. Bp., 1931, 20 l.
- Über die rumänischen Zeitwörter ungarischen Ursprungs. *Archiva* (Iași) 38 (1931): 310—315.
- Básgulubás. *Magyar Nyelv* 28 (1932): 52.
- Bezerő. *Magyar Nyelv* 28 (1932): 52—52.
- *Brók ~ *brók. *Magyar Nyelv* 28 (1932): 53.
- Szaun. *Magyar Nyelv* 28 (1932): 173—174.
- Cu nechimurluita. *Magyar Nyelv* 28 (1932): 248—249.

- L'âme roumaine et la Transylvanie. *Nouvelle Rev. d. Hongrie* 25—1/a (1932): 435—443.
- Bándoc. *Magyar Nyelv* 29 (1933): 310.
- Bödölő. *Magyar Nyelv* 29 (1933): 182—183.
- A háború utáni román nyelvészet magyar vonatkozásairól II. *NyK* 48 (1933): 297—310.
- A magyarországi latin s-ezés az oláhban. *Magyar Nyelv* 29 (1933): 25—37.
- A románok nemzeti nevééről. *EPhK* 57 (1933): 45—58.
- Sur l'unité de la nation roumaine. *Nouvelle Rev. d. Hongrie* 26—2/a (1933): 471—474.
- Leopold Petz als Polyhistor und Schriftsteller. In: *Festschrift für Gideon Petz* (Német Philologiai Dolgozatok 60 1933): 67—76.
- Chelteu. *Magyar Nyelv* 30 (1934): 55—56.
- Der dynamische Wortakzent der ungarischen Lehnwörter im Rumänischen. *Bulletin Linguistique Paris—Bucureşti* 2 (1934): 34—66, Klny.: uo. 35 l.
- Az oláh *ev* és a magyar *év* összevetéséhez. *Magyar Nyelv* 30 (1934): 243.
- Piscina Rotunda. *Magyar Nyelv* 30 (1934): 186—188.
- A román történetírás régi és új arca. *Magyar Szemle* 22 (1934): 265—271.
- Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Bp., 1935. 234 l.
- Zur begrifflichen Entwicklungsgeschichte von lat. Romanus. *Ung. Jahrb.* 15 (1935): 593—597.
- The Balkan origin of the Rumanian People and the problem of its settlement in Transylvania. *Danubian Review* 4/6 (1936): 3—9.
- Belecreală. *Magyar Nyelv* 32 (1936): 126—127.
- Az erdélyi oláhság. [megjelent az] *Asztalos Miklós* (szerk.) *A történeti Erdély*. Bp., 1936. [c. kötetben] 417—455.
- Az ősgermán Erdély tudományos meséje. *Magyar Szemle* 27 (1936): 281—284.
- Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane. *Études sur l'Europe Centro-Orientale*. Ostmitteleuropäische Bibliothek. [c. sorozat] 1 (1936): 277. (Vö. *Archivum Europae Centro-Orientalis*. 1. kötet 1—96. 2. kötet 46—83, 246—374.)
- Erdély és az oláh őstörténet. *Ethnographia—Népélet* 48 (1937): 1—10.
- Csüdőtelek Cusţelnic. *Magyar Nyelv* 33 (1937): 255—257.
- Sur la méthode d'interprétation des cartes de l'Atlas Linguistique Roumain. *Arch. Europae Centro—Orientalis* 3 (1937): 228—243.
- Zur Phonologie des Lateinischen und des Balkanromanischen. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 3 (1937): 340—346.
- Zum rumänischen *cotatoăre*. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 3 (1937): 346.
- Az aknaszlatinai bányászok szókinéséből. *Magyar Nyelv* 35 (1939): 265—269.
- Állandó szociális értékű hangkülönbségek a nyelvi ábrázolásban. *Magyar Nyelv* 35 (1939): 8—12.
- A Besztercei és Schlägli Szójegyzék néhány latin-magyar szópára. *Magyar Nyelv*. 34 (1939): 48—53.
- Legrégibb latin-magyar szójegyzékeink es szaváról. *Magyar Nyelv* 35 (1939): 117—120.
- Magyar középkor a Dunamedencében. *Magyar Szemle*. 36 (1939): 289—296.

- Roumanie—Hongrie. *Nouvelle Rev. d. Hongrie*. 32 — 8/a (1939) : 22—28.
- Hungarians, Rumanians (Vlachs) and „Latinity”. *Documents on Hungary* published by the Hungarian Information Office. 3. Bp., 1940. 24.
- La romanità dell’Oriente europeo. *Corvina* a/3. Bp., 1940. 447—458.
- Randbemerkungen zu einer Rezension von E. Gamillscheg. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 6 (1940) : 340—347.
- Rumänen (Wlachen) : Siebenbürgen. *Ung. Hist. Ges.* Bp., 1940. 66—76.
- Siebenbürgen und die Anfänge der rumänischen Kultur : Siebenbürgen. *Ung. Hist. Ges.* Bp., 1940. 204—215.
- Ungarn und Walacho-Rumänen. Bp., 1940. 28.
- Ungheresi, rumeni (valacchi) e la latinità. *Pubblicazioni sull’Ungheria* Bp., 1940. 29.
- Vorgeschichte der Entwicklung des rumänischen Volkes und seiner Sprache bis zum X. Jahrhundert n. Chr. : Die Siebenbürgische Frage. *Ostmittel-europäische Bibliothek* 24 (1940) : 7—19.
- Magyar-román közigazgatási szótár. Az Erdélyi Tud. Int. kiadása. 8. Bp.—Kolozsvár, 1941. 176 l.
- Az oláh műveltség magyar gyökerei. Bp., 1941. 10 l. (Klny. az „Erdély” c. munkából).
- Le radici della cultura rumena in Transilvania. Bp., 1941. 10 l. (Klny. a „Transylvania” c. munkából.)
- Az Erdélyi Tudományos Intézet. Kisebbségi Körlevél. 6 Pécs, 1942. 175—178. l.
- Fogarasi István kátéja. Fejezet a bánsági és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből. Kolozsvár, 1942. 139 l.
- Miscellanea hungaro-rumenica. *Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára*. Bp., 1942. 440—448.
- Az olasz nemzeti nyelv kialakulásáról. *Olasz Szemle (Studi Italiani in Ungheria)* 6 (1942) : 837—846. l.
- A román nép és nyelv kialakulása. Kolozsvár, 1942. 16 l.
- Ungarn und Walacho-Rumänen. Bp., 1943. 28 l.
- Erdély és a romanizmus. [megjelent a] *Vas Károly* (szerk.) : *A magyar lélek szolgálatában*. Bp., 1943. [c. kötetben.], 128—143.
- Randa, rantie* (erdélyi román tájszó). *Magyar Nyelv* 39 (1943) : 389—390.
- La formation de la langue et du peuple roumains. Bp., 1943. 45 l.
- Formazione del popolo e della lingua rumena. Bp., 1943. 14 l.
- A magyar eredetű rumén kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése. *Az Erdélyi Tud. Int. Évkönyve*. Kolozsvár, 1943. 349—394.
- Das Volkwerden der Rumänen. Danubia, Bp.—Leipzig—Milano, 32 l.
- Ugocsai magyar-romén kapcsolatok. Kolozsvár, 1944. 48 l.
- Az erdélyi román népnyelv magyar elemeihez. *Magyar Nyelvőr* 71 (1947), 46—49.
- A nyelvi hang közösségi és egyéni sajátosságai. *Archivum Philologicum* (1947), 75—89. l.
- Tudatosak-e a hangváltozások? *Magyar Nyelv* 43 (1947) : 92—102, 161—172.
- Les recherches linguistiques slaves et roumaines en Hongrie (1939—1946). *Etudes Slaves et Roumaines* (1948), 49—54, 118—122, 186—190, 244—251.
- Linguistique Hongroise (1942—1946). *Lingua* 1 (1948) : 252—257.

- A „fordulat éve” a nyelvtudományban. *Magyar Nyelvőr* 74 (1950): 327—332.
- A szókincs kérdése a sztálini elmélet megvilágításában. *Nyelvtud. Közl.* 53 (1951): 3—13.
- Albán-magyar szótár. Bp., 1953. 379 l.
- Albániai tanulmányutam. Az albán nemzeti és irodalmi nyelv kérdése. *MTA I. Osz. Közl.* 3 (1953): 265—293.
- Általános nyelvészet és a magyar nyelvtudomány. Előadás a II. Országos Nyelvész Kongresszuson. [megjelent a] *Knieszsa István* [szerk.] *Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet*, Bp., 1956. [c. kötetben], 9—47.
- A „signe linguistique” vitájához. *Pais-Emlékkönyv*, Bp., 1956. 35—39.
- A román nyelv fonémarendszeréről. *Filológiai Közöny.* 3 (1956): 95—111. (Romániul: *Studii și Cercetări Lingvistice.* 7 (1956): 171—190.
- Franciául: [megjelent a] *Recherches sur les diphtongues roumaines*, București-Copenhague, 1959. [c. kötetben].)
- A román *borcan* eredetének kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 53 (1957): 227—228.
- A román irodalmi nyelv eredetének kérdéséhez. *Filológiai Közöny* 4 (1957/1958): 415—426. (Olaszul: *Annales Universitatis Scient. Budapestinensi Sectio Philologica* 2. Bp., 1960.)
- Aventurile brânzei* in limba română populară și maghiară. *Foaia Noastră* 18 (1958): 6.
- Beszámoló az Albán Népköztársaságban tett tanulmányutamról. *Akad. Ért.* 1952. 59. köt. 496. füzet, 320—321.
- Cîteva etimologii de cuvinte dialectale. *Studii și Cercetări Linguistice* 9 (1958): 93—99.
- Despre originea cuvîntului „sfat”. *Foaia Noastră* 22 (1958): 6.
- Din viața cuvintelor „mașina” curiosă. *Foaia Noastră* 10 (1958): 7.
- Ein ostmitteleuropäisches Wanderwort. Zur Ursprungsfrage von ung. *tűsző*. *Cercetări de Linguistică, Petrovici-emlékszám.* 1958. 491—496.
- Hungaro—Slavo—Rumenica (A magyar—szláv és a román—szláv nyelvi kapcsolatok). *MTA I. Osz. Közl.* 13 (1958): 289—308.
- În jurul „pămîntului”. *Foaia Noastră.* 12 (1958): 6.
- Magyar eredetű román tájszavak. *Magyar Nyelv* 54 (1958): 85—99.
- A román népnyelv néhány magyar eleméről. *Nyelvtud. Közl.* 59 (1958): 177—81. l.
- Zum ungarischen Wortgut des Rumänischen. [megjelent az] *Omagiu lui Iorgu Iordan.* Bucuresti, 1958, [c. kötetben], 843—854.
- Zur Frage der slawisch-rumänischen und ungarisch-rumänischen sprachlichen Beziehungen. *Studia Slavica* 4 (1958): 385—394.
- Almar si dulap. *Foaia Noastră* 8 (1959): 6.
- Cocotoare și oglindă. *Foaia Noastră* 5 (1959): 6.
- Du système phonologique de la langue roumaine. [megjelent az] *A. Rosetti* (szerk.) *Recherches sur les diphtongues roumaines.* București-Copenhague, 1959. [c. kötetben], 67—92.
- Zahăr și țucur. *Foaia Noastră* 1 (1959): 6.
- Zum ungarisch-slawisch-deutschen Wortgut des Rumänischen. *Acta Linguistica* 9 (1959): 241—260.
- Varia etymologica. *MTA I. Osz. Közl.* 15 (1959): 73—85.
- K voproszu o proiszhozhsdenii romünszkogo literaturnogo jazüka. *Annales*

- Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae.*
Sectio philologica. 2. tom. Bp., Tankönyvk. 1960. 81—95.
- A román *hamuş, amuş* és családja. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* (Kolozsvár) 2 (1958/1960): 59—61.
- Über den Ursprung von rumän. *hârşie, hîrşie*. *Studii și Cercetări Linguvistice* 11 (1960): 751—753.
- Notes d'étymologie roumaine. *Beiträge zur romanischen Philologie* 1 (1961): 209—219.
- Cum vorbim-cum scriem. Cum să ne adresăm femelior? *Foia Noastră* 20. (1963), 6. l.
- A román *cea* és *hais* állatterelő szavak történetéhez. *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből* (Bárczi-émlékkönyv). *Nyelvtud. Értekezések* 40. Szerk.: Benkő Lóránd. Bp., Akad. Kiadó. 1963. 360—363.
- Földrajzi nevek gyűjteménye Zala megyéből. *Magyar Nyelv* 59 (1964): 273—277.
- Dictionnaire étymologique des éléments hongrois en roumain. [Megjelent az] *Actes du Xe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes*. Strasbourg, 1965. [c. kötetben], 869—873.
- A román nyelv magyar jövevényszavainak feldolgozásáról. *Magyar Nyelv* 61 (1965): 12—18.
- Sur un problème de structure de la langue hongroise. [megjelent az] *Omagiu lui Alexandru Rosetti*. București, 1965. [c. kötetben], 891—893. l.
- Étymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. (Unter Berücksichtigung der Mundartwörter.) Bp., Akad. Kiadó. 1966. 936 l.
- A magánhangzók mennyiségének és a hangsúlynak összefüggése a román nyelv magyar elemeiben. *MTA I. Oszt. Közl.* 23 (1966): 27—39.
- Zur Geschichte von ung. *szorog, sűrög* und rum. *sîrgui*. *Studia Slavica* 12 (1966): 413—414.
- Észrevételek Láng István „A tudományos kutatók nyelvtudása — megoldhatatlan probléma” c. cikkéhez. *Magyar Tudomány* 12/1 (1967): 45.
- A nyelvtudomány a haladásért. [bevezetés a] *Tanulmánykötet a Tanácskörtársaság 50. évfordulója alkalmából*. (Szerk.: Király Péter) Bp., Akad. Kiadó. 1969 [c. kötethez], 1—3. l., és *Nyelvtud. Értekezések* 65.
- Nyelvtudomány. *Magyar Tudomány* 15 (1970): 209—216.
- Discours de clôture. [megjelent a] *Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages*. Bp., Akad. Kiadó. 1970. [c. kötetben], 177—182.

II. Ismertetések, bírálatok

- Pașca, Ștefan: Glosar de cuvinte alcătuit după material cules de corespondenți din diferite regiuni. București, 1928—1929. *Ung. Jahrb.* 11 (1931): 459.
- Pascu—Jordan—Roșculeț: Alexandru Philippide la șeptezeci de ani. Iași. 1929. *Ung. Jahrb.* 11 (1931): 315.
- Tzenoff, Gantscho: Die Abstammung der Bulgaren und die Urheimat der Slaven. Berlin—Leipzig, 1930. *Ung. Jahrb.* 11 (1931): 316.
- Bologa, Valeriu: Începuturile medicinei științifice românești. Cluj, 1930. *Ung. Jahrb.* 12 (1932): 151—152.

- Göbl László : A magyarországi szótáirodalom hatása az oláhra. (Der Einfluß der ungarländischen Wörterbücher auf die rumän. Lexicographie.) Bp., 1932. *E. Phil. Közl.* 56 (1932) : 146—147.
- Kisch, Gustav : Germanische Kontinuität in Siebenbürgen. in *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 52. *Századok* Bp., 64 (1932) : 446.
- Veress, Andrei : Bibliografia română-ungară. Vol. I—II. Bucureşti, 1931. *Ung. Jahrb.* 12 (1932) : 359—360.
- Giurescu, C. C. : O nouă sinteză a trecutului nostru. (Eine neue Synthese unserer Vergangenheit.) Bucureşti, 1931—1932. *Ung. Jahrb.* 13 (1933) : 390—391.
- Predescu, Lucian : Diaconul Coresi. (Der Diakon Coresi.) Bucureşti *Ung. Jahrb.* 13 (1933) : 375.
- Drăganu, Nicolae : Români în veacurile IX—XIV. pe baza toponimiei și a onomasticeii. (Die Rumänen im IX—XIV. Jahrh. auf Grund der Orts- und Personennamen.) Bucureşti, 1933. *Századok* 68 (1934) : Klny. uo. 11 l. és *E. Phil. Közl.* 59 (1935) : 217—219.
- Giurescu, C. C. : Istoria Românilor I. Din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel Bun (1932). Bucureşti, 1935. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 1 (1935) : 269—277.
- Yrjö Wichmanns Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texte aus dem Nordcsángódialekt. Herausgegeben von Bálint Csüry und Artturi Kannisto. Helsinki, 1936. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 3 (1937) : 275—278.
- Gáldi, Ladislav : Contributions à l'étude des lexiques latins-hongrois du moyen âge. Bp., 1938. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 3 (1937) : 348—354.
- Bulletin Linguistique publié par A. Rosetti. *Literaturblatt f. germ. und roman. Philologie* 3 (1938) : 199—201.
- Kniezsa István : Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen. in *Arch. Europae Centro-Orientalis* I. *Magyar Nyelv* 35 (1939) : 127—129 és *Zeitschr. f. Namenforschung* 00 (1938) : 200—201.
- Leotti, Angelo : Dizionario italiano-albanese. Pubbl. dell'Inst. per l'Europa Orientale. Grammatiche e Dizionario III. Roma, 1937. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 4 (1938) : 533—536.
- Tagliavini, Karl : Rumänische Konversationsgrammatik. Heidelberg, 1938 ; Bp., 1939. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 5 (1939) : 339—340.
- Enquêtes linguistiques du Laboratoire de phonétique expérimentale de la Faculté des Lettres de Bucarest. VI. District de Nasaud, par D. Şandru. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 6 (1939) : 338.
- Bulgarisch-deutsches Wörterbuch von Prof. Dr. Gustav Weigand unter Mitwirkung von Dr. A. Doritseh. Leipzig, 1939. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 5 (1939) : 348.
- Gáldi, Ladislav : Le romanisme transdanubien. in *Biblioteca dell' Accademia d'Ungheria di Roma.* 3 (1937). *La Nuova Italia* 11 (1940) : 37.
- Gáldi, Ladislav : Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes. Bp., 1939. *Archivum Philologicum* 64 (1940) : 244—247.
- Gáldi László : Samuelis Klein Dictionarium Valachico-Latinum. Bp., 1944. *Archivum Philologicum* 69 (1946) : 116—120.
- Lazicius Gyula : Fonetika. *Archivum Philologicum* 69 (1944) : 121—126.

- Dictionarul Limbii Române. București, 1937. *Études Slaves et Roumaines* I (1948) : 60—61.
- Bogdan, Damian : Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române. București, 1946. *Études Slaves et Roumaines* I (1948) : 61—62.
- Rosetti, Alexandru : Scrisori românești din Arhivele Bistriței (1592—1638). București, 1944. *Études Slaves et Roumaines* I (1948) : 123—124.
- Karinthy Ferenc : Olasz jövevényyszavaink. Bp., 1947. *Magyar Nyelvőr* 72 (1948) : 139—140 és *Italia* 1 (1948) : 43—46.
- Tagliavini, Carlo-val közösen : Lingua e letteratura. Recensionii. Bp., 1930. 16. (Klny. : Corvina).
- Roques, Mario : Les premières traductions roumaines de l'Ancien Testament. *Palia d'Orăștie*. Paris, 1925 és *Ung. Jahrb.* 7 (1927) : 473—474.
- Pușcariu, Sextil : Studii Istroromâne în colaborare cu M. Bartoli, A. Belulovici și A. Byhan. București, 1926. *Ung. Jahrb.* 7 (1927) : 470—471 és *Deutsche Literaturzeitung*. 1928 : 369—371.
- Bena, Augustin : Limba română la Sașii din Ardeal. Studiu filologic. Cluj. 1925. *Ung. Jahrb.* 7 (1927) : 464—465.
- Drăganu, Nicolae : Mihail Halici. Contribuție la istoria culturală românească din sec. XVII. în Dacoromania IV. *Ung. Jahrb.* 7 (1927) : 465—466.
- Rásonyi László : Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'État des Roumains. L'Origine des Basarabas. in Arch. Europae Centro-Orientalis. I. *Zeitschr. f. Namenforschung* (1928) : 281.
- Bocănețu, A. : Terminologia agrară în limba română. (Die landwirtschaftliche Terminologie in der rumän. Sprache.) Cernăuți, 1927. *Ung. Jahrb.* 8 (1928) : 183—184.
- Drăganu, Nicolae : Etimologii, Elemente ungurești. in Dacoromania. IV. *Ung. Jahrb.* 8 (1928) : 465.
- Miletić, L. : Sedmogradskite Bălgari i texnijat ezik. (Die siebenbürgischen Bulgaren und ihre Sprache.) Sofija, 1926. *Ung. Jahrb.* 8 (1928) : 185—186.
- Ortiz, Ramiro : Medievo Rumeno. in Studi Rumeni. I. *Ung. Jahrb.* 8 (1928) : 212.
- Rásonyi Nagy, Ladislaus : Valacho-Turcica. Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin. Berlin, 1927. *Ung. Jahrb.* 8 (1928) : 187—188.
- Papahagi, Tache : Graiul și folklorul Maramureșului. (Sprache und Volkstum von Máramaros.) București, 1925. *Ung. Jahrb.* 8 (1928) : 223—224.
- Nandriș, G. : Răzeș despre cuvânt și instituție. in Revista Filologică. I. Cernăuți, 1928. *Ung. Jahrb.* 8 (1928) : 186.
- Pașca, Ștefan : Terminologia calului : părțile corpului. (Pferdeterminologie : Körperteile.) in Dacoromania. V. *Ung. Jahrb.* 9 (1929) : 337—338.
- Pop, Sever : Câteva capitole din terminologia calului. (Einige Kapitel aus der Pferdeterminologie.) in Dacoromania. V. *Ung. Jahrb.* 9 (1929) : 338.
- György Lajos : La vie intellectuelle des Hongrois de Transylvanie. in Revue des Études Hongroises. 1928. *Ung. Jahrb.* 9 (1929) : 365.
- Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul 1918—1919. București, 1920. *Ung. Jahrb.* 10 (1930) : 491—494.
- Studi Rumeni a cura del Dott. Carlo Tagliavini. I—III. Roma, 1927., 1928. *E. Phil. Közl.*, 53 (1929) : 138—139 l.
- Csüry Bálint : Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról. (Ethnographische

- Notizen über die Ungarn der Moldau.) Erdélyi Múzeum. 35 *Ung. Jahrb.* 10 (1930): 487.
- Diculescu, Constantin: Dacia Română în oglinda înscricțiilor și a limbei de azi. (Das römische Dazien im Spiegel der Inschriften und der heutigen Sprache.) Cluj, 1926. *Ung. Jahrb.* 10 (1930): 455.
- Tagliavini, Carlo: Il „Lexicon Marsilianum” Dizionario latino-rumeno del sec. XVII. Studio filologico e testo. București, 1930. *Ung. Jahrb.* 10 (1930): 457—458 és *Corvina*, Budapest, 10 (1930): 247—249.
- Dragomir, Silviu: Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în sec. XV. și XVI. București, 1928. *Studi Rumeni*. Roma 4 (1930): 209—210.
- Adamescu, Ch.: Contribuțiune la bibliografia românească. Fasc. I—III. București, 1928—1929. *Ung. Jahrb.* 10 (1930): 300. és *Magyar Könyvszemle*. 37 (1930): 188—189.
- Colan, Jon: Viața și opera lui Ioan Barac. București, 1928—1929. *Ung. Jahrb.* 11 (1931): 463.
- Herczeg Gyula: Olasz-magyar szótár. 1—2. köt. Átnézte: Tamás Lajos. Bp., Akad. Kiadó. 1952.
- Bírálat az Albán Értelmező Szótárról (Fjalor i Gjuhës Shgipe). *Nyelvtud. Köz.* 57 (1955/1956): 320—321.
- Opponensi bírálat Domokos Sámuel „A román betyárballadák” c. kandidátusi értekezéséről. Az értekezés tételeit közreadta a Tudományos Minősítő Bizottság. Bp., 1956. 7 l.

III. Hozzászólások, nyitó- és záróbeszéd

- Nyelvkarakterológia és hangszimbolika. (Sprachkarakterologie und Lautsymbolik.) Hozzászólás Gáldi László cikkéhez. *Athenaeum*. Bp., 1940. 376—379.
- Hozzászólás az „Elvek, gondolatok” c. körkérdéshez: *Termés. Nyár*. Kolozsvár, 1943. 119—122.
- Hozzászólás Zsirai Miklós „Sztálin cikkei és a történeti-összehasonlító nyelvtudomány” c. korreferátumához. *MTA I. és II. Oszt. Köz.* 1 (1951): 49—51.
- Hozzászólás Németh Gyula „A kevert nyelvrendszer kérdéséhez” c. előadásához. *MTA I. Oszt. Köz.* 2 (1952): 343.
- Az orosz szókincstanítás problémái és módszerei. Tankönyvkiadó. 1953. — *Felsőoktatás kérdései* 5: 42—44.
- Hozzászólás L. N. Satyernyikova „A nyelvfejlődés belső törvényeinek kérdéséhez” c. előadásához. *Előadások Sztálin nyelvtudományi munkái megjelenésének második évfordulóján*. Bp., 1953. 138—142.
- Hozzászólások Trencsényi Waldapfel Imre „Az irodalmi nyelv és forma kérdései Sztálin nyelvtudományi munkásságának megvilágításában” c. előadásához. *MTA I. Oszt. Köz.* 2 (1953): 358—363.
- Előadás az Írószövetségben a legújabb albán irodalomról. 1954. nov. 30.
- Hozzászólás az I. Osztály titkári jelentéséhez. *MTA I. Oszt. Köz.* 6 (1954), 34—37.

- Hozzászólás Sulán Béla „Egyetemi nyelvészeti oktatásunk helyzetéről és feladatairól” c. előadásához. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 83 (1954): 104—105.
- A „Nyelvművelésünk főbb kérdései” c. tanulmánygyűjtemény vitája. Bárcei Géza megnyitójával és zárszavával, Rác Endre vitaindító beszámolójával és Tamás Lajos, Temesi Mihály stb. hozzászólásával. *Magyar Nyelvőr* 78 (1954): 129—165.
- Hozzászólás az I. Osztály vezetőségének beszámolójához. *MTA I. Oszt. Közl.* 7 (1955): 214—216.
- Hozzászólás Iorgu Iordan „A román nyelv kialakulása és alkotó elemei” c. előadásához. *MTA I. Oszt. Közl.* 7 (1955): 387—391.
- Hozzászólás a „Készülő leíró nyelvtanunk vitás kérdéseiről” c. Tompa József referátumhoz. *MTA I. Oszt. Közl.* 9 (1956): 325.
- Hozzászólás Petrovici Emil „A román fonémarendszer rövid vázлата” c. akadémiai előadásához. *MTA I. Oszt. Közl.* 9 (1956): 12.
- Hozzászólás Petrovici Emil „Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban” c. munkájához. *Magyar Nyelv* 52 (1956): 15.
- Hozzászólás Gáldi László „A szlavisztikai jövevényszó kutatás néhány problémája” c. munkájához. *MTA I. Oszt. Közl.* 12 (1958): 125—159.
- Y a-t-il une parole collective? Hozzászólás A. Llorach és A. Rosetti előadásaihoz. *Actes du colloque International de civilisations, littératures et langues romanes*. Bukarest, 1959. 230—232.
- Hozzászólás Sötér István beszámolójához. *MTA I. Oszt. Közl.* 14 (1959): 235—236.
- Hozzászólás Telegdi Zsigmond előadásához a MTA Nyelvtudományi Intézete és a Művelődésügyi Minisztérium nyelvtudományi munkaközösségi értekezletein. *MTA I. Oszt. Közl.* 17 (1961): 70—73.
- Elnöki zárzó. *ÁNyT*; A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdései. Szerk.: Kalmár László és Telegdi Zsigmond. Bp. 1964. 311—312.
- Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztály vezetőségének beszámolója a kibővített osztályülésen. Előadó: Mátrai László. Ember Győző, Tamás Lajos és mások hozzászólásával. *MTA Filoz. Tört. Oszt. Közl.* 15 (1966): 141—163.
- Elnöki megnyitó: A magyar nyelv története és rendszere. (Szerk.: Imre Samu és Szathmári István. Akad. Kiad. Bp., 1967.) 7—9.
- Hozzászólás az MTA I. Osztálya vezetőségének beszámolójához. Előadó: Ortutay Gyula. *MTA I. O. Közl.* 25 (1968): 325—326.
- Elnöki megnyitó: Névtudományi előadások *Nyelvtud. Értekezések* 70 (1970): 5—16.
- Felhasználás az Országos Honismereti Konferencián. *Honismeret, helytörténet. A Hazafias Népfrent Bizottság és az Országos Helytörténeti Bizottság kiadványai.* 2 (1970): 67—70. 1.
- Elnöki megnyitó az MTA Nyelvtudományi Intézete megalakulásának 20. évfordulója alkalmából. *MTA I. Oszt. Közl.* 27 (1972): 197—199.
- Hozzászólás Szabolcsi Miklós: Tudományos feladatok és társadalmi igény c. előadásához. *MTA I. Oszt. Közl.* 28 (1973): 377.
- Búcsú O. Nagy Gábortól. Társszerző: Szathmári István. *Magyar Nyelv* 69 (1973): 371—374.

IV. Tamás Lajos szerkesztette művek

- Budapesti tudományegyetemi romanisztikai dolgozatok. (Études de philologie romane de l'Université de Budapest.) Szerk.: Tamás Lajos. Új sorozat 1. szám. Bp., 1940.
- Erdélyi Tudományos Intézet: Erdély magyar egyeteme. Szerk.: Tamás Lajos. Kolozsvár, 1941. 409—416. l.
- Monumenta Transilvanica. Szerk.: Tamás Lajos—Kniezsa István stb. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1944.
- Budapesti tudományegyetemi romanisztikai dolgozatok. (Études de philologie romane de l'Université de Budapest.) Szerk.: Tamás Lajos. Új sorozat 2. szám. Bp., 1948.
- Albán költők antológiája. Szerk.: Somlyó György—Tamás Lajos. Bp., Szépirod. Kiadó. 1952. 159.
- Az Eötvös Loránd Tudományegyetem évkönyve 1955. Fel. szerk.: Tamás Lajos. Bp., 1956. 570 l.
- Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba. Egyetemi jegyzet. Budapest, 1963. Tankönyvkiadó, 108 l.
- Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba. Egyetemi tankönyv. 2., átdolg., bőv. kiad. Bp., 1969. Tankönyvkiadó, 130 l.

V. Interjúk Tamás Lajossal

- Interviu vu academicianul Lajos Tamás. (interviu realizat de T. Meszei.) *Foia Noastră* 4. 15. februarie 1971.
- A Nyelvtudományi Intézetben. Riporter: Szekrényessy Júlia. Társszerző: Imre Samu. *Élet és Irodalom* 16/1, (1972): 7.
- Dr. Tamás Lajos, a Nyelvtudományi Intézet igazgatója. *Közalkalmazott*. 26 (1973): Július 8. 3.
- Milyen lesz az új nyelvészet? Beszélgetés a hagyományos és a forradalmi módszerek szintéziséről. *Magyar Nemzet* 28 101 (1972): 8.
- Látogatás Tamás Lajosnál. 1973 szept. 22-én félórás műsor a TV-ben. [Megemlékezést írt] Illés Jenő: A tudomány titkai [címen] *Filmvilág* 1973/2: 1.

Összeállította VERESS FRUZZINA

Számítógépes és matematikai nyelvészeti tanfolyam Pisában

A pisai CNUCE, az olaszországi Nemzeti Kutatási Tanács intézete és az IBM tudományos központja 1974. augusztus 12 és szeptember 6 között nemzetközi számítógépes és matematikai nyelvészeti tanfolyamot rendezett. Az idei a harmadik hasonló jellegű tanfolyam volt Pisában; megszervezésére kétévénként kerül sor.

A tanfolyamon körülbelül kétszázötvenen vettek részt a világ minden tájáról, zömmel fiatal egyetemi oktatók és posztgraduális képzésben részesülő diákok. Magyarországot öt ösztöndíjas képviselte, egyetemi hallgatók és oktatók, négy nyelvész és egy matematikus.

A tanfolyam célja az volt, hogy a hallgatóság többnyire egyoldalú, számítógéptudomány-központú vagy nyelvészet-központú ismereteit koncentrált általános nyelvészeti, illetve számítógéptudományi és logikai alapképzéssel egészítse ki, majd ismertesse a legújabb, formalizálható, számítógépre alkalmazható szintaktikai és szemantikai elméleteket, s bemutassa a számítógépes nyelvelemző és nyelvmoddelláló kísérleteket.

A tanfolyam tizennégy 10–12 órás kurzusból, valamint számos 1–2 órás előadásból állott. Az előképzés jellegű első héten az általános nyelvészet fontosabb irányairól (ezen belül elsősorban a transzformációs generatív grammatikáról), a logika alapjairól, valamint a nyelvészeti programok készítésére különösen alkalmas LISP programozó nyelvről hallottunk bevezető előadássorozatokat.

A második héttől, a tanfolyam érdemi részében az általános nyelvészet és alkalmazott számítógéptudomány vezető tudósai ismertették kutatási eredményeiket. A nyelvtudomány különböző részterületeit átfogó kurzusok közös tanulsága az volt, hogy a legújabb kutatások legalábbis feszegetik a szemantika problémáit kielégítően megoldani nem képes generatív grammatika kereteit, sőt olykor teljes egészében túllépnek rajta. Egyesek, mint például EMMON BACH, csupán bővíteni kívánják a generatív grammatika eszköztárát, mások, mint BARBARA HALL PARTEE, alternatív lehetőségeket vizsgálnak, a legfiatalabbak pedig, mint TERRY WINOGRAD, tudatosan és öntudatosan szembefordulnak vele. A kurzusok vezetői közül csupán a kontinentális nyelvészet két képviselője, KIEFER FERENC és CH. MULLER (Strasbourg) kerülhetett el, tárgyánál fogva, a generatív grammatikával kapcsolatos állásfoglalást. KIEFER F. szövegelméleti kérdésekről, CH. MULLER a nyelvtatisztika elemeiről tartott előadássorozatot.

JOHN LYONS (University of Edinburgh) maradt a leglojálisabb a generatív grammatikához. LYONS egészen új, a modális logika megközelítésmódján és terminológiáján alapuló angol igeidő- és igemódszert állított föl, de ezt végül J. ANDERSON lokalisztikus esetfelfogásának kereteibe illesztette bele. EMMON BACH (Amherst, University of Massachusetts) kurzusa „A szemantika helye a generatív grammatikában” címet viselte. BACH kritikai analízisnek vetette alá a generatív grammatika mindhárom uralkodó irányát, a CHOMSKY Aspects-je és KATZ 1972-es Szemantikája által képviselt standard (transzformációs generatív) elméletet, ennek úgynevezett kiterjesztett, interpretáló szemantikának is hívott változatát, majd az 1968 után kibontakozott, többek között J. D. McCAWLY, G. és R. LAKOFF, J. ROSS és P. M. POSTAL nevéhez fűződő generatív szemantikát, és két matematikus, S. PETERS és R. W. RICHIE automataelméleti bizonyítása alapján megmutatta, hogy a három elmélet csaknem ekvivalense egymásnak. BACH végül a legkorábbi változat, a standard generatív grammatika módosítását, resztrikciós szabályokkal való kiegészítését javasolta, melyek leszűkítenék a transzformációs generatív grammatikától generált mondatok halmazát, s közelítenék a természetes nyelvekben generálható mondatok köréhez. Talán CHARLES FILLMORE (Berkeley, University of California) előadássorozatát előzte meg a legnagyobb érdeklődés. FILLMORE egy szemantikaelmélet céljának és határainak kijelölését kísérte meg, ellentmondásosabbnál ellentmondásosabb, a generatív grammatika szemantikai értelmezéseinek ellenálló mondatok elemzésével. Ez a rendkívül aktív hallgatóságot, különösen annak a zárt, formalizált elméletekhez szokott matematikusabb részét azonban nem elégítette ki. A meg-

megújuló kérdésostromot FILLMORE azzal háritotta el, hogy még nem áll rendelkezésünkre elegendő nyelvi tény, megfigyelés magán egy szemantika-elméletnek a felállításához, de az eddigi adatok a FILLMORE-féle esetgrammatika és a komponentiális szemantikai elemzés egyfajta integrálásának lehetőségére utalnak. BARBARA HALL PARTEE (Amherst, University of Massachusetts) a mások előadásain is gyakran idézett Montague-grammatikát mutatta be és interpretálta. RICHARD MONTAGUE, a nemrég meggyilkolt amerikai logikus a logika technikáját alkalmazta a természetes nyelvekre, anélkül, hogy a természetes nyelveket hasonlónak akarta volna tenni a logika ellentmondásmentes nyelvéhez. Grammatikája az angol nyelv szintaktikai szabályait fordítási szabályok egy halmaza segítségével az intencionális logika szintaktikai szabályaivá alakítja át, s így a logika szemantikai interpretációs szabályaihoz rendeli hozzá. A Montague-grammatikában egy adott mondatlevezetés (azaz fordítási szabályok meghatározott egymásutánja) csupán egyetlen szemantikai értelmezést tesz lehetővé, így benne föl sem merül például a generatív grammatika azon problémája, hogy a *Mindenki szeret valakit* mondat milyen szinten, a mélystruktúra, valamely közbülső struktúra, vagy a felszíni struktúra szintjén értelmezhető kétféleképpen, hiszen a Montague-grammatikában mindkét lehetőség $((\forall x)(\exists y); (\exists x)(\forall y))$ eltérő fordítási szabályokat, s így eltérő szemantikai interpretációt von maga után.

A tanfolyam legnagyobb hatású, gyökeresen új szemléletmódot és új módszereket hozó kurzusait a mesterséges intelligencia programokon dolgozó TERRY WINOGRAD (Stanford University) és WILLIAM WOODS (Harvard University) tartották. A felhasznált grammatikai rendszer hasonlósága alapján talán az automatikus morfológiai és szintaktikai analízissel foglalkozó MARTIN KAY (San Francisco, University of California) is rokonítható velük. WINOGRAD nem kis igénnyel kezdte előadássorozatát. THOMAS KUHN tudományfejlődés-elméletének alapján a nyelvtudomány mai helyzetét úgy értékelte, hogy a nyelvészetnek a transzformációs generatív grammatika megjelenésével kezdődött korszaka hanyatló stádiumát éli. Ez az a minden tudományban visszatérő periódus, amikor a standard elmélet már át meg áthatotta a tudomány egészét, megválaszolta azokat a kérdéseket, amelyekre képes volt, képviselői már vezető szerephez jutottak a tudományos életben, a tudományos intézetekben. Az elmélet igazán új eredményeket már nem tud hozni, legfeljebb részletkérdések megválaszolására alkalmas. WINOGRAD és WOODS munkássága már új korszak, a számítógépes nyelvészet kezdete, mely forradalmian átalakítja a nyelvészet szemléletmódját, módszereit és terminológiáját. Ez a fajta számítógépes nyelvészet nem, vagy nemcsak eszköznek tekinti a számítógépet, hanem szemléletmódjában számítógépi: a beszélő és a beszédet megértő emberi elme működését úgy akarja megérteni, hogy a beszédet és a megértést számítógéppel, számítógépre vihető algoritmusokkal modellálja. Ennek a korszaknak az az alapkérdése: mi történik az emberi elmében? WINOGRAD négy évvel ezelőtt, huszonnégy éves korában készített beszédtevékenység-modelláló, úgynevezett mesterséges intelligencia programjáról, a SHRDLU-ról kisfilmet is mutatott be. Programja azon a feltevésen alapul, hogy a beszédtevékenység alapját az ember fejében a világról kialakult modell képezi. A mondatok, amiket hallunk, módosítják ezt a világképet, beépülnek a fejünkben elraktározott struktúrák közé. A SHRDLU program a számítógép memóriájában egy különböző színű és nagyságú kockákból, hasábokból, piramisokból álló, egy tv-képernyőn grafikusán is megjelenő kis világ képét

helyezi el. A számítógép természetes nyelvi utasításokra átrendezi ezt a világot, s hibátlan angolsággal válaszol a mindig változó szituációra vonatkozó kérdésekre. Ha például azt az utasítást kapja, tegye a szürke kockát a zöldre, először leveszi a szürke és a zöld kocka tetején levő tárgyakat, helyet keres nekik, s azután helyezi a szürke kockát a zöldre. Ha az utasítás nem egyértelmű, vagy lehetetlenséget kíván, a számítógép maga is kérdéseket tesz fel. Emlékszik korábbi cselekedeteire is. Ha ismeretlen szavakat hall, rájuk kérdez, és a magyarázó mondat kontextusából kikövetkezteti s memóriájában elraktározza jelentésüket.

WINOGRAD, WOODS és KAY a transzformációs generatív grammatika rendszerét, ágrajzait új nyelvelemző és -generáló rendszerrel, a *transition network*-kel, illetve ennek különböző változataival váltották föl. Ők nem különböztetnek meg mély és felszíni szerkezetet; mint mondják, a mélyszerkezet nem használható egzakt kutatási alapként, nem vihető számítógépre, hiszen nincsenek róla megbízható ismereteink. A *transition network* előnye az a transzformációs generatív grammatikával szemben, hogy amellett, hogy egyaránt alkalmas a természetes nyelvek elemzésére és generálására, egységes morfológiai-szintaktikai-szemantikai megközelítést tesz lehetővé, s pszichológiailag is hívebben modellálja az emberi elme működését (bár ezt a transzformációs generatív grammatika hívei nem fogadták el bizonyított tényként). WOODS *transition network*-je teljes, részleteiben is kidolgozott, egységes rendszer benyomását keltette. Mint WOODS elmondta, nem egy amerikai egyetemen nemcsak az alkalmazott számítógéptudomány szakos, hanem a nyelvészet szakos egyetemi hallgatóknak is már ezt tanítják munkaelmélet és -módszer gyanánt.

A naponta 6–8 órát kitöltő előadássorozatok mellett szinte minden nap egy-két órás külön előadásokat is hallhattunk, többek között P. SCALLTÓL, E. HAJIČOVÁTÓL, D. HAYSTÓL, B. VAUQUOIS-TÓL, E. COSERIUTÓL, R. SIMMONSTÓL stb. A legnépszerűbb előadók, WINOGRAD, WOODS és KAY (a zsúfolt program miatt többnyire késő este kezdődően, az éjszakába nyúlóan) szemináriumokat is kénytelenek voltak tartani, hogy a kérdések özönére válaszolhassanak.

A résztvevő egyetemi oktatók számára igen tanulságos volt az előadók döntő többségének világos, meggyőző, színes előadásmódja és rendkívüli pedagógiai gondossága is. WINOGRAD például olykor tucatszámú hatalmas előre elkészített ábrával jelent meg, hogy ne kelljen az időt táblára írással töltenie, s előadása előtt a terem minden pontjáról ellenőrizte, hogy ábrái láthatók-e, olvashatók-e.

Nem hiányozhat a beszámolóból A. ZAMPOLLINAK, a Pisai Egyetem professzorának, a CNUCE nyelvészeti osztálya vezetőjének neve. Mind a tanfolyam tudományos irányításának, mind gyakorlati szervezésének gondja jórészt az ő vállán nyugodott; energikusságának, bölcsességének, humorérzékének nagy szerepe volt a tanfolyam sikerében.

É. KISS KATALIN

Schlachter, Wolfgang — Ganschow, Gerhard: Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1800—1970. Redaktion: István Erdélyi und Christoph Gläser. Bd. I. Ungarisch. 1—2. Lieferung. München, 1974, Wilhelm Fink Verlag. 1. Lieferung: XLVII, 192 p.; 2. Lieferung: 193—432 p.

Hosszú előkészítési, adatgyűjtési és szerkesztési munka után örömmel vesszük kézbe az Uráli nyelvek bibliográfiája c. vállalkozás szép nyomdai kivitelű részköteteit. Immár két füzet (Lieferung) megjelenését nyugtázhatjuk, de 1975 elejére várjuk egy harmadik, és a Budapesten 1975-ben rendezendő IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus időpontjáig, amennyiben minden a tervek szerint valósul meg és nemvárt akadály nem lép fel, még további két rész megjelenését, úgy hogy az adott időpontra már a teljes magyar nyelvészeti anyag remélhetőleg elhagyja a nyomdát. Jóleső érzéssel vesszük kézbe a köteteket azért is, mivel — a gyorsütemű megjelenés örömein túlmenően — egy rendkívül gazdag és alapos segédkönyv birtokosai lettünk, illetve leszünk a vállalkozás teljes befejeződésével.

Tekintsünk vissza röviden a szóban forgó mű előkészítésére. Az 1. füzet előszavában W. SCHLACHTER részletesen foglalkozik a vállalkozás történetével. Teljesen személyes vallomással kezdve rámutat arra, hogy a régóta tartó szembetegsége milyen nagy hátráltató erőt jelentett éppen az általa élethivatásszerűen folytatott finnugor nyelvészeti kutatások vonatkozásában, mivel a szakirodalom szétszórtsága felett egy gyengén látó kutató különösen nehezen tud úrrá lenni. Ám ez a körülmény nagyon határozottá tette benne a meggyőződést aziránt, hogy a finnugor, és általában az uráli nyelvészeti kutatások szakirodalma olyannyira szétszórt, hogy minden kutató közös érdeké-ként, valóban itt az ideje egy idevágó összefoglaló bibliográfia összeállításának. 1960 ban, Göttingába való kinevezésekor e meggyőződése már teljesen kiforrott volt, de akkor még nem indulhatott meg a munka. 1964-ben Göttingában járt id. KOZOCSA SÁNDOR, aki, mint ott kifejtette, maga is gondolt egy ilyen jellegű bibliográfiai munka szükségességére. Ez újabb buzdítást jelentett W. SCHLACHTER számára a vállalkozás beindítása felé. FUTÁKY ISTVÁN segítségével kapott áttekintést a már eddig megvalósult idevágó bibliográfiai vállalkozásokról. Az 1965-i II. Nemzetközi Finnugor Kongresszusra dolgozták ki, W. SCHLACHTER és munkatársai, az egész bibliográfiai vállalkozás tervezetét, s ezen tervezetet egy sor érdekelt kutatóval ismertették meg Helsinkiben. A kutatók nagy megértéssel vették tudomásul a tervezetet, s jónak találták, úgy hogy a tervezetet nem kellett különösebben módosítani. Utal W. SCHLACHTER arra a kapcsolatra is, ami őt BAKÓ ELEMÉRhez, a Library of Congress finnugor osztálya vezetőjéhez fűzi. BAKÓ azt javasolta, hogy az összeállítandó bibliográfia kövesse a Library of Congress szakrend-szerét. Ez utóbbi a gazdag nyelvészeti anyag bemutatására nem bizonyult teljesen alkal-masnak, így a szerkesztőbizottság végülis saját szakrendszer kidolgozása mellett döntött, de BAKÓ ELEMÉR — ettől függetlenül — elküldte a finnugor osztály könyvanyaga már addig elkészült összes katalóguscéduláinak másolatát, ami igen nagy segítség volt a szerkesztői munka folyamán.

1967 májusában — részben a társkiadó GERHARD GANSCHOW professzor személyé-nek köszönhetően — sikerült elnyerni a Deutsche Forschungsgemeinschaft anyagi tá-mogatását. G. GANSCHOW a könyvészeti adatok összegyűjtése során az obi-ugor nyelvekre vonatkozó szakirodalom összegyűjtését és feldolgozását vállalta.

A különféle országokból, s országonként több kutatótól beáramló bibliográfiai cím-leírások egyeztetését, koordinálását dr. HIU LIE, az egész mű szerkesztési feladatait pedig ERDÉLYI ISTVÁN és CHRISTOPH GLÄSER vállalta.

12 ország együttműködése, ezen országok kutatóinak adatgyűjtése révén valósult meg tehát a vállalkozás. Az érdekelt országok a következők: 1. A Német Szövetségi Köztársaság, 2. A Német Demokratikus Köztársaság, 3. Anglia, 4. Finnország, 5. Jugosz-lávia, 6. Hollandia, 7. Norvégia, 8. Lengyelország, 9. Románia, 10. Svédország, 11. Ma-gyarország, 12. Az Egyesült Államok.

Az előszóból részletesen értesülünk a munkában résztvevő adatgyűjtők nevééről is. Magyar részről 25 kutató segített az adatgyűjtésben, az egyes bibliográfiai tételek szakozá-sában, s ezek adatainak kontrollálásában (a közreműködők közül W. SCHLACHTER külö-nös súlyal emeli ki KISS JENŐ Göttingában tartozkodó lektor szerepét). E nevek felsoro-lásába azonban itt nem bocsátkozhatunk, pusztán annyit jegyzünk meg, hogy magyar részről a különféle kutatóhelyen végzett adatgyűjtő munka összefogásának nehéz felada-tát, s ezen kívül az egész vállalkozás számos hasznos tanáccsal való ellátását VÉRTES O. ANDRÁS vállalta, kinek — de mellette a csoport más tagjainak is — a vállalkozás vezetői-

vel való folyamatos szakmai kapcsolatáról egész kis irattári anyag tanúskodik. A magyar munkatársak munkájukat 1968 első felében kezdték meg.

Miként ismertetésünk címében szereplő címlírásunk tanúsítja már két füzet jelent meg a vállalkozásból. Nézzük röviden e két rész fejezeteit, tehát azt, hogy mit is találhatunk meg az eddig megjelent részekben! Az egész anyag két részre bontható: 1. Az egész uráli nyelvtudományra általánosan vonatkozó könyvészeti vonatkozások, adatok. 2. A magyar nyelvtudomány bibliográfiája. Ez utóbbi még nem fejeződött be; mint említettük még 3 Lieferung várat magára teljessé válásához. Nézzük azonban a két említett részt; alfejezetekre bontva külön-külön is!

1. Az uráli nyelvtudományra, az összes uráli nyelvre együttesen vonatkozó művek bibliográfiájának alfejezetei: 111: Bibliográfiák; 112: Az egyes nyelvtudósokra vonatkozó biográfiai adatok, és emlékkönyvek; 113: Hírek, társulati ügyek; 114: Tudománytörténet, módszertan; 1151: Az őshaza kérdése; 1152: Rokonsághipotézisek; 1153: Általános nyelvészeti vonatkozások; 1154: Határterületi kérdések.

2. A magyar nyelvtudomány bibliográfiájának eddig megjelent alfejezetei: U 1151: Őstörténet. Az őshaza kérdése; U 1152: Rokonsághipotézisek; U 1153: Általános nyelvészeti vonatkozások; U 1154: Határterületi kérdések. Társtudományok kérdésfelvetései.

U 12: Áttekintések

U 121: A magyar nyelvről általában; U 122: A magyar népről és etnikumról általában. Statisztikai vonatkozások; U 131: Nyelvtanok, grammatikák; U 141: Nyelvtörténeti áttekintések; U 142: Nyelvjárás-áttekintések.

U 21: Szövegek

U 211: Nyelvmlékek; U 212: Irodalmi szövegek; U 213: Nyelvjárási szövegek; 214: Egyéb szövegek; U 215: Hangszalagfelvételek.

U 31: Hangtan

U 311: Általános hangtani áttekintések, megjegyzések; U 312: Fonetika, fonológia U 313: Prozódia; U 314: Hangváltozások; U 3141: Általános áttekintések és megjegyzések a magyarban jelentkező hangváltozásokról; U 3142: A mássalhangzók spontán megváltozása; U 3143: A magánhangzók spontán megváltozása; U 315: Egyéb hangtani kérdések.

U 4: Szótan

U 41: Etimológia

U 411: Az ősi szavak, a belső keletkezésű szavak etimológiája; népetimológiák. Ezzel lezárul a 2 füzet anyaga, de mi, az előszó alapján tovább tudjuk folytatni a sort a fejezet végéig:

U 412: A kölcsonyszavak etimológiája; U 4121: Az egyéb uráli nyelvekből származó kölcsonyszavak etimológiája; U 413: Az altáji nyelvekből származó kölcsonyszavak etimológiája; U 4131: A török és tatár nyelvekből származó szavak etimológiája; U 4132: Az egyéb altáji nyelvekből származó szavak etimológiája.

Az eddig megjelent részek tartalma még nem teljesen elegendő az egész bibliográfiai vállalkozás értékének meghatározásához; e részek elegendőek mégis ahhoz, hogy a mű használhatóságáról — legalábbis a könyvtárosi bibliográfiai nézőpont oldaláról — véleményt alkossunk.

Nézzük — első lépésként — a bibliográfiai feltárás formai vonatkozásait! — Egy-egy mű leírása a következő adatokra (adatsorokra) épül: 1. A mű tételszáma. 2. A szerző neve (esetleg annak megadása, hogy milyen értelemben szerző az illető: szellemi közreadó, összeállító stb.). 3. A mű címe. 4. (Ferde vonallal történő elválasztás után) a cím fordítása. 5. Forrásközlés. 6. Annotáció. 7. A recenziók felsorolása.

A szerzők nevével kapcsolatban annyit jegyünk meg, hogy a bibliográfia — egy-egy szakon belül — a nevek betűrendjében közli az anyagot (a német abécé sorrendjében, de különös tekintettel egyes, a németben meglevő hangzókra is, melyek egymásutánja a következő: a (magyar a és á), á, ä, c, cs (č), ... e (magyar e és é), ... o, ö, ő, (ész) ő, ø, ... s, sch, dz, š, u (magyar u és ú), ü, ú, v, w, ... z, zs (ž)). Egy adott szerző neve alatt több mű ezek megjelenési idejének sorrendjében szerepel. Ez a rendezési elv eltér a hazai könyvtárak gyakorlatától, ahol az egyes művek a címkezdő szavak betűrendjét követik egyazon szerzőnél. A nemzetközi szakirodalmi bibliográfiákban egyre szélesebb körben a megjelenési év szerinti felsorolás vált általánossá, gyakran az évszámnak a cím elé való kivételével, így a jelen bibliográfia anyagfeltárási sorrendjét korszerűnek és az általános nemzetközi gyakorlattal egybevágónak tekinthetjük. A szerzők keresztnevére, az esetek nagy többségében, csak a keresztnév kezdőbetőjének megadásával történik utalás. E keresztnév-mellőző eljárásnak az az alapja, hogy igen sok forrásban (különösen az orosz nyelvű kiadványokban) csak a keresztnév kezdőbetőjét lehet megtalálni,

s e nevek pontos kiegészítése rendkívül megterhelő lett volna a szerkesztők számára. E rövidítő névközlés-formának vannak előnyei, de vannak hátrányai is. Előnye az, hogy rövidebb, frappánsabb, s így a szem, amint kereső céllal gyorsan fut át a bibliográfiai tételeken, könnyebben megtalálja a kívánt szerzőt, mintha 8—10 betűből álló keresztnéveket kellene összehasonlítani. Hátránya az, hogy egyes esetekben nehéz a differenciálás. Nem arról az esetről beszélünk, amikor két szerzőnél a keresztnév kezdőbetűje azonos (pl. *Benkő L[oránd]* és *Benkő L[ászló]*), mivel ilyenkor nincs differenciálási nehézség, a bibliográfia ugyanis az egyik (a több bibliográfiai tétellel szereplő) szerzőt teljesen kiírja, hanem azoknál a szerzőknél merül fel ez a differenciálási nehézség, akiknek vezetékneve és keresztnéve is azonos (pl. a *Kovács Ferenc*-ek, a *Balázs János*-ok stb. esetén). Ilyenkor egy kis index-számot találunk a nevek után. Ezen index-szám (feltehetően valamiféle azonosítási szöveg kíséretében) csak az egész kötet, vagy talán csak az egész bibliográfia végén levő névindexben kerül lényegében feloldásra, s így hacsak valaki nem ismeri személyesen a szerzőket és munkásságukat, egyelőre nem tudja megállapítani azt, hogy melyik munkát melyik szerző írta. Ez a keresztnév-rövidítő eljárás egyébként hátrányos azért is, hogy ha később szerepelni kezd a tudományos életben egy a meglevőkkel azonos névalakú szerző, személyét és munkásságát nehéz lesz a már meglevőkéétől elkülöníteni. A női nevekkel kapcsolatban is hasonló probléma merül fel. Ha a női szerző neve előtt férje nevének kezdőbetűje áll, akkor e kezdőbetű nem számít bele a betűrendbe, csak a teljesen kiírt leánykori név. Ámde a szóban forgó kezdőbetű feloldásának helyén az adott szak betűrendjében nem találunk semmiféle utalást, s így, ha az adott szerzőt a bibliográfia használója csak a férj nevével ismeri (mivel korábbi közleményeiben esetleg így szerepelt, vagy más egyéb okból), akkor ismét csak a bibliográfia végén megjelenő névindex fog eligazítást nyújtani, ahol az ilyen esetek immár utalószóként lesznek kivetítve. Amikor az egyes nyelvészekről megjelent nekrológok, megemlékezések bibliográfiai adatai kerülnek bemutatásra, ilyenkor is a szerzői betűrend az irányadó s nem pedig azon nyelvészek betűrendje, akikre a megemlékezések, nekrológok vonatkoznak. Ezt a gondot is megoldja a névindex, ahol e művek a megemlékezésekben, nekrológokban említett nyelvészek nevével is megtalálhatók lesznek. — Mindezen észrevételeket persze korántsem elmarasztalásul, hanem tájékoztatásul említjük meg. A bibliográfia nyilván való módon azért csak az indexben vállalkozik a nevezett dolgok feloldására, mivel ellenkező esetben az egyes szakok anyaga a különféle utalások nagy száma miatt feleslegesen megduzzadt volna. Eltérő címfelvételi rendszere van az emlékkönyvek anyagának: itt azon nyelvészek nevének betűrendje az irányadó, akiket emlékkönyvvel tiszteltek meg (vö. 1. *Lieferung* 69—71). A nevek kezdőbetűjével, ill. betűjellel jelölt szerzők, a teljes névvel szereplő szerzők után következnek e kezdőbetűk, ill. betűjelek betűrendjében, majd e sort követik a szakterületbe vágó anonim szerzőségű művek megjelenésük időrendjében. — A címfordítások ügye kiváló megoldást nyert. Azok a munkák, melyek nem német, angol, vagy francia nyelven jelentek meg, címfordítással egészültek ki. A címfordítás nyelve a német volt, de abban az esetben, ha a cikknek volt angol, vagy francia nyelvű összefoglalása, akkor a cím világ nyelven jelentkező változatát innen vették át, s nem német nyelven fogalmazták meg. A címfordítás elve a rövidség volt, s ezt a feladatot a munkatársak kiválóan meg is oldották. Itt külön ki kell emelni azt a szempontot, amire WOLFGANG SCHLACHTER a bevezetőben is utalt: az egész uráli nyelvtudomány valahogy mostohagyerek, nincs kiemelkedően magas nemzeti jövedelemmel rendelkező állam az e nyelveket beszélő népek sorában, s így az anyagi erőforrások, korábban még fokozottabb mértékben, korlátozottan álltak rendelkezésre e népek tudományos köreiben. Márpedig a tudomány nemzetközivé tételéhez éppen anyagi erőforrásokra lett volna szükség, ti. a munkákat, folyóiratokat világnyelvre lefordítva kellett volna közreadni minél nagyobb számban. Ma már ez a probléma részben megoldott, pl. Magyarországon az Acták és az idegen nyelvű könyvkiadás révén, de visszamenőleg éppen ezen a téren: a nemzetközi hozzáférhetőség terén volt sok fehér folt. Most e bibliográfia — hála a jólsikerült címfordításoknak — nemzetközileg elfogadható közelségbe hozta a magyar nyelvre vonatkozó teljes nyelvészeti szakirodalmat.

A forrásközlések megoldása eltér a magyar nyelvészeti folyóiratok gyakorlatától. A nemzetközi bibliográfiai irodalomban az utóbbi évtizedekben mind gyakoribbá vált az a szokás, hogy egy-egy folyóirattal kapcsolatban nem pusztán az évfolyamot, s nem pusztán az évszámot tüntetik fel, hanem mindkettőt. Egy akorlatot követi a jelen bibliográfia is. A forrásközlésben igen jó szolgálatot tesz a források gondos rövidítése, de e kérdésre még majd visszatérünk. A lapszámadatok közlése is eltérő a magyar gyakorlatától: a kezdőlapszámot és a véglapszámot is teljes egészében kiírja; nem rövidíti. Az annotációk anyaga talán még nagyobb súllyal esik latba a magyar nyelvtudományi szakirodalom nemzetközivé tételének szempontjából, mint a címfordításoké. Az annotá-

oiók ugyanis a műnek félig-meddig a tartalmát is feltárják Lényegretörők, néha egyetlen sorból állnak, (különösen az etimológiák esetében, amennyiben egyetlen szóról van szó, néha teljesen elégséges egyetlen sor). Pl. Melich: Fohnagy és Fohnogovics c. cikkének annotációja:

aung. *fohnagy* > ung. *fału-nagy*

Am néha egész hosszú annotáció követi a címléírást, pl. Mészöly Gedeonnak Az ugorokori sámánosság magyar szókinszbeli emlékei c. közleményével kapcsolatban:

ung. *kiált* ~ *kajált* < ugr. Interj. *kajl* ;
kinál < **kaj-nál* < *kaj-* (~wog. *kaj*) + Suff.
-nál ; *üvölt* ~ *üvölt* (~ ostj. *üw*) < Interj. *ü* ;
ajándok, *ajánlat* 'victima' < *ajánl* ~ wog.
 Vb. *ájy* < ung. Interj. *aj!* ~ wog. *áj-* ; ung.
 PN. *Ajándok*, *Aldomás*, *Vásár*, *Vásárd*, *Dusnok*, *Torló*.

A bibliográfia jelentős értékét képezi a recenziók adatainak gondos feltárása is. Valljuk meg, egy-egy munkával kapcsolatban igen és nehezen tudjuk felmérni, hogy a világszerte megjelenő szakfolyóiratokban hol és mikor jelent meg erről ismertetés. Ez az adatanyag az egyes munkák utóhatását, tudományos rangját és a tudományos közvélemény figyelmét is jelzi egyúttal. Egy-egy jelentős munka után 5–10 soros recenzió-felsorolással is találkozunk, a recenzensek betűrendjében. Ez a terjedelem igen gazdag anyagot képes bemutatni, tekintve azt, hogy itt címek közléséről nincs szó, pusztán a szerző és a forrás rövid megadásáról.

A segédletek anyagáról is tegyünk említést. Ez az anyag két részre oszlik: 1. a rövidítések, 2. a sziglák leírása. A rövidítésekről, melyeknek további alcsoportjai vannak és amelyek anyagához tartoznak az ún. szimbólumok is, nem érdemes részletesen megemlékezni, hiszen minden szerzőnek, amennyiben következetesen alkalmazza ezeket, jogában áll saját rövidítéseket használni, ha ezek pontos feloldását jegyzékben megadja. Többet érdemes foglalkozni a sziglákkal s feloldásaikkal. Jegyezzük meg egyrészt azt, hogy a folyóiratok, sorozatok és gyűjteményes munkák rövidítéseit illetően (az Acták rövidítésétől eltekintve) a magyar nyelvészeti szakirodalomban meghonosodott rövidítéseket alkalmazza a bibliográfia, másrészt azt, hogy igen nagy mennyiségű folyóiratot vesz fel forrásként: 25 sűrű oldalon keresztül tudja csak megoldani a mű a felvett folyóirat- és sorozat-rövidítések valamint a gyűjteményes művek rövidítései feloldását. A bibliográfiai vállalkozás magyar munkatársai javaslataikkal és véleményeikkel hathatósan közreműködtek a segédletek végleges anyagának és rendszerének kialakításában, miként ez a szerkesztéssel kapcsolatos kiterjedt levelezésből is kiténik.

Felmerülhet valakiben a kérdés, hogy miért volt szükséges e sok, nehezen hozzáférhető anyag felvétele, hiszen ezek a források sokszor legfeljebb egyetlen plédányban a magyar, a finn vagy egyéb nemzeti könyvtárakban lehetők fel. Véleményünk szerint éppen az adja egyik értékét a bibliográfiának, hogy ilyen rejtett forrásokat is feltár. S ma már a könyvtárak nincsenek egymástól úgy elzárva, mint mondjuk a századfordulón: ma a fényképezésnek, a kontakt másolatkészítésnek (xeroxozásnak), s a könyvtárközi kölcsönzésnek olyan kiépült rendszerével számolhat a kutató, hogy a legelrejtettebb forrás is gyorsan eljuthat az érdeklődőhöz. S meg kell vallani, nemcsak lehetnek, de vannak is ezen rejtett forrásokban értékes nyelvészeti dolgozatok, figyelemreméltó tudományos megállapítások. De tudománytörténetileg valójában a ma már nem helytálló nyelvészeti vélekedés is érdekes. Tehát e mindenre kiterjedés szempontját a magunk részéről csak legmesszebbmenően helyeselni tudjuk.

A segédletekkel kapcsolatban egyet azonban meg kell jegyeznünk: ezek csakis a bibliográfia I. kötetében s ennek I. füzetében találhatók meg, tehát a további füzetek ezen első Lieferung anyagának ismerete nélkül gyakorlatilag használhatatlanok.

Szóljunk néhány szót a szakrendről. VÉRTES O. ANDRÁS személyes megbeszélés keretében említette nekem, hogy ő a Magyarországi Nyelvtudomány Bibliográfiája c. vállalkozásban alkalmazott és jól bevált szakrend célszerűen módosított formájának alkalmazását javasolta a szerkesztőségnek, de a szerkesztőség egy saját szakrend kidolgozását határozta el. Nem fogadta el, amint említettük már, a Library of Congress szakrendjét sem. Az Egyetemes Tizedes Osztályozás szakrendjét márcsak azért sem fogadhatta el, mivel ez sokszor igen sommásan intéz el egy-egy nyelvészeti kérdést. Valójában mindegy, hogy milyen szakrendszert alkalmazunk, csak megtaláljuk benne a keresett anyagot. Az eddig megjelent részeket áttekintve nem találtunk olyan adatot, ami nem

illetett bele abba a szakba, amelybe besorolást nyert. Jóllehet a magyar munkatársak az egyes tanulmányokat többféle szakozták, ami annyit jelent, hogy 4–5 példányban, különféle szakokba sorolva, küldtek el egy-egy címléírást, tény az, hogy e sokféle való szakozás nyomait a jelen részek anyagában nem látjuk. A címléírások többes példányai talán később kerülnek sorra. Vagy talán — s feltevésünk szerint ez a valóság — a szerkesztés az anyagnak bizonyos redukálásával; a sokféle való szakozások lehetőség szerinti összevonásával, főszakba, legjellemzőbb szakba való sorolásának módszerével élt. A végleges értékelő szót csak majd a teljes I. kötet megjelenése után mondhatjuk ki a szakrendszerrel kapcsolatban.

Néhány szót az átírásokról. Természetes módon igen sok átírási probléma merült fel. A szláv nyelvű cirillbetűs anyag minden szövegrésze átírásra került. Talán kis hiányossága a bevezetőnek, hogy nem ismerteti részletesen az átírás elveit. Elégge ismeretes azonban a cirillbetű nyugati nyelvészeti szövegekben alkalmazott átírásmódja ahhoz, hogy e kérdés hosszú magyarázatot ne igényeljen.

E tamaról még csak annyit, hogy ha egy cirilbetűs eredetiből transliterált címben vezetéknev fordul elő, e név — az átírási szabályok merev alkalmazásától eltekintően — az adott név általánosan ismert latinbetűs alakjában jelenik meg (tehát pl. *Hämäläinen* lesz a névalak az átírási szabályok szerinti *Chjamieljäin* helyett).

S mi az, ami nem került átírásra? Minthogy a bibliográfia 1830-tól kezdve igen sok régi nyelvészeti munka adatát is közli, felmerülhetett volna a régi helyesírás modernre való átírásának lehetősége (pl. a magyar *cz*-nek *c*-re való átírása stb.) is. A bibliográfia szerkesztőse úgy döntött, hogy a címek szövegének ilyen modernizálásába nem bocsátkozik, s minden esetben a korabeli írásformát adja.

Lényeges szempont a használhatóság megítélése szempontjából az anyag időbeli és egyéb szempontú körülhatárolásának kérdése. Az 1830-as kezdőév, mint ismeretes (az előző utal erre), a finn CASTRÉN és SJÖGREN munkássága megindulásának éve, s egyben HUNFALVY működésének évtizedét jelző év. Ha az ember, mint bibliográfus, ilyen hatalmas időszakot karol át, mint az Uráli nyelvtudomány bibliográfiája c. vállalkozás közreadói, akkor feltétlenül lesz jónéhány tétel, ami, valamilyen okból kifolyólag kimarad a gyűjtésből, a feldolgozásból. Ennek ellenére, mi e széles időhatárok alkalmazását tartjuk a vállalkozás egyik legfőbb értékének. Részbibliográfiák, egyes évekre vonatkozó feldolgozások, ill. egy-egy nyelvészeti, vagy akár nyelvészeti határterületi tudományzak bibliográfiájára van ugyanis már számos példa, de ilyen széles időbeli határokkal rendelkező vállalkozás ennekelőtte sajnos nem volt. Nagy öröm tehát számunkra e nagyszabású szintézis. — Mi tartozzon a bibliográfiába? Minden olyan mű, ami szorosan az uráli (finnugor és szamojéd) nyelvekre vonatkozó nyelvtudományi termék. Ez az utóbbi a gyűjtés káros leszűkítése lett volna. Így ugyanis a nyelvészeti vonatkozást tartalmazó fontosabb néprajzi művek, a névtudományi vonatkozást tartalmazó településtörténeti munkák s egyéb hasonló, rokonterületi eredmények kimaradtak volna a kötetből. Maximalista kíváncsóság lett volna e művek minősítése, értékelő jellegű annotálása, vallják a közreadók. Nehéz beleszólni a felelősségvállalás e szempontjába kivülállónak. A nevezett határterületi munkák megfelelő (nem nyelvész) szakemberekkel való annotáltatása bizonyára megoldhatatlan szervezési feladatot jelentett volna. Így a mű megmaradt, s szerintünk helyesen maradt meg a „Titelbibliographie mit Teilannotationen” (válogatva annotáló címbibliográfia) nevet nyert bibliográfiai típus és az ezáltal meghatározott feladatkör mellett. Néhány országban nem sikerült megfelelő számú szakembert találni, akik a szükséges források átnézésére (saját hazai könyvtári intézmények állományában) vállalkozhattak volna, így e forrásokat más országbeli, vagy egyéni kutatóknak kellett vállalniuk. Hogy ez a rendszer végülis milyen sikeres volt, ezt majd csak az egész bibliográfiai vállalkozás megjelenésekor fogjuk látni tisztán és megfelelő bizonyossággal.

BÜKY BÉLA

Urálisztikai folyóirat Japánban

Uralica. Journal of the Uralic Society of Japan. No. 1. 1973.

A magyar nyelvész számára egy, tucatnyi tételt alig meghaladó folyóiratjegyzék enged némi bepillantást a japán nyelvtudomány életébe. A „Current Linguistic Periodicals in Japan” című kis bibliográfia (vö. *Analecta Linguistica* 2/2: 43) — a címek alapján ítélve — hét általános és három japán nyelvészeti priodikumot, valamint egy-egy orientalisztikai, sinológiai, koreanológiai és angol filológiai folyóiratot sorol fel. Orientalisztikai

folyóiratuk nem turkológiai központú, de tudjuk, hogy a japánok az utóbbi időben a turkológiában értek el eredményeket, különösen a régi ujgur nyelvemlékek feldolgozása, továbbá az összehasonlító altajisztika terén. Az 1972-ben összeállított folyóiratjegyzék szerint Japánnak — legalábbis kurrens — urálistikai folyóirata nincs.

1973-ban „Uralica” címmel megjelent a Japán Urálistikai Társaság folyóiratának első száma, s mire e sorok nyomdába kerülnek, a tervek szerint évenként egyszer megjelenő folyóirat (voltaképpen évkönyv) második, 1974-es száma is feltehetőleg napvilágot lát.

Érdeklődéssel tanulmányoztuk végig az „Uralica” első évfolyamának tartalomjegyzékét. A 84 oldalas szám a következő rovatokat tartalmazza: közlemények (1–57), szemle (59–68) és ismertetések (69–82). A cikkek és az ismertetések angol, finn, illetőleg japán nyelvűek, a közlemények-rovat anyaga — az utolsó cikket leszámítva — japán, illetve finn nyelvű összefoglalókkal egészül ki. A szerzők közül E. K. RISTINENnek, a szapporói Hokkaido Egyetem vendégprofesszorának a neve a legismertebb az európai urálisták számára. Az urálistika fogalmát az „Uralica” tágabb jelentésben, komplex módon értelmezi: a tanulmányok témaköre kiterjed az urálistika valamennyi területére. Az alábbiakban röviden sorra veszem az egyes tanulmányokat.

A „Közlemények” négy cikket foglal magában: KOIZUMI TAMOCU „Passzív transzformáció a finnben” (1–9), E. K. RISTINEN „Észrevételek a szamojéd igeragozás funkciójával kapcsolatban” (11–38), OGISIMA TAKASI „A finnugor nyelvek számnevei” (39–48) és MOMOSZE HIROSI „Finnország történetének kutatása és forrásanyaga Japánban” (49–57) c. dolgozatát. (Mint ismeretes, a japánban — a magyarhoz hasonlóan — a családnév megelőzi a keresztnévet. A japán nevek átírásában elfogadtam KUBINYI LÁSZLÓ javaslatát; vö. MNY. 69: 97–100.)

ELAINE K. RISTINEN cikke, némileg rövidített formában, másutt is megjelent (vö. JSFOU. 72: 337–347). A történész MOMOSZE tanulmányának nagy része a tokiói levéltár Finnországgal kapcsolatos forrásanyagát ismerteti. Feladatként egyrészt e dokumentumok publikálását, másrészt a Japánban eddig kiadott finn (skandináv) történelmi vonatkozású munkák kritikai vizsgálatát tűzi ki önmaga és kollégái számára.

OGISIMA az uráli nyelvek számneveinek történetével és eredetével foglalkozik. Dolgozatában a finnugor '10' jelentésű szavakat hét típusba sorolja (az alábbiakban a zárójelben megadott adatok — a szó, ill. szócsalád kora, irodalmi utalás, esetleges megjegyzés — e sorok frójától származnak):

1. finnségi + md.: fi. *kymmenen*-típus (FV; vö. SKES.)

2. lp. + cser. + vog.: lp. *loge*-típus (FU, 'szám' → '10' jelentésfejlődés; vö. MSzFE. olvas alatt)

3. finn-permi [o: permi!] + m.: m. *tiz*-típus (< iráni; vö. ESzK. dac alatt, TESz.). Vö. még 5.

4. osztj. *ig'η* (vö. DEWO. *jh'η* alatt)

5. fi. *-deks-*: *kahdeksan*, *yhdeksän* '10' (FV; vö. SKES. *kahdeksan* alatt). Vö. még 3.

6. m. *-nc*: *kilenc*, *harminc* '10' (< óspermi; vö. MSzFE. *harminc* alatt)

7. votj. *-mīn*: *kuamīn* '10' (FU, 'sok' → '10' jelentésfejlődés; vö. MSzFE. *hatvan* alatt.)

A szócsalád zürj., vog. és m. tagja is tkp. '10' jelentésű.)

Az uráli nyelvek számneveinek vizsgálata során OGISIMA elkülöníti a genetikailag azonos (1–6, 20 [vö. még 100]) és különböző (7–10) elemeket, és a különbözőség okát az uráli népek, illetve népcsoportok külön életében ért hatásoknak tulajdonítja. A szerző megállapításai ugyan a finnugrisztika körében általában közismertek, mégis hasznosnak tartjuk az azonos jelentésű, de különböző anyagú és eredetű számneveknek a fent ismertetthez hasonló tipizálását az uráli (nála: finnugor + szelkup) nyelvekben. Igazán sajnáljuk, hogy a japán nyelvű cikk finn rezüméje csak a '10' jelentésű szavakkal foglalkozik.

KOIZUMI, az „Uralica” szerkesztője (vö. JSFOU. 72: 337 jegyz.) két cikkel szerepel az első számban. A finn passzív transzformációt tanulmányozó, modern szemléletű írása a szerző általános nyelvészeti felkészültségéről és finn nyelvismeretéről tanúskodik. A „Szemle” rovatban, kitűnő szerkesztői érzékkel, már az első számban ismerteti a japán érdeklődővel a finnugor vokalizmuselméleteket. „A finnugor alapnyelvi magánhangzókról” c. szemléje alapos történeti összefoglalás, és egyben állásfoglalás ERKKI ITKONEN elmélete mellett. A dolgozathoz felhasznált irodalom (KARJALAINEN—BACH, RAVILA, STEINITZ, E. ITKONEN, COLLINDER, RAUN, LITKIN, GÜLYA, HARMS, DÉCSY, RÉDEI, BEREZCKI munkái) alapján KOIZUMI ismeri és jól rendszerezi a finnugrisztikai szakirodalmat. Örvendetes, hogy egy ilyen széleslátókörű szakember kezébe került Japánban az urálistika ügye.

Az „Ismertetések” rovata három művet mutat be az olvasónak. IKEDA HIROKO „A japán népköltészet típus- és motívumindexe” c. tanulmányát (FFC. 209.) KIKUGAVA

TASZUKU elemzi (69–71). Közismert, hogy a gazdag japán népköltészet, a japán nyelv nehézsége és elszigeteltsége miatt, kevésbé felhasznált a nemzetközi összehasonlító folklór-kutatásokban. A recenszens szerint a dolgozat összehasonlításra alkalmas anyagot szolgáltat a folklór-kutatások „finn iskolája” számára, s ezért IKEDA munkáját SZEKI KEIGO hasonló témájú művének (*Asian Folklore Studies* 25 [1966]) eredményes folytatásaként üdvözi. A másik két, japán nyelvű recenzió a legújabbkori finn történelemmel, illetőleg a második világháború utáni finn semlegességgel foglalkozó könyveket ismerteti.

A Japán Urálistztikai Társaság folyóirata, az „Uralica” a Japánban folyó urálistztikai kutatások bemutatását, egyben bel- és külföldi népszerűsítését tűzte ki feladatául. A folyóirat az uráli népek nyelvészeti, történeti, régészeti, néprajzi (etnológia + folklór) és irodalmi kérdéseivel kapcsolatos tanulmányokat szándékozik közölni, illetve ismertetni a legfontosabb európai és finnugor nyelveken, valamint japánul (vö. 84).

Az „Uralica” első kötete szerény külsejű, de szerzői igényességre törekednek. Témaválasztásuk általában az urálistztika nyitott — így fontos és érdekes — kérdéseit érinti. Megnyugtató, hogy — az első szám tartalma alapján — a Távol-Keleten hozzáférhetőek a legfontosabb európai urálistztikai kiadványok (a hiányzó műveket a Japán Urálistztikai Társaság csere útján kívánja beszerezni). A cikkek nyelvész szerzői finnül és részben magyarul is tudnak, urálistztikai és általános nyelvészeti ismereteik alkalmassá teszik őket az alkotó tevékenységre. Az első szám kisebb tartalmi pontatlanságai (pl. a 47. lapon szereplő erza szójegyzék szerzője helyesen P. RAVILA) és formai hibái (1. pl. a 36–37. lapon megadott bibliográfiát, de vö. helyesen: JSFOu. 72: 347) csekély számúak, a sajtóhibák figyelmesebb korrektúra-olvasással elkerülhetők lehetnek volna.

A japán emberekhez egyfajta ösztönös rokonságtudat fűz minket, magyarokat. Ez a rokonságtudat alaptalan ugyan, de a két nép közötti tudományos kapcsolatok szélesítésében és elmélyítésében indíték is lehet. Ennek reményében üdvözljük az urálistztika születését a Felkelő Nap országában.

ZAICZ GÁBOR

Obi-ugor a tergo indexek

W. VEENKER: Rückläufiges Wörterbuch der vogulischen Schriftsprache. Wiesbaden, 1971. Verlag Harrassowitz. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altica. Band 4. 94 Seiten.

Uő: Vogul Suffixes and Pronouns. An Index a Tergo. Bloomington — The Hague, 1969. Mouton. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series. Volume 110. XI, 65 Seiten.

Uő: Verzeichnis der ostostjakischen (Vach) Suffixe und Suffixkombinationen (unter Einschluß der wichtigsten Pronomina). Hamburg, 1973. Mitteilungen der Societas Uralo-Altica. Heft 5. 55 Seiten.

A szóvégmутató szótárak eredetileg voltaképpen segédeszközök voltak hiányos szövegtörödékek megfejtéséhez. Később mégis sokoldalúbban kezdték hasznosítani őket; különösen morfológiai kutatásoknál nagy a jelentőségük. Ma már meghatározott helyük van a lexikonok között, és számos nyelvből különböző méretű szóvégmутató szótárak állanak rendelkezésünkre.¹ Terjedelem és minőség szempontjából kimagaslók közülük PAPP FERENC műve: „A magyar nyelv szóvégmутató szótára” (1969).

Agglutináló nyelvek szóvégmутató szótárai értékes felvilágosítást adnak toldalék-típusokról, toldalékkombinációkról és a toldalékok produktivitásáról — és általában összetett szavakról, tőtípusokról, szóvégződésekről meg a szótágok számáról is —, s éppen ezért a finnugor nyelvek toldalékainak, szóanyagának a tergo rendben közlése mindig különös értékű.

W. VEENKER (Hamburg) néhány éve figyelemre méltó aktivitást fejt ki ezen a téren. Munkájának egyik eredménye a vogul nyelv recenzált szóvégmутató szótára. A szótár BALANDIN—WACHRUŠEVA (Leningrád, 1954) Mansijsko-russkij Slovar'-án alapul, tehát az északi vogul irodalmi nyelvet képviseli, és 6000 szót tartalmaz.

A vogul a tergo ragjegyzék a szótár függelékének tekinthető, mivel ez is BALANDIN—WACHRUŠEVA (Leningrád, 1957) Mansijskij jazyk-ján alapul, és az északi vogul irodalmi

¹ Itt említjük, hogy pl. a W. STEINITZ kezdeményezésére E. MATERTől kidolgozott „Rückläufiges Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache” (Leipzig, 1965) Halász Előd német—magyar szótárának anyagán alapul.

nyelvet képviseli. Itt azonban még más északi vogul forrásokat is használt a szerkesztő. A jegyzék ragokat, ragkombinációkat és névmásokat tartalmaz. A képzőkombinációkat és a paradigmatis jeleket a szerző nem vette figyelembe. A nyelvtani kategóriákat VEENKER jelzi, de a ragok rendeltetését csak további irodalom használata útján lehet ki-yozozni.

Az osztják rag-index is ezen elvek szerint készült, miként az 1968-ban megjelent magyar ragindex is.² Más hasonló jegyzékek várhatók.

Az osztják indexet VEENKER TERJOŠKIN és GULYA nyelvtanaiból állította össze. Gazdag és szemléletes nyelvtani leltárt nyújt, t. i. a feldolgozott vachi nyelvjárás alaktana bővelkedik az esetekben, sok a különböző igeidejű és igemódú formák száma, melyek a többi osztják nyelvjárásból hiányzanak. Ha a šerkali és kazymi dialaktusok tervezett ragjegyzékei elkészülnek, különleges lehetőség nyílik a ragstruktúrák interdialektális összehasonlítására. A szerző mindkét obi-ugor indexbe felveszi az elméletileg lehetséges, de nem adatolt formákat is. Ez az eljárás jogosult, ha korlátolt mennyiségű szöveg áll rendelkezésünkre. De ezen konstruált formák minden megjelölés nélküli felvétele nem mindig védhető, mert hitelesítésük anyanyelvi informátor útján nem volt lehetséges. Vagyis a rendszert nem lehet hallgatólagosan és önkényesen kiegészíteni.

Az osztják képzők lehető legnagyobb teljessége G. GANSCHOW és G. SAUER idevágó kutatásai alapján elérhető. Mindkét művet jól lehet használni a nyelvjárások szerint rendezett mutatók alapján.

A toldalékindexek jelentősége elsősorban leíró alaktani téren mutatkozik, mivel anyagot szolgáltatnak a kutatás számára. Az előttünk fekvő a tergo rendezések azután hasznosak lehetnek egyetemi segédeszközként is, mert bonyolult morfémakapcsolatok megfejtését teszik lehetővé. A munkák kezelése, olvasása csak eleinte okoz nehézséget, az a tergo elrendezéshez könnyen hozzá lehet szokni.

A cirill írásos vogul eredeti helyett a szerző egy fonológiailag motivált latin átírást dolgozott ki, az osztják nyelvnél pedig GULYA transzkripcióját használta.

ROSEMARIE RADOMSKI

Grigorij Novickij: *Kratkoe opisanie o narode ostjackom. 1715.*

(Studia Uralo-Altica III. Szeged 1973. XIII + 157 + 109 lap)

A szegedi egyetem az 1973. év folyamán három munkával lepte meg a nyelvészeket: 1. *Epigraphica Bulgarica*, kiadta RÓNA-TAS A. és FODOR S.; 2. *Die erste sölkupische Fibel aus dem Jahre 1879* (reprint HAJDÚ PÉTER bevezetésével); ezeket követte harmadikként a címben megnevezett mű. Az előttünk levő kötet két részből tevődik össze: HAJDÚ PÉTER tudománytörténetileg értékeli NOVICKIJ munkáját (VII–XIII), amely valóban az első részletes leírás az osztják népről. Ezért is használta fel bőven — csaknem teljes egészében közölve — MUNKÁCSI BERNÁT (I. VNGy. 1: 091–0127).

A kötet első részében FERINCZ ISTVÁN magyar nyelvű fordításában közli NOVICKIJ „Rövid leírás az osztják népről” c. munkáját (1–144), majd az utószóban ad felvilágosítást (145–59). Helyeselhetjük ezt a megoldást, mivel NOVICKIJ több mint kétszázötven éve írta munkáját, és nyelvezete még az oroszul tudók számára sem egykönnyen érthető. Nem követelhetjük meg mindenkitől, aki a finnugrisztika számtalan ága (nyelvészet, etnológia, néprajz, antropológia, archeológia stb.) iránt érdeklődik, hogy ilyen bonyolult, régies szöveg megfejtésével bíbelődjék. És azt sem kívánhatjuk, hogy az egykori orosz élet sajátos fogalmait (*popriszse* 'napi gyalogút', *Kameny* = Uráli hegység, *fekete kunyhó* 'kémény nélküli, ún. füstös kunyhó'), sajátos mértékegységeit ismerje; helyes tehát, hogy a fordító magyarázatokkal látja el a magyar fordítást. — Több magyarázat és irodalmi utalás még hasznosabb lett volna, pl. a tetoválásról, a jurtáról, a *samancsik* szó nem osztják voltáról stb. — A fordításhoz néhány, csak apróbb megjegyzésem volna. Nem tudom, helyes-e a *knjazj* szót a magyar *kenéz* szóval átültetni. Tazi öből helyett Taz-öböl alakot használnék. A *varka* aligha osztják szó (43), viszont a *pozjom* kifejezést meg kellett volna magyarázni (43); *grivna* helyett *grivnya* írandó (53). A *kalim* szóról

² W. VEENKER: Verzeichnis der ungarischen Suffixe und Suffixkombinationen. Hamburg, 1968. Mitteilungen der Societas Uralo-Altica. Heft 3. 105 Seiten. L. PAPP F.: NyK 71: 190–4.

megmondandó, hogy tatár eredetű (54). *Gusz* helyett *guszj* irandó (75). Nem írhatunk *vaglini* járásról, csak *vagljairól* (114), mivel az *-in* képző.

Tárgyi megjegyzésem, hogy nem alkalmaznám a bálványtemplom kifejezést, mivel a „pogány” finnugor népeknek templomai nem voltak, csak szent helyei. A *trezletno* szót a fordító magyarul a három évenként kifejezéssel adja meg (74), szerintem évente háromszor irandó.

A kötet második felében az orosz szöveget közlik, méghozzá az 1941. évi, Novoszibirszkben publikált kiadás alapján. Ez nagyon hasznos választás, mivel így javított és annotált kiadást kapunk (előző kiadás 1884-ben volt). P. I. SZKOROSZPELOVA az 1941. évi kiadáshoz bő bevezetőt írt (13 lap), N. A. KVASNYIN pedig a kézirat és a Majkov-féle kiadás könyvészeti ismertetését adja (14–17).

A szegedi egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke jó szolgálatot tett a társadalomtudományoknak NOVICKIJ művének a publikálásával.

ERDÓDI JÓZSEF

E. И. Ромбандеева: Мансийский (вогульский) язык

Издательство «Наука». Москва, 1973. 206 l.

Nagy eseménye a finnugor nyelvtudománynak JE. I. ROMBANGYEJEVA könyvének, „A manyszi (vogul) nyelv”-nek a megjelenése. Nemcsak azért, mert az ilyen és a hasonló nyelvtani leírások mindig is tudományunk eleven forrásai voltak, hanem azért is, mert ez az első olyan vogul nyelvi monográfia, amelynek a szerzője az általa leírt nyelvet anyanyelvként beszéli.

A vogul — és vele egy sorban az osztják — nyelv iránti érdeklődés a magyar, a vogul és az osztják nyelv közös ugor volta miatt nyelvtudományunknak egyik legklasszikusabb, s mindig is aktuális része. E kapcsolat mindamellett még kölcsönös is: a vogul nyelv első, módszeres kutatója a magyar REGULY ANTAL volt, a magyar finnugrisztika modern korszakának pedig éppen az a rokon nyelvi anyag volt a nagy inspirálója, amelyet REGULY a voguloktól (és az osztjákoktól) Magyarországra hozott.

JE. I. ROMBANGYEJEVA munkája hagyományos nyelvleírás: bevezetés, fonetika, morfológia. A belső cím szerint (15. l.): vogul nyelvtani vázlat, az északi nyelvjárás anyaga alapján. Tanulmányában a szerző anyanyelvi ismeretei és gazdag saját nyelvi műfordítói tapasztalatain kívül felhasználta az 1958., az 1959., az 1960., az 1963. és az 1969. években a helyszínen, szülőföldjén gyűjtött mintegy tízezer lapnyi kéziratos anyagát is.

A szerző a bevezetőben (4–13. l.) tárgyalja az északi vogulok elterjedését, elnevezését és nyelvjárás megoszlását. Jellemzi nyelvjárás „öntudatukat” (pl. az alsó-szoszvaikról a többiek azt mondják, hogy „mély hangon” beszélnek). A következő hat helyi nyelvjárást különíti el: 1. felső-lozvai, 2. felső-szoszvai, 3. közép-szoszvai, 4. alsó-szoszvai, 5. szoszva-torkolati vagy obi és 6. szigvai. Az egyes nyelvi csoportok elkülönítésében az orosz наречие, ezen belül pedig a робоп megjelölést használja. E kérdéskörben hadd jegyezzük meg: terminológiai tekintetében talán jobb lenne a csak vagylagosan szereplő „obi” elnevezés mellett megmaradnunk. Ez már ismert, egyszerűbb és egyértelműbb is mint a párhuzamosan használt „szoszva-torkolati” megjelölés. Némi bizonytalanságot kelt — az orosz диалект helyett — a наречие terminus használata is.

A bevezető további részében a szerző nagy hozzáértéssel ismerteti a vogul írásbeliség és a vogul nyelv kutatásának a történetét. E résszel kapcsolatban szeretném elmondani V. N. CSERNYECOVNAK, a vogul irodalmi nyelv megalkotójának azon, többek között nekem tett szóbeli közlését, mely szerint a vogul irodalmi nyelv megalkotásában érdemleges szerepe volt MUNKÁCSI BERNÁTNAK is, aki levelein keresztül a vogul irodalmi nyelv első művelőinek több nyelvi kérdés eldöntésében is jelentős segítségére volt. Még e kitűnő tömörséggel megírt részben is talán helyénvaló lett volna megemlíteni, hogy W. STEINITZ éppen az északi vogulról írta az 1937-ben megjelent „Vokalismus des Sosva-Wogulischen” (ÖESA 1: 244–277) című, a finnugrisztikában a fonológia elveit elsőként alkalmazó munkáját.

Az orosz nyelven először megjelenő vogul tudománytörténeti áttekintés forrásértékű, melyet bizonyára számosan idézni is fognak. Ezért is igen sajnáljuk, hogy éppen e részben (és a fonetikában is) az irodalomközlésben oly gyakori a betűhiba (pl. B.

STEINITZ, HAZAY P., LAKO GY., B. KALMAN, helyesen: W. STEINITZ, HAZAY O., LAKÓ GY., B. KÁLMÁN, de másutt is: pl. a 11. lapon *szotagbelyi*, helyesen: *szotagbéli*, a 6. lapon: *xāŋlacam*, helyesen: *xāŋłasam*. Szerencsére, a kérdésnek nincs érdemi jelentősége.

A fonetikáról szóló rész (17–36.) a következő kérdéscsoportokat tartalmazza: a magánhangzók, osztályozásuk, fonetikai sajátosságai; a mássalhangzók, osztályozásuk, fonetikai sajátosságai; a szó és a szótag hangtani struktúrája, a hangsúly, a szó- és a szólamintonáció, amelyen belül szó van mondathangsúlyról is. E részben különösen értékesnek tartjuk, hogy a szerző gondosan kitér a dinamikus hangtani tényezőkre (a hasonulás, a hangkiesés stb.) bemutatására is. A magánhangzók tárgyalásakor pedig — ha csekély számban is — eszközfonetikai mérési adatokat is közöl. Ezeket ritka fontosságuk miatt idézzük is (i. m. 18, 22, 23, 24):

\bar{a} : <i>ās</i> 'Ob'	35,30	σ	a : <i>as</i> 'lyuk'	15,05	σ
$\bar{a}l\bar{a}$ 'alig'	25,30		<i>ala</i> 'tető'	15,57	
\bar{u} : <i>tūr</i> 'tó'	29,20		u : <i>tur</i> 'torok'	9,76	
	(más mérésben?)30,12			(más mérésben?) 9,45	
\bar{e} :	3,00				
\bar{e} :	7	„fölkött”			

Összegezve: a vogulban a magánhangzók hosszú-rövid kvantitásbeli aránya (átlagban) 2–3 : 1.

JE. I. ROBMANGYEJEVA az északi vogulban a következő magánhangzó-fonémákkal számol: (hosszúak) \bar{a} , \bar{u} , \bar{o} , \bar{i} , \bar{e} és \bar{e} , (rövidék) a , u , o , i , e és e . Ez három hangban eltér a KANNISTO adatai és a saját megfigyelései alapján a STEINITZ által adott rendszertől (és a magam nézetétől)¹. E három magánhangzó a következő: \bar{i} , e és \bar{e} . A kérdés kapcsán a ROMBANGYEJEVÁTÓL felhozott adatokat² egybevettem KANNISTO és STEINITZ adataival, illetőleg az e kérdésben eddig kialakult nézetekkel. Az egybevetés alapján e három hanggal kapcsolatban a következő megjegyzéseket tehetjük: Az \bar{i} fonéma-volta mellett a ROMBANGYEJEVÁTÓL felhozott szavak egy részében — amint erre \bar{o} maga is utal (20) — egyes más helyi nyelvjárásokban \bar{e} , olykor pedig \bar{a} (ROMB. \bar{d}) van. Pl. (ROMB.) *ūi*, (KANN.-STEI.) *ēi* 'éjjel', (ROMB.) *jīkwi* 'táncol', (KANN.-STEI.) *jēk-* 'ua.', (ROMB.) *jījen* 'gyere', (más nyj.) *jājen*, (KANN.-STEI.) *jājen* 'ua.' stb. Az északi vogulban az [\bar{e}] fonémának két változata van: \bar{e} és \bar{e} . Minthogy az északi vogul magánhangzó-rendszerben a palatális illabiális soron csak két fonéma van (i és \bar{e}), ezért egy [\bar{e}] (= \bar{e}) fonémának \bar{i} -ként való appercepciólása — különösen w , j , ill. x környezetében — könnyen megtörténhet. Három kérdéses szóban KANNISTO is \bar{i} -t írt. Ezek: *jūw* 'fa', *wilt* 'arc', *nēwər* (!) 'csikó'. E szavak közül az utolsót (szótárában ROMBANGYEJEVA is) \bar{e} -s alakban közli, a másik kétben pedig STEINITZ határozottan (rövid) i fonéma mellett tör lándzsát (ld. STEINITZ, WogVok. 36. l., 35. jegyz.). Az újabb adatok további részében az i , „helyén” az \bar{i} többszótagú szavak n y í l t szótagában áll: pl. (ROMB.) *mīni* 'megy', *kīwər* 'edény', *līlī* 'lélekzet' stb. Ezekben az \bar{i} -s jelölést nem tartjuk perdöntőnek. A (ROMB.) *mīl* 'mély', *sīm* 'szív' stb. szavakban a régi forrásokban rövid i van. ROMBANGYEJEVA szerint (20. l.) az \bar{i} az utóbbi évtizedekben az írásbeliség kapcsán az \bar{e} -vel való szembenállás eredményeképpen lépett fel. Úgy véljük, egy olyan hangtani rendszerben, amelyik ismeri a hosszú-rövid kvantitást, egy kvantitás szerinti új fonéma — jelen esetben egy \bar{i} — megjelenése nem lehetetlen. Erre nézve a bizonyító anyag azonban (még) nem látszik kielégítőnek. Ugyanezt kell elmondanunk az e -nek a feltett első szótagbéli fonéma-voltáról is. A felhozott *nēr* 'hab' szó KANNISTÓNÁL (hosszú) \bar{e} -vel *nēr* alakban került feljegyzésre (KANNISTO, WogVok. 42). A ROMBANGYEJEVÁTÓLKÖZÖLT *et* 'a vadkacsa kiáltása' — *ēt* 'éjszaka' szembeállításnak pedig az *et* onomatopoeitikus volta miatt gyenge a bizonyító ereje. Az \bar{i} és az e esetében mind a nyelvjárási megfelelés, mind a szó hangszerkezete szempontjának a figyelembe vételével csak további vizsgálat (és adatközlés) után juthatunk megnyugtató eredményre. Izgalmas kérdés az e — \bar{e} párnak a formánsokban való előfordulása is. Ismeretes, hogy az obi-ugor nyelvek második személyi, illetőleg duális vonatkozású végződéseiben igen gyakori a homonímia. Az ezt kiküszöbölni szándékozó

¹ W. STEINITZ, *Geschichte des vogulischen Vokalismus*. Berlin, 1955. 366 l., különösen 20–27, 31, 32–41, 148–151; GÜLYA J.: *A vogul nyelvjárások fonematikus átírása*. FU — transkripció yksinkertaistaminen. Szerk.: L. POSTI és T. ITKONEN. Helsinki, 1973. 109–118, különösen 111–112, 118.

² A most ismertetendő művön kívül l. még: E. И. Ромбандева: *Мансийский язык. Языки народов СССР*. III. Moszkva, 1966. 343–360, különösen: 344–346.

nyelvművelő törekvés örvendetes új jelenség a vogul nyelv történetében. Feldolgozása megérné a fáradságot. Egyébként, általánosságban is, a formánsok és a „kötőhangok” vokalizmusában még több minden tisztázatlan.

Rendkívül figyelemre méltó JE. I. ROMBANGYEJEVA fonetikájában az \bar{e} magánhangzónak a megkülönböztetése. E hang csak nem-első szótagban fordul elő, ott is csak formánsokban (i. m. 23. l.). Pl. birtokos személyjelekben: $-\bar{e}n$: *kolĕn* 'a házatok', lokatívus hang előtt: *pärtĕt* 'deszkában' stb. A kérdéses esetekben — úgy látszik — KANNISTÓNÁL rendszeresen \hat{a} van (vö.: LILIMOLA: MSFOu. 127:210, 52). A birtokos személyjelekben (és a velük rokon végződéseknél) funkciómegkülönböztető ($\hat{a}n$, Sg.2Ps.) — ($-\hat{e}n$, Dl. 2Ps.) — ($-\hat{e}n$, Dl. 2Ps és Pl. 2Ps.) sor tűnik elének, ami egy külön \bar{e} fonéma felvétele mellett igen nagy súllyal esik a latba. Kérdéses azonban, hogy e hang hosszú-e (\bar{e}). Ennek a lehetőségnek a nem-első szótagban meglévő rendszerszerűség ellene mond. Ugyanígy KANNISTO jelölése (ld.: \hat{a}), vagy ROMBANGYEJEVÁNAK azon adata is, mely szerint az \bar{e} abszolút tartama „7σ fölött” van. (A rövid magánhangzók tartama 9,45 — 15,57σ!) Helyesebbnek látszik tehát egy csak nem-első szótagi (rövid) \bar{e} magánhangzóról beszélnünk. Ezt annál inkább is valószínűnek tarthatjuk, mert egy ilyen hang (rendszerbelileg is?) a tavdai vogul nyelvjárásban is van (GULYA, i. h. 117).

A szerző szerint (is) az \bar{e} az i -nek a variánsa (20. l. még a 26. lapon levő, összefoglaló táblázatot is). Külön jellel való konzekvens megkülönböztetése — amint ezt a szerző teszi — nem szükséges.

A vogul magánhangzokról szólva két kérdésről örömmel olvastunk volna: 1. az \bar{e} és az \bar{e} kapcsán arról, hogy e variánsok léteznek-e (még), 2. a vogul nyelvnek azon általános fonológiai elméleti szempontból is eléggé ritka sajátosságáról, hogy a hosszú-rövid magánhangzó-párok, az $\bar{a} - a$ (\bar{a}), $\bar{o} - o$, \bar{u} (\bar{u}) — u és $\bar{e} - i$ tagok közül mindig a hosszú magánhangzó a nyíl t a b b ! Vajon, ezzel együttjár-e ezek „ernyedő” ejtése is? (Ld. JAKOBSON-HALLE megkülönböztető-jegyes rendszerét stb.)

A mássalhangzók körében minden kutatónak gondot okoz a k mellett egy esetleges k_0 (ROMB. k^0 , kw) fonémának a kérdése. ROMBANGYEJEVÁNAK is (vö.: 28, 32, 33). Ezt mutatja az is, hogy e hangról a 28. lapon így ír: „történetileg összetett (сложная) fonéma a kw , mely ma két fonémára, k -ra és w -re esik szét, illetőleg elveszti w -elemét”. A 32. lapon pedig azon érv alapján, hogy a vogulban szókezdeten nem állhat mássalhangzókapcsolat, afelé hajlik, hogy a kérdéses hang („egységes”) fonéma, mely egy régebbi rendszer reliktumja. Megemlíti, hogy e hang ma már csak néhány szóban fordul elő. Igen jó lenne, ha rendkívül gazdag gyűjtéséből a szerző listába foglalná e szavakat s megvizsgálná azok földrajzi, helyi nyelvjárási elterjedtségét.

Azt mondják, *grammatici certant*. Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy a fonológusok is. És hány vita zajlott le már az orosz, az angol, a magyar és más nyelvek fonetikai-fonológiai kérdéseiről?! Ehhez képest az, ami a különféle vogul nyelvi fonetikai-fonológiai nézetek között folyik, szinte elenyésző. Csak örülhetünk neki, ha e vita JE. I. ROMBANGYEJEVA érdemes munkája nyomán tudományunk gazdagodására mind szélesebbé válik.

JE. I. ROMBANGYEJEVA munkájának kimagasló része a morfológia (38—203). Fejezeteit a szófajok szerint építi fel. A fejezeteken belül pedig a nyelvi anyagot szigorúan alaktani szempontból rendezi el. Az egyes nyelvi elemek bemutatásában azonban annak ellenére, hogy klasszikus értelemben vett alaktani leírást ad, mindvégig rendkívüli gondossággal ügyel az egyes alaktani elemek funkciójának a jelzésére is. Messzemenően arra is figyel, hogy leírásában kidomborítsa a vogul nyelv karakterisztikus vonásait. Következésként kiemeli a vogul sajátosságokat; köztük is elsősorban a szubjektív (emócionális) viszonyítást kifejező végződéseket (73, 89, 98, 111, 176, 192, 195, 198), valamint az e szempontból is igen gazdag és a nyelvhasználatba jó betekintést nyújtó partikulák (196) és indulatszavak (202) körét.

A szerzőnek másik jeles törekvése a vogulban a nyelvtani határozottság — határozatlanság kategóriájának a bemutatása. A magyar nyelvtörténet számára is fontosnak látszik az a megállapítása, hogy a vogulban a határozott (tárgyas) ragozású ige használata szempontjából a tárgyon a birtokos személyjelek megléte indifferens (112, 116, 117). Teljesen újszerű ROMBANGYEJEVA értelmezése a vogul passzívumról (111. kk.), mely szerinte az alany (az agens) meghatározottságának a kiemelésére szolgál (113). A vogul passzívumnak e szerepét ROMBANGYEJEVA egyik kitűnő, transzformációs példájával illusztrálhatjuk is: „*sājāni annĕn sakwatawes*” (passzív) = „*sājāni anna taw sakwatate*” (a teásedényt *Anna* az [aki] eltörte). A szerkezetet ROMBANGYEJEVA joggal „alanyi-szenvedő forma” (субъектно-пассивная форма спряжения глагола) elnevezéssel jelöli. E megállapítások általános grammatika-elméleti szempontból is megérdemlik, hogy számon tartsuk őket.

Ismét csak a magyar nyelvtörténetet juttatják eszünkbe ROMBANGYEJEVÁnak a vogul névelőről szóló fejtegetései. Úgy véli, hogy e szerepben használatos az *an* (mint határozottságot kifejező) és az *aku* ['egy'] (mint határozatlanságot jelölő) partikula (200). A vogulban eddig a névelő kategóriájával nem számoltunk.

A gazdag igeragozási fejezetnek talán legérdekesebb része az auditív igeragozási paradigma (»наклонение неочевидного действия») bemutatása (137 kk.). Pl.: *tot-nēlem* 'úgy tűnik, mondják, hogy én őt viszem' stb. Kár viszont, hogy használatára csak igen szűkösön hozhatott példát.

E kiragadott kérdések esetlegességük ellenére is, remélem, megsejtetik JE. I. ROMBANGYEJEVA munkájának a legnagyobb értékeit: a kompetenciát, a leírás teljességét és módszerességét, a kifejtés világosságát. És mindenekelőtt szemléletét, újat adó közléseit. Munkáját az elkövetkezendő időkben bizvást a vogul alaktan (és grammatika) első számú forrásának tekinthetjük. De anyaga és megállapításai kulcsul szolgálhatnak a közeli rokon osztják nyelv, továbbá az ugyancsak ugor magyar nyelv számos leíró és történeti kérdése megoldásában is.

A munka használhatóságát nagymértékben segíti, hogy a paradigmákat a szerző jórészt táblázatokban, 29 táblázatban (is) bemutatja, s ezáltal munkáját még az oroszul kevésbé tudók is haszonnal forgathatják.

JE. I. ROMBANGYEJEVA most megjelent munkája csak még fokozza további várakozásunkat és még nagyobb érdeklődéssel várjuk a bevezetőben jelzett szótár, a szövegek – és hozzátehetjük – a morfológiában *in nucleo* már meglévő mondatban megjelenését.

GULYA JÁNOS

Giuliano Pirotti: Grammatica Vogula (Con un scelta di poesie vogule)

Quaderni Italo–Ungheresi N. 3. Mantova 1972. XXXIX+290 l.

Az obi-ugor nyelvek kutatóterülete egy újabb országgal bővült. G. PIROTTI vogul nyelvtanával Olaszország is belépett az obi-ugor kutatóhelyek közé. Minden elismerést megérdemel a szerző vállalkozása, aki saját anyanyelvén semmilyen vogul, sőt még finn-ugor nyelvészeti irodalomra sem támaszkodhatott. Olaszországban jelentősebb finnugor jellegű könyvtárról sem tudok: csak fáradságos levelezéssel, utazgatással és könyvek költséges beszerzésével juthatott hozzá a vogulokra vonatkozó legfontosabb irodalomhoz.

Így teljesen érthető az előszó első mondata: „Il presente libro è un frutto di lavoro lungo e paziente; di anni dedicati a ricerche e documentazioni”.

Előszavában említi a súlyos nehézségeket, amelyeket le kellett küzdenie. Egyben előre elnézést kér az olvasótól az óhatatlan hibákért, a felhasznált irodalom hiányosságáért, a források gyakran másodkézből való idézéséért.

Műve valóban „compilazione”, ahogy maga is nevezi, de nem a rosszak közül való. Az idézett irodalom helyenként elavult, de mindig tudósoktól idéz, sohasem kontárokttól vagy sarlatánoktól. Helyenként téved, vannak pontatlan adatai, de ezek egy úttörő munkánál elkerülhetetlenek, és számuk nem aggasztóan sok.

Úttörő érdeme nemcsak az, hogy az első vogul nyelvtan olasz nyelven, hanem az, hogy az első vogul nyelvtan, amely túllép a hangtanon és alaktanon. Ha kisebb hibáit az egyes fejezetek után felsorolom, ez csak kevésbé csökkentené azt az érdemét, hogy elsőnek próbált a részlettanulmányokból szintézist alkotni.

Műve több, mint egy finnugor nyelv nyelvtana. A vogulon keresztül be akarja mutatni a finnugor nyelvcsalád közös nyelvi sajátosságait is, gyakran utal az osztják, magyar és a távolabbi finn, észt és egyéb finnugor nyelvekből vett példákra.

Bevezetőjében (római számozással) érinti az urál-altaji kérdést, ismerteti az uráli és altaji nyelveket, a vogul nyelvjárásokat, a finnugor őstörténetet, az obi-ugorokat (nevük, mai lakóhelyük, a rájuk vonatkozó irodalom), majd rátér a vogul irodalmi nyelv kialakulására, vázolja az obi-ugorok történetét. Kisebb megjegyzéseim: Nem jelzi a szerző az inkeri és vót nép lakóhelyét (XI). Az osztják nyelvjárások közül csak a vahit említi. A magyar nyelvet beszélők egy harmada a határokon kívül él, ez a könyvből nem derül ki (XII). A bolgár–török nem a jakut, hanem a csuvas csoporthoz tartozott (XIII). A krimi tatárokat kitelepítették (XIV). Az újabb őshaza-elméleteket nem ismerteti (XVIII–XIX). Jogosan bírálja az olyasféle beállításokat, amelyek Jermák zsoldosvezért az obi-ugor népek felszabadítójának próbálják bemutatni. Jermák inkább a spanyol conquistadorokhoz hasonlítható (XXXV).

A következő rész (3–21) a vogul nyelv fonológiai rendszerét tárgyalja. ROM-BANGYEJEVA alapján felvesz egy \bar{e} fonémát is (nem-első szótagban). A hangtani rendszer egyes sajátosságaihoz idéz magyar párhuzamokat. Túlságosan általános és pontatlan az a megjegyzése, hogy a nem-északi nyelvjárásban a hangsúly eshet különböző szótagokra (9). A létige szuppletív alakja (11) a finnben *lie-* (nem *lee-*). Elavult már az a magát soká tartó feltevés, amely a finnugor alapnyelvben is fokváltakozást tesz fel (12). A magyar nyelvjárásokban a határozóragok egy része vidékenként valóban nem illeszkedik, de nem ismerek olyan magyar nyelvjárást, ahol ez a *-de* ragot is érintené. *Házbe* alak ma tudtommal sehol sincs (17). Az északi vogulban a „házakban” *kolatt* (nem pedig: *kolatat*) (20). Az említett kisebb elírások ellenére a fejezet tömör összefoglalása a vogul fonéma-rendszernek. Számos hangtani jelenségre hoz bőven más finnugor nyelvekből is példákat (szókezdő mássalhangzó-csoport feloldása, hangsúly, szuppletív alakok, magánhangzó-váltakozások, fokváltakozás, analógikus jelenségek, magánhangzó-harmónia, sandhi).

Az alaktan és mondatban teszi ki a könyv kétharmad részét (24–214). A „névszók” részben tárgyalja a névszói összetételt, a számjelölést, az esetragok alak- és mondat-tanát, a birtokos ragozást, a számneveket, névmásokat, partikulákat, névutókat, névszóképzést. Az igei részben a határozott és határozatlan ragozást, a szenvedő alakokat, az igeneveket, igemódokat és időket, a tagadást, igekötőket, az igeképzést, aspektust.

Ezután következik a szintagmatan, a szórend, az egyeztetés (kongruencia), gondolatok az agglutinációról, majd a mondat típusok rövid bemutatása. Mint az előzőkben, itt is törekszik a finnugor alaktani és mondatnyi jelenségek bemutatására még akkor is, ha a jelenség a vogulban nincs meg (pl. tagadó ige). A fejezet tehát szinte a finnugor nyelvek alaktalanának és mondatnyának vázlatos bemutatása a vogul nyelvtan alapján. Forrásainak hiányossága és különböző értéke miatt itt több a tévedése, mint az előző fejezetekben, de egyben több a jó, eredeti gondolat és jól megválasztott tipológiai párhuzam indoeurópai és altaji nyelvekből. Nagy érdeme a szintézisre való törekvés, a sokoldalúság, frissesség. A nyelvtörténetre is gyakran kitér.

Kiseb megjegyzéseim: Érdekes, és számomra új dolog, hogy milyen sok más nyelvben (török, mongol, iráni stb.) lehet az accusativus és a genitivus azonos alakú (34). Alig hihető, hogy a magyar *t* tárgyrag **mt-*ből fejlődött volna (35). Nem említi, hogy a magyar *-vá -vé* translativus rag azonos eredetű a vogul γ és osztják $\gamma \sim a$ -val (54). A magyarban is megvan a *senkitől sem fél* igei vonzat (64). A magyarban a szobának *ajtaja* van; az *ajtója* előfordul ugyan, de nem irodalmi alak (67). Az ilyen terjedelmes munkában az előre és visszautalásoknak pontosabbnak kell lenniük, nem elég az ilyen megjegyzés: „riprenderemo l'argomento più estesamente in altra parte del nostro lavoro” (73). Nem érti, miért jelzem a vogul *saka* 'nagyon' határozószót zürjén eredetűnek (74). Nem állok egyedül evvel a véleményemmel, de nem is az én etimológiám, TOIVONENTÖL és FOXOSTÓL vettem át. Nem említi, hogy a finnben a *kahdeksan* és *yhdeksän* is tízhez való viszonyítás, akárcsak a magyarban a *nyolc* és a *kilenc* vagy a vogulban a *nollow* és az *öntallow* (86).

A magyar *-nek* azért látható el birtokos személyragokkal, ellentétben az obi-ugor személynévmási dativussal, mert névutóból fejlődött ki (105). A 3. személyű névmást ma már korszerűtlen fokváltakozással magyarázni (106). Nem utal arra, hogy a m. *aki ~ ami* vonatkozó névmás viszonylag kései (110). Jó a névutókról szóló fejezet (127–32). A képzők között megkülönböztet képzőket (morfemi derivacionali) és jelentésmódosító (képző szerű) főneveket (sostantivi modificatori) (133–6).

A *mätäpris* szóban a végződés valóban képző, de az alapszóval (*mätap*) még sem szövegben, sem szótárban nem találkoztam. Vehető az *-uska* képzőnek egyetlen példa alapján? Még akkor sem biztos, ha az idézett példában ugor eredetű az alapszó (134). Az „erdőnévképző” helyesen *-asi* (135). A 'tanítónő' szokásosabb formája a *xañstan-ne* (150). A magyarból csak a *fog*+ inf. jövő időt és a manapság csak archaizmusként előforduló *-and/-end* jeles jövőt említi, a mintegy 90%-ban használatos jelen alakú és részben időhatározós jövőről nem szól (154). Nem jelzi, honnan értesült a gazdag derecskei igeidő-rendszerrel (155). A régi és igen ritka *várándott* 'várt volna' magyar alakot érdemes egy vogul nyelvtanban említeni? (158). A lap elején álló példamondat (*Azt tudom, hogy olvassatok*) téves (uo.). Az igaz, hogy a precativus főleg az egyes számban használatos, de ezt szabályként kimondani túlzás (159), hiszen a következő lapon hoz többes számú példát is (160). A modus relativus v. auditivus magvan az észben is. Az idézett vogul alak helyesen: *minaman* (161). Nem jellemző a magyarra a *mókázik* > *mókát csinál* körülíró kifejezés, legalábbis ebben a példában (166). A 'halat egyél' mondat vogulul helyesen *jül tájen* (173). Az észben valóban található igekötő, de a finnben legfeljebb ritkán előforduló igekötő szerű határozószókról beszélhetünk csak (174). Az oroszból átvett igékben könnyen magyarázható a végződés különbözősége, de a példák új és alkal-

mi átvételnek látszanak, én még egyikkel sem találkoztam (179). Jó volna, ha hivatkozna forrására. Alig hinném, hogy volna olyan magyar nyelvjárás, amelyben ne lenne nominális állítmány (189–90). *Az ég volt két* mondat csak akkor helyes, ha az alany ki van emelve (190). Szórendre nem tanácsos versből példát venni, mert a poetica licentia SESZTALOVRA is érvényes (199). *A vagyok feletkezve* (io ho dimenticato), akárhonnán is vette a szerző, nincs magyarul (200). A *gyermek* szóban a -k nem többes jel (201).

Nem nevezhető „colloquiale”-nak a magyar „az én szemem a világi jót nem látja” mondat (202). A vogul kongruenciáról szóló néhány sor (uo.) alig érinti ezt az egyébként igen érdekes és bonyolult területet. Érdekes a „La tendenza sintetica o agglutinativa” c. rövid fejezet (209–9). Anyagát itt is főleg TAULI „Structural Tendencies of Languages” c. művéből meríti. Nem vagyok meggyőződve róla, hogy a vogul comit.-instr. -tal ragja a *táyl* 'tele' névutóként is használt főnévből származik (205). A megfelelő esetrag fő formája az *l*, csak a paradigma egyes tagjaiban található a *tal* alak. A *leginkább* + melléknév típusú felsőfok elég ritka a magyarban (206).

Ugyancsak rövid fejezet (210–14) foglalkozik az egyszerű és összetett mondat szerkezetével. Teljesen egyetértek a szerzővel, mikor megemlíti a vogul mondat szerkesztés természetes erejét, „la lingua vogula ha mantenuto in buona parte quell' humus vitale e quella freschezza che ne fanno un idioma quantomai interessante e ricco di suggestione.” Vagy valamivel tovább: „Lo studio della frase ci confermerà la freschezza e la naturale forza espressiva de vogulo” (210). Mivel a vogul szórendben sokkal szigorúbban a mondat végén van az állítmány helye, mint akár a magyarban, a példamondat helyesebb volna a *nañ álm* szórenddel (211). Ebben a fejezetben van néhány igen finom elemzés, találó megjegyzés és érdekes párhuzam vagy ellentét indoeurópai nyelvekből. Az utolsó nyelvtani fejezet (217–28) a szókincessel és bizonyos szerkezetstilisztikai kérdésekkel (ismétlés, ikerszók, redundáns kifejezések) foglalkozik igen érdekesen és ügyesen. Bemutat néhány példát az azonos hangzású szavakból, a hangutánzókból. stb. Szól az eredeti és a legfontosabb jövevényszórétegekről, a belső nyelvteremtésről és a nyelvi taburól. Itt csak azt jegyzném meg kiegészítésképpen, hogy a *fazék füle*, *csónak orra*, *se égen se földön* a magyarban is megvan (persze más nyelvekben is).

Ezután szövegek következnek (231–65). A szövegeket olasz fordítással és jegyzetekkel látta el a szerző. Tizenhat északi és hét más nyelvjárásból való mutatványt közöl KANNISTOTól, SESZTALOVtól, ROMBANGYEJEVÁTól és az én Chrestomathia Vogulica c. munkám szövegéből. Az olasz fordítások jók, látszik, hogy nem csak egyszerűen a német és orosz fordítások alapján dolgozott.

Függeléként közli a vahi osztják fonémarendszert GULYA „Eastern Ostyak Chrestomaty” c. műve alapján. Ezután következik a rövidítésjegyzék, majd a könyvészet.

GIULIANO PIROTTI vogul nyelvtana érdekes olvasmány. A tárgyilagosságra való törekvés mellett kiérződik belőle a tárgy iránti szeretet, a rácsodálkozás a tömör kifejezés módra, a találó szóképekre, őszinte elismerése a vogul népköltészet szépségeinek s SESZTALOVnak, akiről így nyilatkozik: „Shestalov è poeta degli affetti semplici, lineari, senza complicazioni intellettuali o culturali; poeta vero, spontaneo, ricco di quell' humus profondo, sorgivo e verginale al tempo stesso...” (231). Könyve egy sokoldalúan művelt, a finnugor nyelvek iránt szenvedélyesen érdeklődő tudós munkája. A bevezető és kísérő megjegyzések, kitérések miatt a szerkezet helyenként fellazul. Érdekes, hogy kisebb-nagyobb pontatlanságai nem annyira a vogulra, hanem inkább a többi finnugor nyelvre vonatkoznak, és így kevésbé érintik a mű tulajdonképpeni célját, a vogul nyelv rendszerének bemutatását. Kisebb hibái ellenére is érdemes tudományos teljesítmény.

KÁLMÁN BÉLA

Вопросы удмуртского языкознания

Выпуск второй. Ижевск, 1973. 229 л.

Az udмурт nyelvtudomány kérdései első kötete még 1959-ben jelent meg, és V. I. ALATIREV tanulmányait tartalmazza. A második kötet 14 év után követte az elsőt, ebben 10 szerző 15 tanulmányát olvashatjuk. Reméljük, hogy az elkövetkező években megjelennek a sorozat újabb kötetei is, időről időre bemutatva az udмурt nyelvtudomány eredményeit.

A kötet szerzői többnyire az Udмурt Történelmi, Közgazdasági, Irodalmi és Nyelvészeti Kutatóintézet munkatársai. V. I. LITKIN és T. I. TYEPLJASINA a Szovjet Tudomá-

nyos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében dolgoznak. A kötetet szerkesztették V. M. VAHRUSEV (felelős szerkesztő), L. I. KALINYINA és Sz. V. SZOKOLOV. A kötet acikkéket (a bevezető cikk kivételével) szerzők szerinti betűrendben közli.

Bevezető cikkében V. I. LITKIN (О современном состоянии и задачах удмуртского языкознания. 3—8) az udmurt nyelvtudomány mai állásáról és feladatairól ír. A cikk elbárásként elhangzott az udmurt autonómia megteremtésének 50. évfordulója alkalomból tartott konferencián. A szerző megállapítja, hogy a legjelentősebb vívmány az egységes udmurt irodalmi nyelv megteremtése. Ezt használja a 700 ezres udmurt nép, amelynek nagy része az Udmurt ASzSZK területén él. Ezek különösen jelentős tények, ha figyelembe vesszük, hogy egyrészt sem a mordvinoknak, sem a mariknak, sem a komiknak nem sikerült egy egységes irodalmi nyelvet alkotniok, hanem két irodalmi nyelvet használnak, másrészt az említett népek jelentős tömegei az autonóm köztársaságok határain kívül élnek. Az egységes irodalmi nyelv kialakítása nem volt könnyű feladat. A 20-as, 30-as évek sajtójában parázs viták zajlottak helyesírási, lexikológiai stb. kérdésekről. Végül ezeket a problémákat sikerült megnyugtatóan megoldani. Ezután röviden ismerteti az udmurt nyelvtudomány fejlődését, majd a feladatokat vázolja. Ezek a következők: 1. Az udmurt nyelvjárások tanulmányozása. 2. Az udmurt írásbeliség történetének tanulmányozása, a XVIII. és XIX. századi kéziratos nyelvmélekek feldolgozása. Az udmurt-orosz, udmurt-török nyelvi érintkezések további kutatása. 3. Az udmurt nyelvtudomány történetének, a nagy elődök (MUNKÁCSI, VERESCSAGIN, FOKOS, BORISZOV) munkásságának tanulmányozása. A kutatásokba LITKIN szerint a tanárokat és más értelmiségieket is be kell vonni. Hivatkozik itt olyan kiváló tudósokra, mint G. Sz. LITKIN és FOKOS DÁVID, akik középiskolai tanári munkájuk mellett végeztek tudományos kutatást.

Az udmurt nyelvjárásokkal foglalkozik R. S. NASZIBULLIN és T. I. TYEPLJASINA. NASZIBULLIN cikkében (Некоторые названия флоры в языке закамских удмуртов. 152—162) a Kámán túl, a Baskir Köztársaságban és a Permi területen élő kb. 34 ezres udmurtság nyelvjárásából közli 144 növény elnevezését. Csak tájszavakat sorol fel, és utal a szavak esetleges tatár eredetére is.

TYEPLJASINA (Заметка по верхнеижским удмуртским говорам. 196—223) az Izs folyó középső folyása mentén, Izsevszk város környékén 34 helységben beszélt, általa felső-izsinek nevezett nyelvjárásból közöl adatokat. A szerző 1947-ben, 1967-ben és 1970-ben végzett ezen a vidéken lexikai, fonetikai, nyelvtani, személynévi és helynévi gyűjtést. A nyelvjárás átmenetet képez az északi és déli udmurt nyelvjárások között, és a szerző szerint azok keveredéséből jött létre. TYEPLJASINA szerint a nyelvjárást korábban nem tanulmányozták. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a felső-izsi nyelvjárás egyes jellemző vonásai megtalálhatók a MUNKÁCSI által szarapulinak nevezett nyelvjárásban is. Így például az eredeti *ž*, *ž* affrikáta megőrződött olyan szavakban is, amelyekben a nyelvjárások többségében *z*, *z* van. Pl. felső-izsi *užani* ~ MUNK. Sz. *už* ~ ir.ny. *užani* 'dolgozni'. Másik ilyen jellemző sajátosság, hogy az orosz jövevénnyégeket az orosz infinitívuszhoz járuló *-t* igeképzővel honosítják meg, míg a többi nyelvjárásban a *karini* 'tenni, csinálni' igét használják erre a célra. MUNKÁCSI nyelvjárási anyagában 12 *-t* képzős orosz eredetű igét találtam, és mind a szarapuli nyelvjárásból való. A két nyelvjárás viszonyának (illetve esetleges azonosságának) tisztázásához további (lehetőleg helyszíni) kutatásokra lenne szükség. A szerző ismerteti a felsőizsi nyelvjárás más hang- és alaktani sajátosságait is, végül néhány lapos szövegmutatványt közöl.

TYEPLJASINA másik cikkében (Морфологические диалектизмы в слове 3. Кротова: 224—226) folytatja az udmurt nyelvmélekek általa már korábban megkezdett ismertetését. Ezúttal Z. KROTOV 1785-ből való kéziratos udmurt-orosz szótárának alaktani nyelvjárásai sajátosságait ismerteti. Magát a nyelvméleket korábban már részletesen bemutatatta (SFU 2: 129—139).

A kötetben öt etimológiai tárgyú cikk szerepel. Ezek közül négyet V. I. ALATREV, egyet pedig Sz. V. SZOKOLOV írt. Etimológiai megjegyzések (Этимологические заметки. 59—81) című cikkében ALATREV 12 szó etimológiáját tárgyalja. A tárgyalt szavak nagy része török (csuvas, tatár) eredetű. Több esetben korábban finnugor eredetűnek tartott szavakról bizonyítja be, hogy török eredetűek. A bizonyítás általában világos és meggyőző.

Másik három cikkében (Производные имена с суффиксом -ым или -эм. 28—44, Семантика и структура некоторых глаголов, имеющих формант -м. 45—58, Аффикс -ол и слова, имеющие в ауслате -ол(оло). 82—94) a bennük szereplő *-im/-em*, *-m*, *-ol* szuffixumok (képzők?) alapján tárgyalja a szavak etimológiáját ALATREV. Ez a tárgyalási mód módszertanilag megalapozatlannak tűnik. Az itt tárgyalt szavak döntő többsége leíró szempontból semmi esetre sem tekinthető képzett szónak. Még azokban az esetekben is,

amelyekben a mai nyelvi tények bizonyos fokig a szó esetleges képzett voltára utalnak (pl. *gužem* 'nyár, nyári, nyáron' vö. *gužanŋ* 'kifehéredik a napon, kifehérit', *gužmanŋ* 'lenvászon fehér lesz' stb. vagy *derem* 'ing' vö. *dera* 'lenvászon (fn. mn.)'), a kapcsolat jelentésánál általában meglehetősen távoli. A legtöbb tárgyaltszó képzett voltát leíró szempontból pedig egyáltalán nem lehet kimutatni. Nagyobb baj azonban az, hogy a tárgyaltszavak egyes csoportjainak történetileg sincs sok köze egymáshoz. Pl. az *-im/-em* végű képzett(?) szavak közt szerepelnek olyanok, amelyeket már a finn-ugor alapnyelvből képzett szónak tartanak (pl. udm. *vim* 'agyvelő, velő', vö. m. *velö*, fi. *ydin* stb.), jóllehet ezek esetleges képzett voltára csak három szótagúságuk utal. Az udmurt nyelv története szempontjából pedig ez teljesen közömbös. Vannak olyan szavak, amelyek képzett volta összehasonlítható módszerrel kimutatható (pl. udm. *püem* 'felhő', vö. komi *piv*, m. *felhő*, fi. *püvi*). De szerepelnek jövevényszavak is (pl. udm. *sugim* 'vágómarha' < tat. *sugim* 'ua.'), amelyek történeti szempontból sem tekintendők képzett szavaknak az udmurtban, bennük az udmurt nyelv szempontjából semmiféle szuffixum nem mutatható ki. A fenti csoportok közül egyedül a másodikban szereplő szavak együttes tárgyalása lenne indokolt. A többi csoport ezzel együtt történő tárgyalása ugyanis nem nyújt újabb tanulságokat. Ugyanez a módszertani probléma merül fel a másik két cikkben is. Így pl. a tárgyaltszó *-ol* végű szó között csak négy képzett szó szerepel, kettő az *-ul*, *-ol* 'alsó, alatt' utótaggal képzett összetétel, 13 szó tatár vagy csuvas, 7 pedig orosz jövevényszó. Ez utóbbiakban pedig az udmurtban semmiféle affixum nem mutatható ki, tehát ebből a szempontból történő tárgyalásuk felesleges. Bár ALATIREV e három cikkének felépítésével aligha lehet egyetérteni, mégis pozitívan értékelendők, mert a szerző számos új és jó etimológiát közöl (összesen 76 szó eredetét tárgyalja a három cikkben), bár vannak köztük ismertek is. Összességében ALATIREV tevékenységét az udmurt etimológiai kutatásokban igen jelentősnek tarthatjuk. Nem utolsósorban az ő érdeméből ért meg az idő egy (a komihoz hasonló méretű) udmurt etimológiai szótár elkészítésére. Ez a munka kétségkívül az izsevszki nyelvészekre vár.

Sz. V. SZOKOLOV cikkében (Звукоподражательные названия птиц в удмуртском языке. 163—175) tizenkét madárnév etimológiáját tárgyalja. A szerző a bemutatott szavakat mind hangutánzóknak tartja. Az etimológiák egy része teljesen új (pl. *vañem* 'szürke kócsag, gólya', *vece* 'fecske' *guuk* 'egy galambfaj' stb.), más részüket (pl. *čipŋ* 'csirke', *čana* 'csóka') korábban csuvas jövevényszavaknak tartották. Bár az utóbb említett szavak hangutánzó jellegét el kell ismernünk, SZOKOLOV fejtegetései ellenére sem tartjuk kizártnak a kölcsönzés lehetőségét.

A kötetben szereplő többi cikk leíró nyelvtani és helyesírási kérdéseket tárgyal. L. I. KALINYINA (К вопросу об употреблении причастий на -(и)сь в сочетании с глаголом лыны. 111—122) az *-(i)š* végű melléknévi igenév és a *luñŋ* 'lenni' ige együttes használatát tárgyalja. Megállapítja, hogy az *-(i)š* végű melléknévi igenév fellelphet főnévként (pl. *mon dišetis lui* 'én tanító lettem'), melléknévként, és szószervezetek tagjaként (pl. *važiš luiz* 'beszélni kezdett, tkp. beszélő lett'). A szerző külön megemlíti azt az érdekes esetet, mikor a melléknévi igenév általános vagy határozatlan alanyt fejez ki. Pl. *pŋriš uz lui* 'senki sem jön, tkp. jövő (érkező) nincs'. A *luñŋ* igeről megemlíti, hogy statikus ('van') és dinamikus ('lesz, válik') jelentése van. Ennek megfelelően a két alakulat nyelvtanilag is különbözik. Dinamikus jelentésben az ige szabályosan ragozódik, míg statikus jelentésben jelen időben nulla morféma (vagy fakultatíve a *luñŋ* jelen ideje), múlt időben a *val*, *vilem* ragozhatatlan segédszók lépnek fel.

A kötetben közölt tanulmányok közül talán az egyik legkiemelkedőbb V. K. KELMAKOV cikke (Об отглагольных послелогох шыуса и лыуса в удмуртском языке. 123—151), amelyben a szerző a *šuiša* és *lujša* határozói igenévből keletkezett névutók használatát elemzi. Bevezetésül finnugor, török, mongol, japán, német stb. analógiákat említ az „igenév → névutó (előljáró)” fejlődésre. A *šuiša* (eredeti jelentése 'mondva') szó kétféle funkcióban jelentkezik. Egyrészt a *ñimanŋ* 'nevez' igevel együtt azt jelentí 'valamilyen néven nevez'. Pl. *Soje Lekš šuiša ñimalla*. 'Lekšur néven nevezték őt.' Ebben a funkcióban tulajdonképpen az instrumentális szinonimája, mert az említett ige vonzata általában instrumentális. Másrészt dativusi vonzattal cél- vagy részeshatározót fejez ki. Pl. *Gubiž šuiša potem val*. 'Gombáért elment volt.' Ebben a funkcióban a *ponna* 'ért' névutó szinonimája. Ez utóbbi azonban sokkal általánosabb. A *lujša* 'lévén, válván, válva' igenév előfordul valódi igenévként, névutói funkcióban és valódi névutóként. Névutói funkcióban a szó őriz valamit igei-igenévi jelentéséből (pl. *geroŋ lujša med bertoz* 'hősként, tkp. hosszú válva, térjen vissza'), míg névutóként teljesen elvesztette kapcsolatát az alapigével, dativusi vonzattal 'miatt, -ért, kedvéért, folytán, következtében' jelentésben szerepel. A *lujša* szó két utóbb említett funkciója, mint a szerző meggyőzően kifejti, török hatásra fejlődött ki. Példákkal bi-

zonyítja, hogy ez a kifejezési mód a finnugor nyelvekben nem ismert, azonban a török nyelvekben általánosan elterjedt. További bizonyíték a török eredet mellett, hogy a *luisa* szót névutóként a déli udmurt nyelvjárásokban használják, és a szépirodalomban is főleg a déli nyelvjárásból származó írók műveiben jelenik meg. Márpedig köztudott, hogy a déli udmurt nyelvjárásokban sokkal erősebb a török hatás, mint az északiakban. **КЕЛМАКОВ** elbádmódja világos, jól érthető, példái szemléletesek. A dolgozat fő erénye, hogy az udmurt nyelvtanításból indul ki, nem pedig idegen nyelvek nyelvtanításából átvett rendszert próbál alkalmazni. Sok ilyen tanulmányra lenne szükség az udmurt nyelv valóban alapos megismeréséhez.

V. M. VAHRUSEV cikkében (Значения и синтаксические функции слова *эсьмаса* (эсьма). 95—102), az *эсьмаса*, *эсьма* 'hacsak, még csak, legalább, még akár(csak), bárcsak stb.' szó jelentéseit és mondattani funkcióit tárgyalja a legkisebb részletre is kiterjedő alaposággal. Sok szépirodalmi példával illusztrálja ennek a tatár eredetű, és főleg a déli nyelvjárásokban ismert szónak használatát.

I. V. ТАРАКАНОВ (О лексических синонимах в удмуртском языке. 176—196) az udmurt nyelv szinonímáival foglalkozik. Két csoportot különböztet meg, a szemantikai és a stilisztikai szinonímákat. A szemantikai szinonímáknak jelentésárnyalataik eltérők, míg a stilisztikai szinonímáknak használati köre, stilisztikai értéke eltérő. Ez utóbbiak közé sorolja a dialektizmusokat is. Az azonos jelentésű nyelvjárási szavak közül vagy csak az egyik kerül be az irodalmi nyelvbe, vagy mind a kettő, de ebben az esetben jelentésmegoszlás vagy jelentésfejlődés történt. Az ilyen kéttagú szópárok általában etimológiailag is különbözöek. Például úgy, hogy az északi nyelvjárásból való szó orosz, a déliből való tatár jövevényszó.

АЛАТИРЕВ egy cikkében (Некоторые вопросы современного удмуртского правописания. 9—27) helyesírási kérdésekkel foglalkozik. Az udmurt helyesírási rendszer már a 30-as években kialakult, de érthető módon még mindig vannak problematikus alakok. **Пыен** esetekben **АЛАТИРЕВ** az etimológiai-morfológiai elvet véli alkalmazandónak, vagyis a szóelemző írásmódot, tehát lehetőség szerint a szavak alkotóelemeinek feltüntetését. Ugyancsak problémát okozhat a nyelvjárásokban hangalakilag eltérő szavak írása. Általában csak egy alakot vesznek fel az irodalmi nyelvbe, néha azonban kétféle írásmódot is megengedhetőnek tartanak. Végül az orosz jövevényszavak helyesírásával foglalkozik. Ismerteti azt az érthetetlen szabályt, hogy a régi orosz jövevényszavakat (azokat is, amelyek hangalakja eltér az orosz szó hangalakjától,) a mai orosz irodalmi formában kell írni. Tehát nem *першал* 'felcsér, orvos', hanem *фельдшер* stb. Ez a szabály teljesen ellentétes azzal az alappal, hogy az írásnak lehetőség szerint a kiejtését kell követnie. Ugyancsak figyelmen kívül hagyja azt a közismert nyelvtudományi alapigazságot, hogy a beszélt nyelv elsődleges az írott nyelvhez képest. Végül megnehezíti az irodalmi nyelvi szövegek olvasását, és esetleg ahhoz vezet, hogy a kiejtésben is az udmurt nyelvnek idegen formák honosodnak meg.

Egy cikk, **V. N. ЗАНАРОВÉ** (Имя прилагательное в русском и удмуртском языках. 103—110) kontrasztív tárgyú. Az udmurt és az orosz melléknév tulajdonságait és használatát hasonlítja össze. A szerző megállapításaival egyetérthetünk, de ezek nem lépik túl a jó ismeretterjesztő színvonalat. Ez talán nem is volt célja, mert cikke elején a szerző azt írja, hogy a tanároknak akar vele segítségére lenni az orosz nyelv tanításában. Úgy véljük azonban, hogy idővel szükség lenne alaposabb udmurt-orosz kontrasztív kutatásokra.

Az ismertetett kötet jól illusztrálja az udmurt nyelvtudomány fejlődését, de azt is, hogy sok olyan terület van még, amely további kutatásokra vár.

CSÚCS SÁNDOR

Johannes Aavik: Keeleuenduse äärmised võimalused

Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi toimetised 15. Stockholm, 1974. 174 l.

AAVIK könyve, melyet A nyelvújítás legvégső lehetőségei címmel fordíthatnánk magyarra, az ötven évvel ezelőtti tartui kiadás változatlan utánnyomása. Az első kiadásról részletesen beszámolt **FAZEKAS JENŐ** Észt nyelveművelő és nyelvújító törekvések (A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai. Debrecen, 1935) c. három évtizede megjelent tanulmányában. A munka ismertetése ennek ellenére aktuális. Azzá teszi **FAZEKAS** dolgozatának nehezen hozzáférhető volt, **AAVIK** ez év tavaszán bekövetkezett halála, ami arra indít, hogy egyik jelentős munkája örvén részle-

tesebben méltassuk a szerző életművét. Továbbá az is nyomós ok, hogy jelenleg már megvan a szükséges történeti távlatunk ahhoz, hogy le tudjuk mérni, mi az, ami AAVIK újtásából gyökeret eresztett az észti irodalmi nyelvben. Abból a szempontból is tanulságos a visszatekintés, hogy lássuk, milyen mértékben alakíthat egy nyelvet a XX. században a mesterséges beavatkozás.

Az észti irodalmi nyelv kialakulását nagyban hátráltatta, hogy csak későn — a múlt század közepén — dőlt el, hogy az északi, tallinni nyelvjárás lesz az egységes irodalmi nyelv alapja. Tudnunk kell, hogy a déli észti nyelvjárás, amely három és fél évszázados írásbeliséggel rendelkezik, ha területileg nem kapcsolódna a többi észti országrészhez, s ha figyelmen kívül hagyjuk az északi nyelvjárásokból átkerült kölcsönzéseket, akkor külön finnségi nyelvnek kellene tartanunk, sőt több joggal, mint a finn mellett a karjalait (I. A. SAARESTE: *Kaunis emakeel*. Lund. 1952. 104). A déli észti irodalmi nyelv a múlt század közepétől fokozatosan visszaszorul, de még a két világháború között is vannak írók, akik egyes műveikben a déli észti nyelvjárást használják, de a fiatal költőnemzedék egyik-másik tagja napjainkban is szívesen versel ebben a nyelvjárásban.

A múlt század második felében kibontakozó nemzeti ébredés mozgalmának két jelentős alakja, J. HURT és K. A. HERMANN a déli nyelvjárást részesítette előnyben, és számos déli sajtóságot mentett át az északi irodalmi nyelvbe. M. VESKE *Eesti healte õpetus ja kirjutuse wiis* (1879) c. munkája jelenti az északi nyelvjárások végleges győzelmét.

A múlt század második felétől az észti irodalmi nyelv — ezen belül elsősorban a szókinés — gazdagítási lehetőségeinek fő forrásai a nyelvjárások és a finn nyelv. Ebben az irányban tevékenykedett a két neves újságíró: J. W. JANNSSEN és A. GRENZSTEIN.

A századfordulón a vezető észti értelmiségiek sora panaszkodik anyanyelve szegénységére, pallérozatlanságára. Ha a kelet-európai kis népek nyelvvel vetik össze az észtet, nem jutottak volna ilyen negatív következtetésre, de ők német és orosz kultúrán nevelkedtek, s elsősorban e két nyelvhez meg az európai nagy kultúrnyelvekhez mérték. Az észti nem volt államnyelv, számottevően tudományt sem műveltek rajta, s kétségkívül voltak kevésbé fejlett területei. A németből, oroszból ismert fogalmaknak gyakran hiányzott az észti megfelelője.

Ezekben az években bontakozik ki az észti nyelvújítás évtizedeken át ható, s a mai észti nyelvet kialakító mozgalma. E mozgalomnak két nagy, matuzsálemi kort megért egyénisége volt, JOHANNES AAVIK (1880–1974) és a mérsékelt, a rendszerező és egységesítő JOHANNES VOLDEMAR VESKI (1873–1968).

1905-ben alakult meg a Noor-Eesti (Ifjú Észtország) nevű irodalmi csoportosulás. Tagjai elsősorban Finnországra és Franciaországra tekintettek. Esztétikai igényeiket távolról sem elégíti ki koruk észti nyelve, s programjukhoz tartozik az észti irodalmi nyelv tudatos gazdagítása és művelése. A Noor-Eesti albumának első kötetében vázolja AAVIK első ízben nyelvújító elképzeléseit, amelyekhez holtáig hí maradt. Részletekbe menően most ismertetendő könyvében fejtette ki őket. A könyvet 1914–1918-ig írta, de megjelenni csak 1924-ben jelent meg. A mű mottója: — A nyelvújítás görbéjét a végtelenig kell meghosszabítani.

V. TAULI a második kiadás elé írt rövid előszavában megjegyzi, hogy nyelvelméleti szempontból ez AAVIK legfontosabb műve. A nyelv tudomány történetében először ebben a műben jut el valaki a nyelv eszköz voltából levonható végső logikai következtetésig: a nyelvet korlátlanul változtathatjuk, javíthatjuk tetszésünk szerint, s ráadásul mindeféle módszerrel.

AAVIK az észti szóképzés bővítését tartja elsőrendű feladatnak. Ennek szerinte két módja van: 1. meglevő tőszavak felhasználásával, 2. új tőszavak meghonosításával.

A szóalakotásnál példaképpül szolgálhatnak egyes nyelvjárás formák, a finn nyelv, végül lehet élni a szóösszetétel kínálta lehetőségekkel, amelyeknél időnként a nagy kultúrnyelvek eljárása is irányadó lehet (pl. é. *päevakord* ~ ném. *Tagesordnung*, é. *mõõduandev* ~ ném. *maßgebend*).

Az új tőszavak forrásai lehetnek: a) a nyelvjárások, b) a közeli rokon nyelvek, amelyek ilyen szempontból távolabbi nyelvjárásoknak is tekinthetők, c) az idegen nyelvek (ide tartoznak mindenekelőtt a nemzetközi kultúrnyelvek).

AAVIK nem purista, lehetségesnek tartja idegen szavak tömeges átvételét is, nyelvre való tekintet nélkül, ha azok beilleszkednek az észti nyelv hangrendszerébe, nem rontják a nyelv hagyományos hangzását. Ő maga ezt az elvet esztétikai purizmusnak nevezi.

Az esztétikai szempont nagyon fontos helyet foglal el AAVIK nyelvújítási elvei között. Az észti nyelv egyik nagy hátrányának tartja az összetett szavak elburjánzását.

Szerinte sokkal szuggesztívebbek az olyan szavak, amelyek egy tőszóval fejeznek ki egy fogalmat. Esztétikai szempontból a képzők fokozott alkalmazását is előnytelennek tartja, mivel ez elkerülhetetlenül hasonló hangalakú szavak gyakori ismétlődéséhez vezet, ami rontja a nyelv hangzását. Ezért az észtt nyelvújítás egyik legfontosabb feladatának a tőszavak számának növelését tartja.

A hangzás szempontjából legkevesebb gondot a finn szavak átvétele okoz. Ezért AAVIK szerint az akkortájt használatos néhány tucat helyett legalább 1000—1500-at kellene átvenni. A finn nyelvnek azt a szerepet kell betöltenie az észtek számára, ami az angolnak a latin és a francia volt, vagy a svédeknek a német.

Nem szabad azonban megelegedni a nyelvjárásokból, a finnből, a görögből, a latinból, a franciából, a németből és az oroszból kölcsönzött szavakkal. Ez még nem minden, tovább kell lépni. A szó egy vagy több hangból álló szimbólum. Bizonyos hangtani törvényszerűségek figyelembe vételével új szavakat lehet alkotni, s nemcsak lehet, de kell is.

A mesterséges szóalkotás AAVIK könyvének központi problémája, s a szerző a későbbiekben sem szűnik meg soha hangoztatni ennek szükségességét.

AAVIK hosszasan tárgyalja, s példákon is bemutatja, hogyan képzeli el a mesterséges szóalkotást. Messzemenően tekintetbe veszi az észtt nyelv lehetséges hangkapcsolatait, s az új szó megalkotásakor olyat választ ki a lehetséges variánsok közül, amelyhez hasonlóval ritkán él a nyelv. Ezt azért teszi, nehogy valamiképpen növelje az összecsengő szavak számát. Nagy szerepet juttat a fogalom hangulati elemeinek kidomborításánál a költészetből átvett hangszimbólikának.

Hadd mutassuk be egy példán AAVIK eljárását: Az észttből hiányzott az 'überzeugen; убеждать' fogalomnak pontosan megfelelő szó.

AAVIK a következő kívánalmakat támasztja a megalkotandó új szóval szemben:

1. Legyen kétszótagos
2. Legyen benne fokváltakozás
3. Első szótagi magánhangzója hosszú legyen
4. Mássalhangzóval kezdődjék
5. A második szótag *-da* legyen (az infinitívusz egyik képzője)
6. A második szótag *d*-je előtt *l*, *n*, vagy *r* álljon

A kétszótagúság előnyösebb a visszaható alak képzésénél, mint a három; a fokváltakozás folytán az egyes nyelvtani alakok jobban elkülönülnek egymástól; a hosszú vokális hangzósabb mint a rövid, ráadásul a hosszúság jobban kifejezi azt az erő kifejtést, amely a meggyőzéshez szükséges; a szókezdő mássalhangzó több energiát kölcsönöz a szónak; *-ldu*, *-nda* és *-rda* végű igék jól alkalmasak visszaható alak képzésére, s viszonylag kevés van belőlük. A lehetséges variánsok száma 297. Ezek közül csupán azokat soroljuk fel, amelyek közül a szerző végülis kiválasztotta a legmegfelelőbbnek tetsző variánst:

<i>heelda</i>	<i>heenda</i>	<i>heerda</i>
<i>jeelda</i>	<i>jeenda</i>	<i>jeerda</i>
[<i>keelda</i>]	<i>keenda</i>	[<i>keerda</i>]
<i>leelda</i>	<i>leendda</i>	<i>leerda</i>
<i>meelda</i>	<i>meenda</i>	<i>meerda</i>
[<i>neelda</i>]	<i>neenda</i>	<i>neerda</i>
<i>peelda</i>	<i>peenda</i>	<i>peerda</i>
<i>reelda</i>	<i>reenda</i>	<i>reerda</i>
<i>seelda</i>	<i>seenda</i>	<i>seerda</i>
<i>teelda</i>	<i>teenda</i>	<i>teerda</i>
<i>veelda</i>	<i>veenda</i>	[<i>veerda</i>] ²

A *t*-vel és *k*-val kezdődő variánsok előnyben részesítése nem kívánatos, mivel ezeknek a hangoknak a terheltsége az észttben rendkívül nagy. A legmegfelelőbbnek a *v*-vel kezdődő szavak látszanak. Itt két lehetőség van a *veelda* és a *veenda* (a *veerda* elcsúsz, mivel ez a variáns más jelentéssel már él a nyelvben). A kettő közül a *veenda* alkalmasabb, mert asszociációt ébreszt a *väända* 'csavar, fordít' igével, ami csak növeli az új szó szuggesztivitását.

Jegyezzük itt meg mindjárt, hogy AAVIKnak ez a mesterséges szava (1914-ben

² A zárójeles alakok már foglaltak az észttben.

alkotta) hamar gyökeret vert az észti nyelvben, s az észti nyelvhelyességi szótárban (Öigekeelseu sönaraamat. Tallinn, 1960) már több származékkal együtt találjuk, az összetételekről nem is beszélve.

Ezt a módszert AAVIK kombinációs eljárásnak nevezi. Az így képezhető szavak száma — az észti lehetséges hangkombinációkat figyelembe véve — kb. 75 000, amiből a nyelv tizezret sem vesz igénybe (a tőszavakat véve figyelembe).

Ennyi új szóra nincs szükség, el se lehetne sajátítani. AAVIK meglegedne 600 új, mesterségesen alkotott szóval, amely két évtized alatt meghonosodhatna az észti irodalmi nyelvben. Ehhez járulna még ezalatt legalább ugyanennyi új, nyelvjárási és finnből kölcsönzött szó, ez összesen több mint ezer új tőszó, ami már nagy mértékben növelné az észti nyelv kifejezőképességét és szóbőséget.

AAVIK oldalakon keresztül sorolja azokat a német és orosz szavakat, de kisebb mértékben franciákat és finneket is, amelyeknek nincs pontos megfelelője az észti.

Szerinte a rossz hangzású idegen szavakat (*spetsiaalne, inspireerima, prätendeerima* stb.) is újakkal kellene helyettesíteni, ugyanezt kellene tenni számos összetett szóval. Különösen a főként német hatásra meghonosodott igekötőket szeretné AAVIK visszaszorítani. Ezek az észti elég jól megőrizték határozószói jellegüket. Testesek, elválnak az igéktől, s nehézkessé teszik a stílust. Gyakran el lehet hagyni őket anélkül, hogy az értelem kárát látná. AAVIK ezt is tanácsolja minden lehetséges esetben.

A kötőszó-szegénységet (az észti a finnhez hasonlóan a magyarnál gyakrabban él alárendelt mondat helyett igeneves szerkezetekkel) AAVIK szintén mesterségesen alkotott szavakkal szándékszik pótolni.

A mesterséges beavatkozás azonban nem korlátozódhat csak a szókészletre. Ezt kell tenni az alaktan és a mondattan területén is. Túl gyakori az észti az *-us* főnév- és a *-line* melléknévképző. Változatosabbá kell tenni a képzőrendszert akár mesterségesen kidöntöttakkal is. AAVIK javasol is néhányat.

Kevés a tizenöt eset, növelni kellene a számukat. Külön viszonyragot lehetne alkotni a passzívumos szerkezetekben használt *poolt* 'által' helyett. Az elatívisz nem alkalmas a helyettesítésére, mert például ebbe a mondatban: *Toit valmistatakse koka poolt* 'Az étel a szakács által készítették'; a *kokast* elatívisz kétértelműséget eredményezne: jelenthetné azt, hogy a szakács által, de azt is, hogy a szakácsból. Ezért ennek a funkciónak az ellátására egy új viszonyragot kell beiktatni. Erre a célra megfelelne a délészti *-n* inesszívuszrag, amely az észti nyelvjáráásokban ismeretlen. Ezzel a kérdéses mondat így hangozná: *Toit valmistatakse kokan*. AAVIKnak ez a javaslata nem talált követőkre.

A jövő idő kifejezésére AAVIK a mesterségesen alkotott *-re* jövő idő jelet ajánlja, pl. *andren* 'adni fogok', de ez sem terjedt el.

Ezek csak kiragadott példák AAVIK elképzeléseinek illusztrálására. A szerző a hitújítók fanatikus türelmetlenségével agitál. Találószerűen FAZEKAS fogalmazása, aki nyelvújító izgatásnak nevezi AAVIK tevékenységét (i. m. 33). AAVIK szerint az észti irodalmi nyelv egyedülálló produktum lehet a világ nyelvei között, s a nyelvújítás módszerét tekintve más nyelvek számára is példaképpül szolgálhat.

Az észti nyelvújítás forrongó szakasza mintegy félévszázada lezárult. Tekintsük át röviden, mi az, ami AAVIK törekvéseiből meghonosult. Nagyon sok elgondolása nem talált követőkre, de ha ettől eltekintünk és azt nézzük, mi az, ami AAVIKnak köszönhető a mai észti irodalmi nyelvben, akkor nehéz szavakat találni, amelyekkel kellőképpen érzékeltethetjük jelentőségét.

Alapfelfogásában kétségkívül volt egy nagy hiba: a nyelv eszköz jellegét hangsúlyozta, s nem volt eléggé tekintettel szociális vonatkozásaira (l. A. KASK: Johannes Aavik ja keeleuendus [Keel ja Kirjandus 9 :27]).

Az észti helyesírást illetően AAVIK sokat kardoskodott az *ü*-nek *y*-vel való helyettesítése mellett. Ő és követői így is írják, de a hivatalos helyesírási szabályzatok ezt sohasem fogadták el.

A szóvégi *o*-ból az észti nyelvben *u* lett. A déli észti nyelvjáráások alapján AAVIK szerette volna visszaállítani az *o*-t, hogy ezzel csökkentse az *u* gyakoriságát, de nem sikerült elérnie, hogy elfogadják javaslatát.

AAVIK egyik legjelentősebb újítása a függő esetek *-de*-, *-te*- többesjele helyett az *i* irodalmivá tétele, amely napjainkban elsősorban az írott nyelvben használatos.

A *-sse* illatíviszragos alakok helyett a rövidebb és változatosabb flektáló formák (ha van ilyen) előnyben részesítése (pl. *elusse* 'életbe' h. *ellu*) az irodalmi nyelvben nagyrészt szintén AAVIKnak köszönhető.

Ő szorgalmazta az analitikus *kõige kõrgem* 'legmagasabb', *kõige parem* 'legjobb' stb. felsőfok helyett a finn mintára alkotott *kõrgeim*, *parim* forma használatát, amely hamar elterjedt az irodalmi nyelvben.

Csupán egyes költők verseiben maradt nyoma a *-tud* participium csonka változatának (*kirjutet* 'irt', *kirjutatud* helyett), amelynek használatát AAVIK nagyban propagálta.

Nem terjedt el a korlátozott használatú *i* múlt idő jel általánossá tétele, amit AAVIK a nyelvjárásokra és finnról való hivatkozással sürgetett az *s* múlt idő jel rovására, hogy ezzel is csökkentsék az erősen terhelt *s* előfordulását.

Legjelentősebb eredményei közé tartozik, hogy az észti szőrend németességéről és az észtes szőrendről vallott felfogását egyértelmű helyesléssel fogadták a nyelv művelők, s ennek messzemenő gyakorlati következményei lettek.

A szóösszetételeknél AAVIK előnyben részesítette a nominatívuszos összetételeket a genitívusziakkal szemben, ami részben szintén helyeslésre talált.

Az észti nyelvjárásokból az irodalmi nyelvbe behozott szavai közül nagyon sok meghonosodott, a finnől javasolt kölesönzések közül is vagy száz. AAVIK mesterségesen alkotott szavainak száma mintegy százötven, amelyeknek körülbelül az ötöde honosodott meg. Sok közülük a leggyakrabban használt szavak közé tartozik, pl. *relv* 'fegyver', *reetma* 'elárlul', *siiras* 'őszinte' stb. A legtöbb javasolt szó 1913 és 1917 között került be a nyelvhasználatba.

Az utóbbi években ismét erőteljes nyelvújító mozgalom bontakozott ki Észtszországban. Ez kizárólag a szókészletet érinti. Régebbi nehézkes szavak helyett igyekeznek találékokat keresni és újakat alkotni, mivel a gyorsan fejlődő, változó élet szükségleteit nem elégíti ki a spontán szóteremtés. 1972 áprilisában pályázati felhívás jelent meg az összes központi és a jelentősebb vidéki lapokban új szavak beküldésére. A pályázatot az Észti Anyanyelvi Társaság hirdette meg. Egy évvel később az észti Nyelvőr, a Keel ja Kirjandus hasábjain (1973 8:57–61) T. ERELT vizsgálta meg a díjnyertes szavak sorsát. Kiderült, hogy a sajtó, a reklámozás, a kereskedelem jóvoltából számos új szónak minden esélye megvan arra, hogy meggyökeresedjék. Ezek közé tartozik pl. az AAVIK módszerével mesterségesen alkotott *selve* 'önkiszolgáló' jelentésű szó, vagy a képző segítségével teremtett *vaadend* 'show' (é. *vaadata* 'nézni').

BERECZKI GÁBOR

Angela Plöger: Die russischen Lehnwörter der finnischen Schriftsprache

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica.
Band 8. Wiesbaden, 1973. 376 lap + 16 térkép.

Testes munkát állított össze a szerző a finn nyelv oroszból származó jövevény-szavairól. Nem véletlen a szóhasználat: állított össze az irt helyében. Egy ilyen munka, amelyet dicsérőleg esetleg a „finn Kniezsa” jelöléssel illethetnénk, természeténél fogva szorgos és hosszas gyűjtőtevékenység eredményeképpen keletkezik, aztán jönnek a felhasználók, akik évtizedeken át konzultálják, mert az egyhelyt találja az eladdig végzett kutatások summáját. Egy ilyenfajta munka tehát befejezés, majd pedig az újra való kezdés forrása. De a jellemzés azt is mutatja, milyen sajátos kedvezőtlen vonást is rejt magában egy összefoglaló etimológiai gyűjtemény: szerzője szinte csak tolmácsolója és szitálója az előtte jártak eredményeinek, s ha nincs erős kritikai érzéke, ha nem fedez fel újabb történeti tényeket, nyelvészeti dokumentumokat, adatokat, akkor nem is juthat friss eredményekhez. Am aligha volt ez a célja valamikor is hasonszerű összefoglaló mű írójának, amikor az adott feladat megrohmozásának nekivágott. Ezt megvilágítja a recenzált mű keletkezéstörténete: megindítója — mint annyi más munkáé — WOLFGANG STEINITZ; indítása nyomán készült a szerző *Die neueren russischen Lehnwörter im Finnischen c. dolgozata* (1965). A mester halálával DÉCSY GYULA lett A. PLÖGER gyámoltója, vezetésével fejeződött be a korábban megkezdett munkálat a szerző doktori értekezéséül. Finn és német szakemberek segítő érdeklődése javította a munkát: V. KIPARSKY (Helsinki), D. GERHARDT (Oldenburg), mindkettő szlavista, A. JOKI és E. ERÄMETSÄ (Helsinki), valamint A.-L. VÄRRI-HAARMANN (Hamburg).

A probléma, a finnek és a keleti szlávok nyelvi kapcsolatainak az ügye immár három évszázada foglalkoztatja a nyelvészeket. Ugyanis MARTIN FOGEL hamburgi orvos a finnugrisztika történetében oly híres Nomenclatorában (1669) egy oroszból eredt finn szóval is kedveskedett: *lusikka*; FOGEL lengyel etimonnal szolgált. Mindegy, a kutatás első lépte megtörtént. A 18. sz.-tól kezdve jeles finn kutatók rugaszkodnak neki a kérdésnek: D. E. EUROPAEUS, K. GANANDER, majd az észti J. A. SJÖGREN. A cseh J. DOBROVSKÝ is megérinti a téma finnországi utazása alkalmából. A 19. sz. meghozza a ku-

tatások megszilárdulását: A. AHLQVIST, E. LÖNNROT, V. THOMSEN neve fémjelzi ezt a korszakot. Végül J. J. MIKKOLA értekezése (Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. 1894), aztán pedig szinte záróköként J. L. KALIMA cikkeinek a sorozata és a Slaavilaisperäinen sanastomme (1952, Die slavischen Lehnwörter im Ostseefinnischen. Berlin, 1956) fejezi be a három század kutatását. Helytelen volna azonban, ha nem említünk két finnországi szlavista kutatásait: VALENTIN KIPARSKY jelentősen előmozdította a kronologizáció és evvel párhuzamosan a korszakolás ügyének a vizsgálatát, ő meg IGOR VAHROS szócsoportvizsgálatokat végeztek. Ilyeténképpen a SKES bizonyos fokig kész eredményekre támaszkodhatott a szláv eredetű finn jövevényszavak tárgyalásakor, ebből a forrásból pedig (a kéziratából is) bőven meríthetett a szerző.

A könyv a következő fejezetekből tevődik össze: 1. A feladat meghatározása (7–9), a korábbi kutatások (10–25), a finn–orosz kapcsolatok nyelvi története és azok történelmi háttére (26–41). Ezt a bevezetesként értelmezhető részt követi a mű dereka, a jövevényszavaknak a felsorolása: a szerző ismerteti módszerét és a szócikkek felépítését (42–44), ezek alapján sorakozik fel egymásután 352 biztosnak ítélt jövevényszó tárgyalása (44–237). A jövevényszavak anyagára épül a következő rész: a hangok megfelelése (238–92), az alaktanuk (293–302), jelentésük (303–08), stílus- és szociális értékük, valamint tárgykörök szerint való csoportosításuk (309–312). A munkának ezen pozitív részét követi egy kurta fejezet: a kétes és visszautasítandó etimológiák, számuk mindössze tíz (313–27). A rövidítések és a forrásművek jegyzéke zárja le a művet, amelyhez szöföldrajzi illusztrációul 16 térkép csatlakozik.

A cím szerint a finn írott nyelv (Schriftsprache) jövevényszavait tárgyalja az értekezés. A szerző evvel a fogalommal széleset kanyarít, úgy tesz, mint a mondabeli hős, kinek a király annyi birtokot adományoz, amennyit egy tehénbőrrel be bír keríteni. A körmönfont hős csikokra hasítja a bőrt, és bőrsínnel jó darab földet fog be. PLÖGER a szótárakban lehető, régi és új irodalmi szövegekben található, a nyelvészeti irodalomban feldolgozott anyagból merít elsősorban. De az írott nyelv fogalmát kiterjeszti pl. az etnografiára is, mégha pusztán egy forrásból említheti a szót, így *samovaari*, vagy *nartta* 'szán' csak TOIVO VUORELA szakszótárából idéződik (Kansantieteen sanasto. 1964), a *skoptsi* 'a herétek szektájának a tagja' szó pedig a finn nagy lexikonból (Iso Tietosanakirja), *streltsi* (ugyanonnan), a *taiga* szó forrás nélkül szerepel. Az utóbbi pl. európai műszóként könyvelendő el, aligha származik k ö z v e t l e n ü l az oroszból. Ha pedig az orosz jövevények közé soroljuk, akkor a következetesség okán ide kell iktatnia a *steppi* meg a *tsernozjom* (mustamulta) féleségeket is. Ugyancsak vitatható, hogy beillesse a Schriftsprache pajzsa alá a *seuna* 'beim Schwenden verwendeter Baumstamm, Stubben' szó, amely csak egy néprajzi fogalmat jelöl. Az ilyesfajta megfontolások még tovább visznek: a negyedfélszáz jövevény közt számtalan, csupán kisebb-nagyobb nyelvjárási területen alkalmazott szó bukkan fel, pl. *sultsina* 'húsvéti áldozati kalács', *sulkku* 'selyem' (csak a népköltészetben), *säpsä* 'fölkötő' (csak E-Karjalában használatos), *tankki* 'mellény' (csupán DK-Finnországban), *viehka* 'útjelző pózna, mezsgyekaró' (ritka keletfinn tájszó), nyj. *sivatta* 'barom (haszonállat)', nyj. *opotta* 'kerítés', *pekuna* 'szilaj ló', *patvaska* 'vőfény', *perinä* 'dunya' (népkölt., nyj.) és társai. Véleményem: csak helyeselhetjük ezen szavak felvételét, mivel csupán ezen a módon kaphatunk t e l j e s képet az orosz műveltségnek a finre tett gyakorlati hatásáról.

De elvként tisztázni kellett volna, vajon felveendők-e az európai műveltségsvavaknak számítók, noha végső soron az oroszból származnak, vagy pedig német, svéd, francia jövevényeknek mondandók. Tisztázni kellett volna azt is, miként értékeli a szerző az észet-közvetítette jövevényeket, pl. *katiska* 'varsa'.

Csak helyeselhetjük azt is, hogy felvette az újabb, mondhatnám a legújabb idők jövevényszavait a szójegyzékbe, pl. *sputnik*, *sovhoosi*, *menševikki*, *kolhoosi*, *komsomol* stb. Talán még tovább is kellett volna mennie a szerzőnek. Ezt saját tapasztalatomból mondhatom. Számos orosz szóval találkozhatunk, amely itt-ott előkerül a szépirodalomból, szovjet regények fordításából, a második világháborús irodalomból. A beszélt nyelvben is feltűnnek hébe-hóba — rendszerint tréfásan alkalmazott — orosz szavak (vö. TRÓCSÁNYI: Nyr. 72:166–8; ERDŐDI: Nyr. 73:95–6, 74:48). Ez a hiány PLÖGER módszeréből ered. A szerző javarészt a készből merített, tehát az ún. szótári eljárást alkalmazta. Ennek az a következménye, hogy nem tetézte az etimológiák számát saját kutatásából kapott példákkal. Finnországi személyes tapasztalatomból azt is tudom, hogy az idősebb nemzedék némely tagja, főként az orosz hadseregben szolgáltak, sok-sok orosz eredetű szót szónok be beszédükbe. Amikor én a magyar nyelv újabb orosz elemeit kerestem, akkor főiskolai hallgatók, ismerősök, kikérdezett ismeretlenek adataira is támaszkodtam. Felmerül még az a kérdés is, vajon nem tartalmaz-e a tolvajnyelv szláv elemeket is. Tudjuk, hogy a slang telve van svédizmusokkal.

Úgy vélem, nem ártott volna, ha PLÖGER, akinek ilyesfajta kutatásra is módja adódott (összesen 9 hónapig bűvárkodott Finnországban), ebben az irányban is érdeklődött volna.

A szócikkek felépítésmódja szakszerű, a szerző mintaszerűen rendezte el bennük anyagát. Fogalmazása sohasem szószátyár, ugyanakkor világos. Az adatközlést német-nyelvű értelmezés követi, aztán az orosz etimon, vagy a vélt etimon, irodalmi, nyelvjárási alakban, és annak az értelmezése, majd pedig a szerző(k), véleményük, az esetleges nyelvészeti, néprajzi vita, a kronologizálás kérdése. Maga PLÖGER ritkán foglal állást, hiszen erre nincs is gyakorta szükség, de nem rejti véka alá kritikai állásfoglalását sem, l. *muutua* 'elhervad', *pätinäkunta* 'nagy család számos gyerekekkel'. A szócikkek mérete fontosságukhoz igazodik, vannak néhány sorosak (*bojaari, t saari*), mások lapokat ölelnek fel fontosságuk, illetőleg a bizonyított anyag tolmácsolása érdekében (*luokki ~ luokka, niekka*), de zömmel egy-egy oldal elegendő a kiszemelt jövevényszó tárgyalására (*palttina, pakana, katiska* stb.).

Néhány megjegyzést fűzünk a szóanyag tárgyalásához:

A *kaatit* 'gatyá' sok problémát okoz. Talán gondolhatnánk arra is, hogy a finn alak a katonaság nyelvéből származik (vö. német *Gatjehosen*), viszont a 'keresztesont' jelentésű alak orosz eredetre mutat. Esetleg többszörös átvétellel számolhatunk, amire más jövevényszavak tárgyalásakor is gondolni kellett volna. A nyj. 'Hüften, Lenden' jelentés hiányzik az értelmezésokről, csak a szócikk vége felé kerül elő.

Ugyancsak hiányzik a *miero* szó jelentése a szócikk felépítésében kiszabott helyen: 'Dorfgemeinde'.

Mivel a kötet végén nincs szómutató, külön kellett volna utalni a következő szavakra: *kaftaani* (a *kauhtana*-nál), a *tauikka* címszóhoz van besorolva *postauhkat*, az első jelentése 'holmik, lim-lom' (< *maaka*), az utóbbi 'hálólúzásban segítő halászcsoport' (< *nocmaaka*), az etimonok is különbözök! Ugyancsak aligha igazítható egy címszóba a 'javítás' jelentésű *remontti* (esetleg svédből) és a 'remonda (ló)' jelentésű, azonos alakú, Nagy Péter korában a katonaság révén átvett *remontti*. M. KUUSINEN—V. OLLIKAINEN szótára, a Venäläis-suomalainen sanakirja (Moszkva, 1963) külön címszóba veszi a két orosz *ремонт* szót, és csak az utóbbit fordítja finnre *remontti*-ként. Hiányzik a szócikkek sorából *sissikka* 'detektív, kém' (< *сыщик*), noha a *sissi* 'partizán' címszónál említi a szerző. A *musikka* 'muzsik' szó stílusértéke PLÖGER szerint „salopp-umgangsprachlich”, ámde orosz regények fordításában nem az. A hétköznapi nyelvben viszont valóban valamelyest megvetés hangzik benne.

Más észrevételeink:

Az *ikoni* műveltség szó is lehet. Miért az FFC-ből idézi, amikor megvan a szótárakban is? A SKES ugyan elhagyta.

A *nagaiikka* 'kozákostor' forrását nem közli.

A *rosolli* 'heringsaláta' szónál figyelembe kell azt venni, hogy az or. *расол* jelentése nem pusztán 'sós lé', hanem 'pácolásra szolgáló oldat' is. Van ezen felül *огурочный расол* 'uborkalé', sőt *салаточный расол* 'heringsaláta leve', és ez utóbbi megadja a kulcsot a keresett 'heringsaláta' jelentéshez.

A fi. *bolševikki, polševi(i)kki* alakokon kívül említi a szótár — külön szócikként — a *polsu* szót (népny.), ez nem feltétlen két orosz szó kontaminációjából keletkezett. A finnben két jelentése van: 1. 'bolsevik', 2. tsz. *polsut* 'otromba katonacsizma'. A *polšoi* (külön címszóként hiányzik) valóban az orosz *большой* melléknév származéka, jelentése 'nagy, durván kidolgozott'. A *polsu* lehet tréfás rövidítés, miként a m. *bolsi* a *bolsevik* alak mellett.

A *pogromi* szó orosz megfelelőjében nem a 'mennydörgés' jelentésű *гром* rejlik, hanem a 'rombolás' jelentésű, vö. *разгром* 'pusztítás, szétverés' és *разгромить* 'szétverni'.

Helytelen az a fogalmazás, hogy a fi. *pikommi* 'futás' (katonai vezényszó) első szótagban levő *i* hangja „spiegelt die reduzierte Aussprache des russ. *e* in erster Silbe”. Az *i* ejtés megfelel a hangsúly előtti helyzetben való ejtésszínzetnek.

A *pirtti* szóra vonatkozólag l. ERDŐDI: NyK. 61:378—85.

KUUSINEN és OLLIKAINEN említett szótára szerint a fi. *porukka* szót kedvezőtlen színezettel alkalmazzák. Nem kell a SKES nyomán több etimon elegyítésével számolnunk, mivel az orosz jelzős kifejezésben *крупная порука* 'yhteistakuu, csoportos felelősségvállalás' benne rejlik a többség, és ez magyarázza a finn szó 'csapat' jelentését. Erre utal s finn fordulat is *tehdä porukassa* 'közös cselekedni, munkát végezni'.

A *saverikko* 'gúzkötés, kocsirudgyűrű' szónál nem kell az or. *засе́пка* megfelelő o-jának a reflexét keresni, hiszen előfordulnak *e* hangos alakok: *зептеть* stb.

Mit köszönhetünk ennek az összefoglaló műnek?

Kézíkönyveink meglehetősen mostohán bánnak a finn nyelv orosz eredetű jöve-

vényszavaival: pl. ZSIRAI: Fgr. rokonságunk 303—5; ERDŐDI—ZSIRAI: Az uráli népek ismertetése⁴ 56; arányosabban HARALD HAARMANN Die finnisch-ugrischen Sprachen 35 (HAJDÚ PÉTER Finnugor népek és nyelvek c. könyvében nem is érinti e jövevényszavak kérdését). A legbővebben ZSIRAI szól: 27 szót említ, de valahogy szerencsétlen megjegyzéssel kíséri: „a finnek a szlávoktól is tanultak egyet-mást”. ERDŐDI kurta egyetemi jegyzetében 11 orosz eredetű szót közöl, HAARMANN könyvében mindössze 9-et (a kb. 350-ből).

Az említett jövevényszavak kiválasztása is féloldalasan történt a hazai szakirodalomban, mert elsősorban a kereszténység hatását és a textilkészítés (szövés) mesterségének elsajátítását idézik. ANGELA PLÖGER könyve nyomán felfigyelünk arra, hogy az orosz műveltségi hatás az orosz korszaktól kezdve másfél évszázadon át folyamatos mind a mai napig, tehát kézikönyveink bizonyos mértékű bővítésére szorít.

Nem tagadható, hogy a kereszténység hatása sok jövevényszóban tükröződik: *pappi* 'pópa', gúnyosan *poppa* 'varázsló, javasember, kuruzsló', *velho* 'varázsló', *risti* 'kereszt', *pakana* 'pogány', *kuoma* 'keresztapa, jóbarát, pajtás', *piessa* 'ördög' (< *öec*), *monasteri*, *tšasouna* 'görög-kat. falusi kápolna' (nyj. *säässynä*), *publiaraamat*, *raamattu* 'biblia', *pätsi* 'tűzhely (biblikus értelemben)', *hospodi* 'Uramisten!', *kasukka* 'miseruha', *molia* 'hangosan imádkozni ortodox templomban (tréfás)' (vö. m. *zsinatol*), *tiakka* 'egyházafi', *praasniekka* 'ünnepnap' ~ *prasniekka* 'a falu védőszentjének az ünnep', *virpo* ~ *virpasunnuntai* 'virágvasárnap', *pomiloida* 'ortodoxokról szólva: imádkozni; áldani, átkozni; fecseg, értelmetlenül gagyog' stb.

Ugyanígy gazdagon tükröződik annak a hatásnak a nyelvi nyoma, amely hatás következtében a finnek fonóművészete a szónitulás magasabb fokára lépett, vö. *värtinä* 'orsó', *käämi* 'orsó', *kuontalo* 'guzsaly', *sukkula* 'vetélő', *pirta* 'takácsborda', *kuosali* 'rokka', *pasma* 'pászma, motring', *päistär(e)* 'pozdorja'. Ebbe a csoportba tartoznak a képzőművek szláv eredetű nevei: *palttina* 'gyolcs', *kussakka* 'szőtt öv', *kosto* 'hosszú, ingszerű kabát', *kostuli* 'lenvászonkabát (női, Karjalában)', *kaatteri* 'kivarrott kendő, oldalt, a hátra borítva viselik Inkeriben', *halatti*, *halaatti* 'hosszú, bő kaftán, hálókabát', *kauhtana* 'a pópa bő köpenye, talárja' stb.

Témérdek jövevényszó függ össze a katonasággal és az autokrata államrendszerrel: *pertuska* 'bárd', *paslikka* 'a hadseregben használt füles textilsüveg', *pikommi* 'büntető futás', *smirnaa* 'vigyázz!', *volna* 'pihenj!', *kasarma* 'kaszárnya', *halka* 'obsit' (< *omcmaeka*), *jeffreitteri* 'örvezető', *streltsi* 'tkp. lövész, Rettenetes Iván testőre', *vintofska* (1918 után) 'puska', *sirelli* 'katonaköpeny', *remontti* 'remonda', *sissi* 'partizán; népnny. haramia' (17. sz. eleje), *pajari* ~ *bojaari* 'arisztokrata', *tsaari* 'cár', *posadnikka* 'helytartó', *tšinovnikka* 'hivatalnok (ma inkább gúnyosan)', *staarosta* 'falubíró', *miero* 'faluközösség', *artteli* 'halász-, vadász-, munkaközösség, „bokor, tanya”', *prikaasi* 'parancs', *ukaasi* 'cári parancs', *pumakka* 'hivatalos irat, okmány', *pisma* 'ua.', *aprakka* 'adó, illeték', *raja* 'határ, határszél', *sašeni* 'öl (hosszmérték)' (1809 után), *rupla*, *kopeekka*, *riuna* 'ezüst tizkopejkás érme', *pätäkä* 'ötöpejkás', *puuta* 'púd', *tenka* 'pénzérme', *semstvo* 'körzeti v. tartományi képviselői gyűlés', *volosti* 'járás', *posakka* 'úrdolga, jobbágy napi munkája', *pätikunta* 'sokgyermekes család', *pogosta* 'egyházkerület, adókerzet', *virsta* 'verszta, méröld' stb.

A kézikönyvek nem szokták (helyszűke miatt) említeni a földműveléssel, erdőirtással és a faúsztatással kapcsolatos terminusokat. Hadd idézzünk néhányat: *sirppi* 'új sarlótípus', *sulani* 'csűr', *saappani* 'fatörzsekből készített torlasz, amelyen az úszó gerendák fennakadnak', *savotta* 'faipari vállalat úsztatási, szállítási munkálatai', *pakra* 'csáklya, kampó', *kassara* ~ *kassari* 'késformájú gallyvágó' (< *коцарь*), *repsikka* 'gerenda-emelő készség, (kat.) autórakodó', *sesta* 'faúsztatáskor alkalmazott pózna, csáklya', *pomo*, *pososniekka* 'munkavezető (főként külső munkákon), befolyásos személy, mágnás' stb.

Még irodalmi műfajok neve is került az orosz nyelvből: *sutka* 'tréfa', *kasku* 'elbeszélés', *tarina* 'monda' (vö. m. *anekdota*, *trufa*, *vicc*).

Érdekes, hogy mennyi közlekedési eszköz neve orosz eredetű: *reteli* 'aratási, szénásszekér', *retukka* 'nagy szán fonott kassal', *saani* 'szán', *telega*, *teleska*, *telikkä* 'szekér', *troikka*, *droska*, *kubika* stb.

Az áruforgalommal összefüggő szavak: *tavara* 'áru', *turku* 'piac, vásár', *narinkka* 'vásári bódé' (*ha puiuke*, *määrä* 'mérték', *pirrka* 'rovásbot', *parisniekka* (keletkarjalai) 'vándorárus', *populi* (karjalai) 'házaló' (< *бабыль*), *tökötti* 'kátrány' (< *дэтомь*), *sopuli* 'coboly', *tihkuri* 'nyérc', N. *tuhkuri* (öszl. *дохорь*), *saiju* 'tea, csáj', *saikka* 'zsemlye, fehérkenyér' (< *caička*), *subrovka* 'pálinka', N. *serpa* 'leves, csorba', *talkkuna* 'kása', *vodka*, *vaasa* 'kvász, erjesztett ital', *saapas* 'csizma', *reuhka* 'téli füles sapka' (< *mpeyx*), *aršina* 'hosszmérték, 71 cm', *purakka* 'sörösedény neve', *samovaari*, *seljanka* 'savanyú hal-

leves', *sakuska* 'borkorcsolya', *kisseli* 'savanykás pempő, keszőce', *lusikka* ~ *luska* 'kanál', *mahorkka* 'olesó, durvaszemű dohányfajta', *paperossi* 'hosszú szópókás cigeratta', *papu* 'bab', *kapusta* 'merítőkanál' (< nyj. *коньчма*), *kalsu* 'harisnyaszerrű női gamásni' (< ? vö. *калоша*), *orehka* ~ *orehti* 'importált mézes sütemény', *prennika* ~ nyj. *ränikka*, katonák beszédében *prinikka* 'mézeskalács', *pirakka* '(húsos) fánk, béles', N. *pulkka* 'zsemle, fehér kenyér', *pirtu* 'pálinka', *renska* 'rajnai bor', *kasari* 'nyeles fazék, rézüst', *paritsa* 'vásáron kapott ráadás' (< *бапуа*), *laukkuryssä* 'házaló orosz kereskedő', *parismieikka* 'Keletkarjalából jött házaló árus', *arbuusi* 'dinnye, főként görögdinnye' stb.

Viszonylag nagy a melléknévek száma: kölcsönvett *prostoi* 'durván készített, rossz' (vö. m. *paraszt*), *topra* 'jó, nagyszerű', *vapaa* 'szabad', nyj. *vesseli* 'vidám', *utala* 'bátor', *potra* 'fürgő, büszke', *pohatta* 'bátor', *metka* 'kellemes, csinos', *briha* ~ *priha* 'ifjú legény' (< *npuzozuui*).

Még a lelki életre vonatkozó névszók is kerültek oroszból: *tuuma* 'gondolat, szemlélődés, terv', *tuska* 'lelki vagy testi fájdalom, kín', *tolkku* 'értelem, képesség (szellemi)' stb.

PLÖGER művének a tanulmányozása sok-sok érdekes és hasznos megfigyeléssel gazdagíthatja mind a szlavistákat, mind az általános nyelvészettel foglalkozókat.

Nem véletlen, hogy éppen egy szláv nyelvből átvett jövevényszavak jelentése tolódik el gúnyos vagy pejoratív irányban. Azonos jelenséget figyelhetünk meg nyelvünkben is. Sőt az is előfordul, hogy egyenest szláv (avagy német) eredetű szavakat választunk megvető érzülettel, esetleg eufemizmus okából vagy tréfálkozásra. Gondoljunk csupán a *durák*, a *reteráta*, a *kurva*, a *debella*, *setyera*, *fülkő*, *vigéc*, *dígó*, *nustyu* szavakra a magyarban. Ehhez hasonlóak a finnbe átvettek között: *voró* 'tolvaj', *poppa* 'kuruzsló', *rohuli* 'lógás (munkából)' (< *ropoya*), *ropotti* 'robot', *muokka* 'megművelés' → 'kín, szenvedés, megfeszített munka, gyötrelém', *urakka* 'akkordmunka' → 'hosszantartó munka', *tolvana* 'ostoba' (< *öläsah*), *pohmelo* 'másnapos esömör', *svaboda* ironikusan 'szabadság', *pomiloida* 'imádkozni' → 'habogni, értelmetlenül beszélni', *putka* 'kóter', *tyrmä* 'börtön', *reuhka* 'füles sapka' → 'toprongyos ember', *sapiska* 'feljegyzés' → 'szidás', *lafka* 'nyomorúságos bolt', *kulakki* 'kulák, főnök, kapitalista', *kupetsi* 'kupec', *toveri* 'barát, elvtárs' → 'haver', *tavaritsi* gyakorta tréfásan vagy megvetően 'elvtárs', *maatuska* 'orosz asszony' henye használatban (vö. m. *muter* a németből), *polsu* 'otromba nagy csizma (katonai)', *murju* 'nyomorúságos gunyhó; bódé'.

Több orosz jövevényszó nyelvjárási irodalmivá emelkedett, mert a Kalevala révén, amely kötelező iskolai olvasmány, elterjedt az egész finnségben. Ez sajátos finn jelenség! Ilyen „kalevalai” szavak: *apea* 'szomorú', az *akkuna* 'ablak' szó *ikkuna* változata (alliterációs fejlődés nyomán), *kutri* 'hajfűrt', *kassapää* 'női haj, copf' (< *koca*), *viesti* 'hír', *lavitsa* 'lóca', *rotu* 'faj', *maanitella* 'rábeszélni'. Körülbelül 70 szó terjedt el ezen az úton a finn irodalmi nyelvben, azaz egyetlen mű révén az orosz jövevényszavaknak mintegy az egy ötöde.

Valószínű, hogy az orosz kölcsönzések némelyike tabuisztikus célt szolgált; ilyen gyanúba foghatók pl. *räähkä* 'ártó, gonosz szellem okozta betegség' (testi, lelki), ? *sivvatta* 'barom', *piessa* 'ördög' stb. (vö. NyK. 60 :29—39). Eufemisztikus pl. *nuusnieikka* 'reteráta'.

A magyarba a szlávból egyetlenegy képző került át: szl. *-nok* > m. *-nok/-nök*. Ugyanezen képző, azaz orosz megfelelője jutott bele a finnbe: or. *-huk* > *-niekka*, ez finn szavakhoz is csatlakozik, vö. *kieliniikka*, *taidenieikka*; *hämänieikka*, *turkkiniikka* stb. Csakhogy a magyartól eltérőleg a képző önállósult, a *niekka* szó olykor 'művész' jelentésben előfordul. Ilyen képzőönállósulásra bizonyára kevés példa akad, ezért hadd említsem az ugyancsak orosz származású komi *ov* szót, amelynek 'család' a jelentése és a *Petrov*, *Szmirnov* stb. nevek alapján vált ki.

Azt nem tudom taxatíve nagy hirtelenében megállapítani, milyen szavak maradtak ki a szójegyzékből, mivel a szerző pusztán a készből élt. Eszembe ötlik: *ohrana* 'cári titkos rendőrség' (Elvi Sinervo is alkalmazza Viljami Vaihdokas c. regényében), *sulani* 'csűr, éléskamra' (< *чулан*), *mennä rippiä* 'szétzúzódni, darabokra törni' (vö. *удму e dpebezgu*); SKES nem közli eredetét, de vö. m. *rapittyäta* ~ *ripittyära törni*; *steppi* (a *taiga* megvan, pedig szintén művelődési szó), *kaviaari* (a finn *mäti* mellett, végső eredete nem orosz), *lunnik* (magyar *lunyik* írásmódja helytelen, mivel a *луна* 'hold' szó *-huk* képzős alakja).

Valószínűnek vélem, hogy még egy-egy modern szótár átnézése is szolgáltatott volna adatokkal. Én próbaképpen — és nem véletlen, erről lejjebb — M. Kuusinen és V. Ollikainen Venäläis-suomalainen sanakirja c. munkáját (Moszkva, 1963) böngésztem egy kissé ellenőrzésül. Persze, benne van az *ohrana*, *lunnik* (mellette *tekokuu*), *sputnik*, a régebbiek közül *ripaska* 'tánc neve, trepak', *seljanka* 'savanykás leves', *musikka* 'paraszt

(a beszélt nyelvben). A *bolševikki* oldalán származékok is előkerülnek: *bolševisoida*, *bolševikointi*, *bolševismi*, a *menševikki* mellett pedig *menševistinen*, *menševismi* stb. A szótár tanulmányozása ilyen kérdést is felvet: a finn irodalmi nyelvben kétségen kívül megvan a katonai műszó *prikaati*, ez a svédből ered. De nem számítandó-e orosz jövevénynek a 'munkabrigád' jelentésű, *traktoriprikaati*?

Fel kell vetnünk még a következő kérdést. A Karjalai ASzSzK-ban az iskolai oktatás nyelve a suomi-finn volt. Jelentős irodalom is keletkezett ezen a nyelven a Finn Köztársaság keleti határain túl. Szerintem be kellett volna vonni a vizsgálatokba ezen irodalom termékeit is, az időszaki sajtót is beleértve. Hiszen mi, magyarok sem tagadjuk meg a határainkon túl keletkezett irodalmi műveket.

Egy másik jelentős kérdés: nem kellene-e a jelentésfordításokkal, a tükörszavakkal foglalkozni, pl. *tulilintu* 'tűzmadár' (vö. *жапнтуйа*), *Newostoluitto* 'Szovjetunió' (vö. *Советский Союз*), *viisivuotissuunnitelma* 'ötéves terv' (vö. *пятилетний план*) stb.

Azok, akik a magyar nyelv szókincsének a tanulmányozásával foglalkoznak, főként szlvistáink, felfigyelhetnek arra a jelenségre, hogy a hatalmas földrajzi távolság ellenére, párhuzamosság észlelhető az átvevés tényében, sűrűn ugyanazon szavak kerültek át mind a magyarba, mind a finnbe, a művelődési, a történelmi, a szociális körülmények hatására:

<i>määrä</i>	<i>mér</i>
<i>muokka</i>	<i>munka</i>
<i>kuoma</i>	<i>koma</i>
<i>siisti</i>	<i>tiszta</i>
<i>päistär</i>	<i>pozdorja</i>
<i>kuosali</i>	<i>guzsaly</i>
<i>veräjä</i>	<i>verőce</i>
<i>saiju</i>	<i>csája</i>
<i>kvassi</i>	<i>kvasz</i>
<i>vihuri</i>	<i>vihar</i>
<i>vunukka</i>	<i>unoka</i>
<i>vapaa</i>	<i>szabad</i>
<i>sääli</i>	<i>sajnos</i>
<i>varpunen</i>	<i>veréb</i>
<i>lava, lavitsa</i>	<i>lóca</i>
<i>latja</i>	<i>ladik</i>

Máskor a finn nyelv orosz eredetű jövevénytisztaival szemben a magyarban más nyelvből eredők találhatók:

<i>pohmelo</i>	<i>kaccenjammer</i>
<i>nuusniekka</i>	<i>reteráta</i>
<i>smirnaa</i>	<i>hapták</i>
<i>tensikka</i>	<i>pucer</i>

A jövevények java részét főnevek teszik ki, — állapítja meg a szerző gondos statisztikai kimutatásában (293. l.) —, számuk meghaladja a 300-at, ige viszont csak 14 akad. Ez megfelel az eddigi, más nyelvekben tapasztaltaknak. Indulatszó alig akad (2): *voit*, *a*, ez utóbbi kötőszóként is fungál.

Figyelemre méltóak a szókapcsolatok, amelyeket a finn átvevő egy fogalomnak értelmezett: *narinkka* 'vásári bódé' < *на рынке*), *natsaiju* < *на чай*, *trastukamraati* 'bizalmas barát' < *здравствуй камера*.

Sok és hasznos megfigyelést tehetnénk még ANGELA PLÖGER művével kapcsolatban. Munkája széles áttekintést ad a finn nyelv orosz jövevénytisztaiváról, hang- és alak-tani tárgyalása rendkívül gondos és sokoldalú.

Nagyon tanulságos a kölcsönszavak kronológiai bemutatása (289 kk.). A szerző megállapítja, hogy 81 szót vettek át legrégebb rétegtől, ennek az átvételi korszaknak a vége az első évszázadezred befejezte. Ezen rétegbe való tartozást a magánhangzókra támaszkodva állapították meg a kutatók. A következő korszak jövevénytisztaivait az írásban való előfordulás alapján csoportosítja, természetesen feltételezve azt, hogy némelyikük már az írásbeliség előtt került átvételre. A középső réteg összege (16–19. sz. eleje) mintegy 80-ra rúg. Finnországnak Oroszországhoz való csatolása után az átvételek száma nő: a 19. sz.-ban 118, a 20.-ban 71. Helyesebb lett volna különválasztani az 1917. év előttiakat a Finnország függetlenségének kikiáltása után átvettektől. A szerzőné a statisztikában nem választja külön a nyelvjárási, a köznyelvi és az irodalmi (műveltség) szavakat, noha szól a jövevénytisztaivak nyelvjárási hangtani ismertetőjeleiről.

A finn nyelv orosz jövevényszavairól szóló munka méltón csatlakozik GUDRUN KOBILAROV-GÖTZENAK a magyar nyelv német elemeiről szóló művéhez (vö. MOLLAY KÁROLY: MNy. 70:239—41; ERDŐDI JÓZSEF: Nyr. 98:239—44): ez a páros tudatosan vitt nyelvészeti tervmunkálatokról tudósít.

Úgy ítélem, hogy A. PLÖGER munkája érdemes hozzájárulás a finn nyelv szókincsének összefoglaló vizsgálatához, sok tanulsággal szolgál az általános nyelvészetnek is, mivel az átvételt több szempontból mutatja be (hangtani, morfológiai, jelentéstani), megmutatja a beilleszkedési lehetőségeket (hangalak, végződések rendszerbe sorolódása, szókapcsolatokból egyszerű szó) alaposan tárgyalja. Kitűnik műve alapján, hogy a finn nyelvre gyakorolt szláv hatás majd másfél évezredet ölel fel, s nem szabad azt szűkkeblűen csupán két-három műveltségi részterület (egyház, textil) bemutatására korlátozni. Az említettem néhány kisebb hiba és hiány nem csökkenti a mű értékét, miként egypár folt sem vakítja meg a fényes tükröt.

ERDŐDI JÓZSEF

Pertti Virtaranta: Someron murrekirja

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 309. Vammala 1973. 417 l.

Somero és Somerniemi Finnország délnyugati részén a Helsinki—Turku—Tampere által bezárt háromszög közepén fekszik. Nyelvjárása a délnyugati és a hämei nyelvjárásal mutat közös sajátosságokat.

Finnországban, ahol mindenki beszél a köznyelven kívül valamilyen nyelvjárást, és ehhez ragaszkodik is, érthető, hogy a dialektológia irigylésreméltóan magas szintet ért el. Nyelvjárási szövegközlések vastkos kötetei tanúskodnak erről a kiterjedt munkáról, melynek nemcsak nyelvészek a részesei és szorgalmazói, hanem a nyelvjárásukat szerető, azt megőrizni, megörökíteni akaró laikus beszélők is. A Finn Irodalmi Társaság most új sorozatot indított Kotiseudun murrekirjoja címmel. Ebben folyamatosan kiadni készül a szalagarchívumában őrzött nyelvjárási szövegeket. A sorozat első köteteként látott napvilágot PERTTI VIRTARANTA legújabb könyve.

Az Előszóban (5—8) a szerző a könyv létrejöttéről beszél, az 1947-es első someroi hangfelvételektől kezdve a megjelenésig. Főlsorolja mindazok nevét, akik segítettek, közlőkét, gyűjtőkét, szövegjegyzőkét, pártfogókét. Maguk a someroiak nagy örömmel fogadták a nyelvjárás-könyv gondolatát, s helyi egyesületeik azonnal vállalták a kiadás anyagi terheinek egy részét.

A kötet főrésze (9—372) tizenhét adatközlőtől hallott szövegek. Egy-egy fejezet az adatközlők rövid életrajzával kezdődik, mely a kötelező évszámokon és neveken kívül megemlíti a közlő néhány személyes vonását is, úgyhogy a beszélgetések eleven emberhez kötődnek, élményszerűvé válnak az olvasó számára. A 20 oldalnyi fénykép, régi és új felvételek is ebben segítenek.

A különböző beszédtemák címmel ellátva külön alfejezeteket alkotnak, ezzel világos, áttekinthető lesz a könyv. A lejegyzés a kiejtést követi, de csak a finn ABC betűit használja. A mellékjelek nélküli írás a nem nyelvész olvasó számára is élvezhető.

A szövegek tartalmilag is érdekesek: ősi szokásokról, hely- és családtörténeti eseményekről mesélnek az adatközlők, felidézve emlékeztet ünnepeket, viharokat, jágeréseket, nagy verekedéseket. Híres nőfafákról, játékmesterekről, javasasszonyokról és varázslókról, medve-, farkas- és rókaavadászatokról emlékeznek meg, de saját eseménytelen életükről is, iskolába járásukról, cseléd-, zsellér- és béressorsukról, egy-egy nagy udvarház életéről. Néprajzi értékek a régi mesterségek — gyertyaöntés, fazekasság, kőművesség, kötélverés, erdőégetés, stb. — leírásai, a mezőgazdasági munkák, az állattartás, a különböző házimunkákról szól megemlékezések, az ünnepi szokások, a társas élet, a népi gyógymódok és varázslások leírásai. Minderre már csak az öregek emlékeznek s velük sirba is szállna ez az ismeret Az összegyűjtés sürgősségét mi sem bizonyítja jobban, minthogy a tizenhét adatközlő közül már csak öten élnek.

A szövegközléseket VIRTARANTA tanulmánya követi, melyben Somero nyelvjárását elemzi (373—391). A Someróval kapcsolatos addigi nyelvészeti irodalom bemutatása után a nyelvjárási sajátosságokat sorolja fel, hangtani, főnév- és igeragozásbeli, birtokos személyragozási, névmási, igeképzési és egye lexikai jellemzőket. Igyekeznek a csakis Someróra jellemző vonásokat kiemelni. Az összes nyugati nyelvjárásra jellemző sajátosságokat pl. meg sem említi. A tanulmány során nagyon ritkán viszonyít akár a környező nyelvjárásokhoz, akár a köznyelvhez, mondhatnánk, kiinduló és végpontja egyaránt

Somero. Ez az elkülönítés lehetőséget ad, hogy az egyes adatközlők egyéni, kiejtési sajátosságaira is kitérjen, és mivel nem sugalmaz semmiféle beskatulyázási rendszert, hagyja, sőt talán készletti is az olvasót, hogy — ha finn anyanyelvű, — közben állandóan saját nyelvjárásával, ill. a köznyelvvvel szembesítse, s így ismerje meg Somero nyelvjárását.

A kötetet mintegy 3000 szavas szójegyzék zárja (391—410). A szavak itt a köznyelvi kiejtési és helyesírási módon szerepelnek. Nyelvjárásai alakjuk a mellettük levő oldalszámok segítségével kereshetők fel.

Várjuk a sorozat további kötetait.

CSEPREGI MÁRTA

Finnugor régészeti kultúrák az újkőkortól a vaskorig

Az uralista nyelvész őstörténeti állásfoglalása közismerten csak akkor mondható megalapozottnak, ha következtetései megegyeznek más őstörténeti diszciplínák, elsősorban a finnugor régészet eredményeivel: régészeti anyaggal is kapcsolatba hozhatók, így a nyelvi adatok tárgyi háttérének feltárásával megerősítést nyernek. Nyelv-, művelődés- és gazdaságtörténeti szempontból is jelentős szerepet kell tulajdonítanunk a régészeti vizsgálódásoknak még akkor is, ha a történelem előtti korokban a nyelvemlékek hiánya természetesen a régészet eredményességét is nagymértékben korlátozza; a régészeti kultúrákat sokszor igen nehéz meghatározott etnikummal, meghatározható nyelven beszélő népezzel azonosítani. Az elmúlt két évtizedben a régészet mégis a modern őstörténetkutatás egyik legfontosabb ágává válhatott, mivel egyedül ez a tudományág képes forrásainak számát — és ezzel azok értékét is — évről évre jelentős mértékben növelni. Az őstörténetkutatás mai állását tekintve ugyanis nyilvánvaló, hogy csak új források feltárásával érhetünk el jelentős új őstörténeti eredményeket (vö. FODOR: TörtSz. 15: 1). A régészet egyfelől a nyelvtudomány által kijelölt területek leleteit kíséri figyelemmel és adatainak értékelésekor a nyelvtudomány eredményeit használja, másfelől elsősorban időrend (kormeghatározás) tekintetében, valamint jelentéstani szempontból segítséget nyújt a nyelvtudománynak. A finnugor őstörténet legfontosabb kérdéseiben — többek között az őshaza helyét illetően is — a régészeti eredmények megerősítik a nyelvtudomány megállapításait. A két tudományág egymásra utaltsága a magyar őstörténet tanulmányozása terén egyben azt is jelenti, hogy a finnugor nyelvész és régész kutatóknak ismerniük és hasznosítaniuk kell egymás eredményeit (vö. FODOR: i. h. 18, 2).

E közlemény a régész FODOR ISTVÁN dolgozatai alapján (RégF. II/15: 1—88; TörtSz. 15: 1—22; vö. ArchÉrt. 98: 253—263) ismerteti a magyar őstörténet szempontjából legfontosabb régészeti műveltségeket, összefoglalja a finnugor őstörténet régészetének legújabb eredményeit. (Véleményem szerint FODOR művei tartalmazza a legmegfelelőbb anyagot a régészeti kultúrák rövid összegezésére, az ő munkássága reprezentálja a legjobban a finnugor régészet mai állását, ezért forrásként az ő tanulmányait volt célszerű felhasználni.) Az átdolgozás lexikonszerű szerkesztésmódja érthetővé teszi, hogy az egyes régészeti műveltségek bemutatásakor a források anyaga még akkor sem áll idézőjelben, amikor néhol — egy-egy mondatnak gyakran csak töredékes részét — szó szerint idézek. Összefoglalásom természetesen nem foglalhat állást a régész szakemberek számára is sokszor vitás, részben megoldatlan kérdésekben. Minthogy összeállításom e g y régész munkáinak alapján készült, talán nem mentes bizonyos fokú szubjektivitástól. Más régészek őstörténeti munkái bizonyos részletkérdésekben gyaníthatóan nem osztják FODOR felfogását. Mégis úgy gondolom, e szubjektivitás a mi esetünkben legtöbbszörre csak látszólagos. FODOR sohasem hallgatja el az adott kérdés problematikus voltát; sohasem foglal elhamarkodottan állást, hanem a felderítetlen és bonyolult esetekben tárgyilagosan felvázolja a lehetséges elméleteket.¹

Az obi-ugoroktól elvált ősmagyarok legkorábbi szálláshelyeinek lokalizálása, az Urál és a Volga—Káma vidékén eddig feltárt emlékmények egy meghatározott csoportjával való azonosítása egyelőre nem lehetséges. A régész-őstörténész ezért a finnugor ősnép, illetve a finnugor népek lakta — valamint a szomszédos — területek emlékeit kíséri figyelemmel az újkőkortól a vaskorig: a finnugor népek általános fejlődése az ebbe a népközösségbe tartozó ősmagyarokéra is nyilvánvalóan érvényes (vö. FODOR: RégF.

¹ Dolgozatom kéziratát FODOR ISTVÁN kérésére végigolvasta. Szívességéért és hasznos észrevételeiért ezúton is fogadja köszönetemet.

II/15: 2). Tájékoztatóként közlöm, hogy a finnugor lakta területeken az újkőkor az i. e. IV—III. évezredre datálható, a rézkor és a korai bronzkor a III—II. évezred fordulójától a II. évezred közepéig tarthatott, a finnugor bronzkor pedig az évezred közepétől a IX—VIII. századig, a vaskor kezdetéig (vö. FODOR: i. h. 2, 6, 9). A finnugor népekhez köthető régészeti műveltségek bemutatása mellett a finnugor népcsoportokkal szomszédos, a finnugorsággal kapcsolatba kerülő és gazdaságukra, kultúrájukra, sőt embertani alkataikra is nem egyszer nagymértékben ható műveltségek rövid ismertetését is szükségesnek láttam.

A finnugorság történetével kapcsolatos régészeti kultúrák az alábbiakban betűrendben követik egymást. Az említett források alapján, némileg egyszerűsítve, átszerkesztve és a lehetőségek szerint egységesítve adaptálom az egyes műveltségekre vonatkozó eredményeket, ismereteket. (Ahol akár az etnikumot illetően, akár kormeghatározás tekintetében, vagy például gazdaságtörténeti vonatkozásban forrásaim — általában az adott kérdés kidolgozatlanlansága miatt — hiányosak, e nyelvész-kollégáknak szánt átdolgozás is csak hiányos lehet.) Az egyes műveltségnevek előtt álló számok gyakorlati célt szolgálnak: a címszó végén, „Vö.” jelzés után a megfelelő számú kultúrákkal való — bármilyen vonatkozású, esetleg csak hipotetikus — kapcsolatra, kölcsönhatásra → figyelmeztetnek. A címszó végén néhol szereplő „Térkép” megjelölés FODOR Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből c. művének (RégF. II/15) jelzett lapján található, a tájékozódást megkönnyítő térképre utal.

A lexikonszerű áttekintésből kimaradtak a forrásaikban csak vázlatosan érintett, így többé-kevésbé másodlagosnak tekinthető műveltségek (a továbbiakban: m.), műveltségcsoportok (cs.), -szakaszok (sz.), -típusok és temetők: *gorbunovói m.*, *harcijcsónak alakú balták m.* -e, *Sperrings m.*, *zsinégdíszes kerámia népei* (ArchÉrt. 98: 261, 256, 255), valamint — a RégF. II/15 számának zárójelben megadott lapjain említett — *jelovkai cs.* (37), *kargopoli m.* (5, 20), *kozlovi cs.* (8, 10), *kusnarenkovói típus* (65), *levsinói sz.* (14—15), *uszai cs.* (61), *szaltovói m.* (4) és *uszty-gajvai temető* (13).

Finnugor régészeti ismereteink lényegét összefoglaló közleményemet két mutató és melléklet zárja. A függelékül, FODOR nyomán — jelentéktelen módosításokkal — megadott térkép a finnugor népekkel kapcsolatos régészeti kultúrákat tünteti fel vázlatosan. A régészeti kutatások jelenlegi stádiumában az ősmagyarok, a lappok és a szamojédok pontos lokalizálása még nem lehetséges, ezért e népcsoportok a táblázatban nem szerepelnek.

Remélem, hogy összállításmat haszonnal tudják majd forgatni az őstörténeti vizsgálatokat folytató, illetőleg az őstörténet iránt érdeklődő nyelvészek, és esetleg más tudomány szakok kutatói is. Úgy gondolom, a finnugor régészeti kultúrák e rövid összegezése meggyőzően illusztrálja a kortárs régészek és történészek egységesnek tekinthető felfogását: a finnugorság az újkőkortól a vaskorig terjedő évezredek alatt mindig — legalábbis — azonos műveltségi szinten állt a vele egy földrajzi zónában élt népekkel (FODOR: TörtSz. 2, 18; vö. még i. h. 4, 21—22, ArchÉrt. 98: 255 stb.). A magyar őstörténet kutatása terén a legutóbbi időig magára hagyott nyelvtudomány mellé elsőként felzárkózott finnugor régészet ezzel lényegében HUNFALVY PÁL közel egy évszázados megsejtését helyezte tudományos alapokra: „... a magyar nemzet ama eredeti vagy származási korban olyan társadalmi fejlettségre és műveltségre jutott, amelyre a germánok Tacitus feltehetően a gazdag kámai és dél-uráli rézlelőhelyek megszerzése céljából. Minden bizonynyal ósíránai nyelven beszéltek, bár egyes kutatók még ma is finnugoroknak tartják őket. Fő foglalkozásuk az állattenyésztés volt. Nagy hatást gyakoroltak a tőlük északra lakó finnugorok gazdasági életére. A Közép-Volga vidék lakóival vívott három évszázados harcban alulmaradtak. Főleg a gerendasiros m. népessége készítette őket arra, hogy el-

(1) Abasevói

A gödörsiros és a katakombás m.-hez közel álló m. az i. e. II. évezredben. Az ~ak elődei talán a gödörsiros m. lakói lehetnek, jóllehet ezt a két m. közötti fél évezredes időrendi különbség bizonytalanná teszi. Az i. e. II. évezred közepén az ~ m. hordozói valószínűleg a Dnyeper vagy a Don vidékéről vándoroltak északabbra, a Közép-Volga tájára. A Szura völgyéből kiszorították a balánovóiak egy részét, majd a Volga—Vjatka-folyóközben helyezkedtek el. Később egyes ~ csoportok az Urál hegység felé húzódtak, feltehetően a gazdag kámai és dél-uráli rézlelőhelyek megszerzése céljából. Minden bizonynyal ósíránai nyelven beszéltek, bár egyes kutatók még ma is finnugoroknak tartják őket. Fő foglalkozásuk az állattenyésztés volt. Nagy hatást gyakoroltak a tőlük északra lakó finnugorok gazdasági életére. A Közép-Volga vidék lakóival vívott három évszázados harcban alulmaradtak. Főleg a gerendasiros m. népessége készítette őket arra, hogy el-

hagyják a Volga jobb parti vidékeit. Valószínűleg beolvadtak az őket körülvevő — turbinói, kazányi, gerendasíros — őslakosságba, az Urál déli részén pedig az andronovói m.-be, és szerepet játszhattak az ananyinói m. kialakulásában is. — Térkép: 22. p. Vö.: 2—3, 7, 12, 15, 18, 25, 32.

(2) Ananyinói

Koravaskori m. a Volga—Káma-vidéken az i.e. VIII—III. sz. között, a finnugorság permi ágának régészeti hagyatéka. Az ~ lakosságot elsősorban a mai zürjének és votjákok elődei alkották. A permi népekhez köthetők természetesen az ~ból származó m.-ek (pjánobori, gljagyenovói, polomi, csepcai és rodánovói, valamint a lomovátovói északi csoportja) is. A Vjatka-völgyi népesség egyes csoportjainak talán szerepe lehetett a cseremiszek etnogenezisében, és néhány szakember véleménye szerint az ~ak utódainak egy csoportja részt vehetett a mordvinok és esetleg a merják etnogenezisében is. Az ~ m. sok közös vonást mutat az ugorok m.-ével, ami szoros kapcsolatukról tanúskodik. Az ~ m. kialakulásában — a legújabb kutatások szerint — a helyi hagyományoknak, a Volga—Káma vidékén élő későbronzkori törzseknek kell elsődrendű szerepet tulajdonítanunk: az ~ m. lényegében a kazányiból nőtt ki. A két régészeti m. genetikus kapcsolatát bizonyítja — többek között — az is, hogy az ~ m. területe teljesen egybeesik a későkazányival. A kazányiak mellett a déli abasevóiak és gerendasírosok (északi csoportjaik), a IX—VIII. sz.-ban az Urál keleti oldaláról a Volga—Káma vidékére vándorolt népelemek és talán a turbinóiak utódai is hozzájárulhattak az egységes ~ m. létrejöttéhez. Különösen a Bjelaja menti kara—abizi népességet érte intenzív déli hatás. (Az ~ m. e változata az egyre növekvő különbségek eredményeképpen önálló m.-gé fejlődött.) Az ~ m. hordozóinak embertani típusában élesen elkülönülő kettősség mutatkozik: az europid réteg a Volga—Káma-vidék rész-, ill. bronzkorban kialakult hagyományainak továbbélését tükrözi, a hasonlóképpen erős mongoloid réteg pedig a kívülről, főképp az Urálontról jövő — a késői bronzkortól kezdődően jelentkező — hatásokat. A régészeti emléanyag alapján az ~ m. három szakaszra osztható: korai (VIII—VI. sz.), középső (V—IV. sz.) és késői (IV—III. sz.) szakaszra. A temetőanyag az ~ gazdaság sokrétűségéről, az egyes gazdasági ágak magas színvonaláról tanúskodik. A gazdaság alapját az állattartás és a földművelés alkotta. Az ~ak minden fontosabb háziállatot tenyésztettek. A földművelés jelentőségét, az ekés vagy kapás földművelés kezdeteit bizonyítja a m. területéről előkerült kölesmag-leletek, őrlőkövek, bronz- és vassarlók és más — igaz, csekély számú — munkaeszközök. Az ~ lakosság égetéssel földműveléssel is foglalkozott. A természeti ágakot közül a vadászat súlyát az elejtett (többnyire prémes) állatok nagy mennyiségben fennmaradt csontanyaga igazolja. A halászat is megőrizte korábbi jelentőségét, hiszen a m. népessége halban gazdag folyók mentén élt. Az ~ réz- és bronzművelés a gazdag kámai és uráli hagyományok alapján fejlődött tovább, és a vas megmunkálása is magas fokon állt. Emellett az ~ fémművelésre nagy hatással volt az urálontról jövő és a szkíta—szarmata fémművelés. Az ~ kor végén megindult kereskedelmi kapcsolatok fontos szerephez jutottak a volga—kámai — és hasonlóképpen a nyugat-szibériai — finnugorok életében: a prémvászat csereértékéért ekkor kerültek az első közép-ázsiai és iráni eredetű, művészi kivitelű bronz és ezüst tárgyak az ~ m. területére is. A temetők anyaga szerint az ~ társadalom alapegysége az apajogú nagycsalád volt. Az ~ m. virágkorát követően, a IV—III. sz. fordulóján az egyes helyi változatok között megnövekedett a különbség. Az anyagi kultúra és a gazdasági élet nagyfokú átalakulása az ~ m. széteséséhez és két új kámai műveltség kialakulásához vezetett. Az i. e. V—III. sz. között az ~ népesség egy része elhagyta a Vjatka völgyét és a Volga bal partját (helyükre nyugatról a gorogyeci m. hordozói települtek be). Ekkortájt a lakosság jelentős része a Káma—Bjelaja egybefolyásának vidékén összpontosult. Ez lett a későbbi pjánobori m. magva, míg a Káma felső és középső folyásának vidékén a gljagyenovói m. alakult ki. — Térkép: 50. p. Vö.: 1, 8, 12—14, 17—18, 20, 22—23, 26—28, 32, 34—35.

(3) Andronovói

Nyugati szomszédjával, a gerendasíros m.-gel rokon sztyeppepei m. Nyugat-Szibériában, az Urál folyótól az Altajig (hozzávetőlegesen a mai Kazahsztán területén), az i. e. III—II. évezred fordulójától. Az i. e. II. évezred közepén az ~ak nyugati és északi irányban terjesztették ki szállásterületeiket. Az i.e. XIV. sz.-ra tehető északi, Urál menti expanziójuk elvágta az urálontról jövő fémművelési központ és a Káma völgye közötti

kereskedelmi utat. Az ~ m. etnikailag nem volt egységes. Lakói elsősorban ósírani nyelven beszéltek, de a m. északi-északnyugati területein ugor lakossággal számolhatunk. Az ugorok egyik csoportját alkották az ~ m. északi részén, a nyugat-szibériai ligetes sztyeppe területén tanyázó ősmagyarok. Az ~ m. népessége zömében europid, kis részben mongoloid antropológiai típusú volt. Az embertani vizsgálatok szerint az ~ m. hordozói erősen hatottak a kazányi m. lakosságára. Gazdaságuk alapját a földművelés és az állattenyésztés alkotta. Az ~ m. lakóinak döntő fontosságú szerepük volt abban, hogy a réz- és bronzkorban az ugarság kétséget kizáróan áttért a termelő gazdálkodásra. Az ~ m. fémművesség is fejlett volt. A m. népessége óriási területen terjesztette el a dél-uráli fémművességi központ termékeit: még a távoli pozdnyakovói fémművesség is ~ kapcsolatokra mutat. Az ~ díszítőművészet elemeit több későbbi m. népességre örökölte, köztük az uszty—poluji m. obi-ugor lakossága is. Az ~ befolyás igen jelentős Nyugat-Szibériában, a legészakibb vidékeken is. Feltehető tehát, hogy az ugorok iráni kapcsolatai jóval szorosabbak voltak, mint a permi és a volgai finnugoroké. — Vö.: 1, 12, 18, 25, 27, 34—35.

(4) Azelinói

A pjánobori m. kései, i. sz. I—VII. sz.-i változata a Vjatka és a Káma mentén. Emlékanyaga három időrendi szakaszra osztható: I—III., III—V. és V—VII. sz.-i anyagra. A III. sz. elején a Káma menti pjánobori terület permi finnugor lakosságának jelentős része a Vjatka völgyébe költözött. A — feltehetően i. sz. III—V. sz.-i — Vjatka menti emlékananyag egy kevésbé valószínű feltevés szerint az önálló ~ m.-hez tartozik: a III. sz.-ban egy ugor—türk etnikumú csoportnak a Káma-vidékre történt benyomulása következtében a pjánobori népesség jelentős része a Vjatka vidékére vándorolt volna, és az ott előkerült régészeti anyag az ő hagyatékuk lenne. Ez az emlékananyag valóban meg egyezik a Káma menti későpjánoborival, kérdéses azonban, hogy nincsenek-e köztük az i. sz. III. sz.-nál korábbi tárgyak. Ezért és több más kifogás miatt helyesebb önálló ~ m. helyett későpjánobori emlékekről beszélni. Az ~ lakosság a Kámán megtelepült déli törzsekkel keveredve az imenykovói m.-et hozta létre. — Térkép: 57., 63., 67. p. Vö.: 16, 22—23.

(5) Bahmutyinói

Késői vaskori és korai középkori m. a Káma—Bjelaja vidékén, a korábbi pjánobori és kara—abizi m. területén, az i. sz. II—VII. sz. között. Az eddig feltárt temetőanyag alapján a ~ m. két időrendi szakaszra különíthető: korai (II—IV. sz.) és késői (V—VII. sz.) szakaszra. A m. származásával kapcsolatos elméletek két csoportba sorolhatók. Az egyik felfogás szerint a ~ m. kialakulásában a helyi pjánobori és kara—abizi törzsek játszottak döntő szerepet, de bizonyos mértékig idegen eredetű jövevények is részt vettek benne. A másik elképzelés szerint a ~ m.-et a III. sz.-ban a Káma vidékére vándorolt népesség hozta létre. A kérdés eldöntése a további kutatás feladata. Annyi mindenestre bizonyos, hogy a ~ m.-et helyi és jövevénytörzsek alkották. A ~ népesség etnikai hovatartozását illetően is csak feltevések ismeretesek. A m. hordozóit egyesek ugoroknak, mások kevert (ugor, szarmajéd és török [türk]) etnikumúaknak tartják, ismét mások szerint Bjelaja menti csoportjuk szarmata volt. Többen úgy vélik, hogy ősmagyarok lehettek, és a VII—VIII. sz.-ban e területről vándoroltak tovább nyugatra. A ~ m.-re gyakorolt déli hatás (főképpen s szomszédos turbászli m. hatása) egyre erősödött. A III. sz.-i népvándorlás idején a déli állattenyésztő törzsek egész sora költözött a Káma vidékére. Emiatt a helyi, irtásos-égetéses földművelést folytató lakosság jelentős része kénytelen volt elhagyni szántóföldjeit, és — elsősorban a délebbi ligetes sztyeppe vidékén — túlsúlyba jutott az állattenyésztés. — Térkép: 63., 67. p. Vö.: 17, 21—23, 31.

(6) Balahnai

A volga—okai m.-nek az i. e. III. évezred elején a volga—kámái m. nyugati határáig, a Szura folyóig terjeszkedett csoportja. Az i. e. III. és II. évezred határán a volga—kámái (voloszovói) m. hordozói visszavetették őket, és elűzték a ~akat korábbi lakóhelyükről. A ~ népesség legtávolab az Oka torkolatvidékén maradt meg, kis etnikai szigetet alkotva. Az i. e. II. évezred második negyedéig teljesen asszimilálódtak. — Vö.: 33, 36—37.

(7) Balánovói

A fatjánovói m.-gel rokon etnikumú, de velük nem azonos származású kultúra. Az i. e. III. és II. évezred fordulójától — a fajtánovóiaktól keletre — megszállták a Volga jobb parti vidékeinek nagy részét, az Okától a Káma torkolatáig. Ősiráni nyelven beszéltek. Gazdasági életük alapját az állattartás és a földművelés alkotta, igen fejlett fémművességgel is rendelkeztek. A ~ m. lakossága a gazdasági fejlődés magasabb fokán állt, mint északi szomszédjaik, a voloszovóiak. A két m. kezdeti összeütközései lassacskán békés, de a voloszovói népesség számára jelentős kapcsolatokká szelődültek: a voloszovói finnugorság elsősorban a ~ törzsek hatására tette meg az első lépéseket a termelő gazdálkodás és az önálló fémművesség megteremtése terén. A ~ m.-re észrevehetően hatott az abasevói m. Egy részüket éppen az abasevói m. hordozói szorították ki a II. évezred közepén a Szura vidékéről. Az I. évezredig a ~ak degradálódtak, illetőleg a voloszovói m.-gel való keveredésük a csirkovo—szejmái m.-et hozta létre. — Térkép: 19. p. Vö.: 1, 9, 11, 37.

(8) Csepcái

Az ananyinói m.-ből származó m. a Vjatka mellékfolyójának, a Csepcának a völgyében. Az i. sz. IX. sz.-ban alakulhatott ki, a ~ törzsek anyagi kultúrájának megváltozásával. Hordozói permi finnugorok, elsősorban votjakok lehetnek. — Vö.: 2.

(9) Csirkovo—szejmái

A voloszovói és a balánovói m. keveredésével létrejött m. a voloszovói m. középső részén, az i. e. XV—XIII. sz.-ban. Alapnépessége finnugor volt. A rövid életű ~ m. területét vagy a pozdnyakovói m. lakossága foglalta el (a XIII. sz. közepén), vagy a két rokon m. egybeolvadt. — Térkép: 21. p. Vö.: 7, 25, 28, 37.

(10) Djákovói

A pozdnyakovói m.-ből kifejlődött koravaskori m. a Felső-Volga vidékén, valamint ettől északra a Baltikumig terjedő területen, az i. e. VIII. és az i. sz. V. sz. között, a finnégi népek régészeti hagyatéka. Az egykori pozdnyakovói terület nyugati részén élt lakosságára visszavezethető népessége és a Baltikum későbbi finnugor (finnségi) népei közötti genetikus kapcsolat jól bizonyítható. — Vö.: 25.

(11) Fatjánovói

A sztyeppei népek m.-ével rokon m. Az i. e. III. évezred végén délről, a Dnyeper vidékéről vándorolhatott a ~ népesség a Felső-Volga és az Oka közötti területre. Származásuk vitatott, csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a volga—okai m. hordozóitól teljesen elütő kultúrát képviseltek. Indoeurópai (valószínűleg ősiráni) nyelven beszéltek. A ~ak elsősorban állattenyésztő és földművelő törzsek voltak, de fémművességük is igen fejlett volt. Új lakóhelyükön nem tudták tartósan megvetni a lábukat: a voloszovói m. finnugorjai kiűzték őket a Volga—Oka közéről, illetve egy részüket valószínűleg asszimilálták. Anélkül tűntek el — néhány évszázad alatt — e vidékéről, hogy jelentősebb hatást gyakoroltak volna a náluk alacsonyabb gazdasági fokon álló voloszovóiak kultúrájára és gazdasági életére. — Térkép: 19. p. Vö.: 7, 36—37.

(12) Gerendasíros

A gödörösíros m. utódainak, illetőleg a szkiták és a szarmaták elődjének tartott, déli eredetű, Volga menti m. népei. Az i. e. XVI—XV. sz.-ban jelentek meg a Közép-Volga vidékén, a pozdnyakovói és a kazányi törzsek szomszédságában. Rövidesen megszállták a Káma bal parti vidékeit, az Oka és a Szura középső folyásának völgyét, és ezzel a Dnyeper felé szorították a katakombás m. népeit. Az Oka vidékén kezdetben feltehetően magukba olvasztották a volga—okai őslakosságot és a voloszovóiak egy részét. A ~ m. hordozói ősiráni nyelven beszéltek. A közép-volgai ~ régészeti emlékek két időrendi

csoportba oszthatók: korai (i. e. XV—XIV. sz.) és késői (i. e. XIII—XII. sz.) emlékekre. Gazdasági életük alapja az állattartás és az irtásos földművelés volt. Sertést valószínűleg az abasevóiak hatására, a poltavkai kort követően kezdtek tenyészteni. A déli felvándorlók közül a legnagyobb és legmaradandóbb hatást gyakorolták a Volga—kámái finnugorokra. A ~ok fejlett fémművességgel is rendelkeztek, a dél-uráli fémművesség fontos közvetítői voltak. A XIV—XII. sz.-ban, újabb népcsoportok érkezéssel megváltozott a Volga—Oka vidék lakosságának etnikai összetétele: a pozdnyakovóiak kiszorították a ~okat a Szura—Moksa völgyéből, a kazányiak pedig — a Káma mentén dél felé terjeszkedve — elfoglalták a m. északi határterületeit. A ~oknak a XII. sz. végére a Volga középső vidékeit el kellett hagyniuk, illetőleg legészakibb csoportjaikat a finnugorok asszimilálták. A ~ m. nagy szerepet játszott a pozdnyakovói népesség etnikai kialakulásában, és hatott a kazányi — így közvetve az anyaninói — m.-re is. — Térkép: 20., 24. p. Vö.: 1—3, 15, 18, 24—25, 36—37.

(13) Gljagyenovói

Az anyaninói m.-ből kialakult m. a Felső- és Középső-Káma mentén, az i. e. II. sz. elejétől az i. sz. III. sz.-ig. Hordozói permii finnugorok, a mai zürjének elődei lehetnek. A ~ gazdaság legfontosabb ága az irtásos-égetéses földművelés volt. A kultikus temetkező helyeken előkerült állatfigurák az állattenyésztés szerepét tanúsítják. A vadászat (a továbbra is igen jelentős prémvadászatot leszámítva), a halászat és a fémművesség — fontosságuk ellenére is — csak másodlagosak lehettek. A ~ m. fejlődésének déli, sztyeppei törzsek beáramlása vetett véget. A bevándorlók a ~ lakosság egy részét észak felé, a Vicegda völgyébe szorították. Többségük viszont korábbi szálláshelyén maradt, és nyomaik az V. sz.-ig kimutathatók a régészeti emlékanyagban. Ekkor a Káma mentén maradt lakosság egyik csoportja a behatoló lomovátovói törzsek elől északabbra vándorolt, a másik továbbra sem hagyta el a Kámát: a lomovátovói terület északi részén élt tovább. Ez a csoport később egyik összetevője lett a lomovátovói m.-nek. — Térkép: 59. p. Vö.: 2, 20, 23, 26.

(14) Gorogyeci

A pozdnyakovói m.-ből kifejlődött koravaskori m. a Felső-Volga vidékén, az i. e. VIII. sz. és i. sz. V. sz. között, a volgai finnugor népek régészeti hagyatéka. A ~ népesség és a későbbben itt lakó volgai (mordvin, cseremisiz, merja, muroma) népek között a genetikus kapcsolat jól bizonyítható. Az i. e. V—III. sz.-ban a nyugatról érkező ~ törzsek fokozatosan elfoglalták a Vjatkát és a Volga bal partját elhagyó anyaninóiak helyét, illetőleg az ottmaradt kisszámú anyaninói lakosságot asszimilálták. — Vö.: 2, 25.

(15) Gödörsíros

Rézkori m. a kelet-európai sztyeppén az i. e. III. és II. évezred fordulójáig. A m. hordozói valószínűleg indoiráni vagy ósírani nyelven beszéltek, és a kaukázusi fémművéség közvetítői voltak észak felé. A ~ m. utódainak tekinthető a gerendasíros m. lakossága. — Vö.: 1, 12.

(16) Imenykovói

Késővaskori m. a Volga—Káma összefolyásának vidékén, az i. sz. III. és VII. sz. között. Származása hasonló lehet a szomszédos kámái régészeti kultúráéhoz: a népvándorlás idején a helyi későpjanobori lakossággal a Volga—Káma vidékére vándorolt déli törzsek olvadhattak össze. Az állattenyésztő törzsek északra költözése a helyi földművelő lakosság északabbra szorulásával járt együtt. Ezért — különösen a délebbi ligetes sztyeppéken — az állattenyésztés lett a Káma-vidék gazdaságának vezető termelési ága. Az ~ m. etnikai hovatartozását illetően csak többé-kevésbé valószínű feltevések ismeretesek. Egy nézet szerint török (türk) nép volt. Más felfogás az ~ népességet ugyancsak törökök tartja, de kialakulásában a finnugor etnikumú pjanoboriaknak is szerepet tulajdonít. Végül többen ősmagyarokat vélnek felfedezni az ~ m.-ben. A m. további sorsa sem teljesen világos. Elképzelhető, hogy a VII—VIII. sz.-ban a Volga-vidékre költözött bolgár-török törzsek asszimilálták az ~akat. A korai volgai bolgár állam területe legalábbis szinte pontosan egybeesett az ~ területtel. E nézet régészeti bizonyítékai azonban eddig még nem kerültek elő. — Térkép: 57., 63., 67., 70. p. Vö.: 4, 22.

(17) Kara—abizi

Az anyanyinói m. déli változata, majd az anyanyinói m. e változatából létrejött m. a Bjelaja völgyében, az i. e. III. sz.-tól az i. sz. II. sz.-ig. Emlékanyaga abban különbözik a Káma menti anyanyinói emlékektől, hogy az egyre erősödő déli hatás jegyei nagyobb mértékben átszövik a ~ tárgyi hagyatékot, mint a rokon anyanyinóit. (Újabbban egyes kutatók elvetik az önálló ~ m. gondolatát; a késői ~ emlékeket a pjanobori m.-hez tartozónak vélik.) A déli, elsősorban szarmata törzsek hatása a Bjelaja vidékén olyan erős volt, hogy az itt élő ~ közösségnek nemcsak anyagi kultúráját változtatták meg jelentősen, hanem etnikai összetételét is. A ~ m. lakóinak etnikuma homályos; egy vélemény szerint az ősmagyarokkal azonosíthatók. Feltehetőleg a ~ törzsek is szerepet játszottak a bahmutyinói m. kialakulásában. — Vö.: 2, 5, 22, 27.

(18) Kazányi

Bronzkori m. a Volga—Káma vidékén, a korábbi voloszovói m. keleti részén, az i. e. XVI—IX. sz. között; régebbi nevén: volgai m. Lakossága előbb keleti és nyugati irányban terjesztette ki jelentős mértékben területeit, majd pedig — a gerendasíros m. északi vidékeit elfoglalva (az évezred utolsó negyedében) — déli irányban is. A ~ m. az i. e. II. és I. évezred fordulóján érte el kiterjedésének maximumát: lakói megszállták a Bjelaja völgyét is. A m. emlékei négy időrendi szakaszra oszthatók: i. e. XVI—XV., XIV—XIII., XII—XI. és X—IX. sz.-i anyagra. A ~ gazdaságban a vadászat és a halászat — továbbra is — fontos szerepet játszott, de a déli szomszédok hatására jelentős fejlődést ért el a termelő gazdálkodás két ága is. A régészeti nyomok istállózó állattartásra és folyóvölgyi kapás földművelésre, kölestermesztésre engednek következtetni. A termelő gazdálkodásra való áttérés után a ~ m. lakosságának száma megsokszorozódott, területe óriásivá duzzadt. A ~ fémművesség, a turbinói hagyományokat folytatva, a bronztárgyakat eleinte az urálintúli fémművességi központból importálta. Később a helyi lelőhelyeket is kiaknázták, új tárgytípusokat is kidolgoztak, és a bronzkor végére a ~ az egyik legjelentősebb fémművességi központ lett. A ~ m. lakói finnugorok voltak, a mai perm népek elődjai. (A bronzkorban erős urálintúli hatás alatt állt Káma-vidék kulturális fejlődése a későbbiekben nagymértékben eltért a nyugatabbra lakó finnugorokétól. Valószínűleg ekkortájt válhattak ketté a bronzkor többé-kevésbé egységes finn-volgaiak és permiek.) A ~ m. hordozóinak anyagi kultúrájára és gazdaságára gyakorolt — ugyancsak igen jelentős — déli hatás elsősorban az i. e. XII. sz. végén a Közép-Volga vidékéről kiszorított gerendasíros m. lakóinak hatását jelenthette. A déli hatás emellett a terület finnugor lakosságának etnikai fejlődésében is szerepet játszott, sőt embertani alkatának bizonyos mértékű megváltozásához is vezetett: a ~ m. keleti részén — az andronovói m. hatására — a mongoloid típusú népesség terjedt el. A bronzkor végére a ~ m. meglehetősen szinkretikus jellegű lett, a helyi vonások mellett a turbinói, uráli és déli származású jegyeket is viselte. Így a lényegében — legalábbis elsősorban — a ~ m.-ből kinövő anyanyinói m. ezért sem lehetett minden szempontból egységes. (Egy vélemény szerint a bronzkor végére a ~ m. magába olvasztotta a szomszédos területek lakosságát, s a korábban önállóknak tekintett jertzovkai, kurmantai és lugovói m. csupán a ~ periférikus változatai.) — Térkép: 20. p. Vö.: 1—3, 12, 28, 32, 34, 37.

(19) Kelteminári

Aral-tó vidéki újkőkori m., az i. e. IV. évezred második felétől. (A finnugor ősnép szétvándorlás előtti szállásterülete — az egyik legvalószínűbb elmélet szerint — délen, az Aral vidékén lehetett, a finnugorság innen húzódnak fel Urál vidéki szálláshelyére.) A ~ m. rokon vonásokat mutat az urál—kámái m. uráli és az Uráltól keletre élt lakóinak kultúrájával. Hatottak az Urál környéki finnugor lakosságra: ezek az edénykészítést valószínűleg a ~ aktól tanulták. A ~ kerámiának az uráli agyagedényekkel való nagyfokú hasonlóságából talán törzsek északra vándorlására, sőt esetleg etnikai egységre is lehet következtetni. — Vö.: 33.

(20) Lomovátovói

Késői vaskori és korai középkori m. a Közép-Káma vidékén, az i. sz. III—VIII. sz. között. Létrejött a helyi gljagenovói törzsek és nyugat-szibériai eredetű jövevények egybeolvadására vezethető vissza. A m. két időrendi szakasza: harinói (III—V. sz.) és nyevolinói (VI—VIII. sz.) szakasz. A ~ emlékanyag nem egységes a m. egész területén

már a harinói korban sem. Két, lokális különbséget mutató — egy északi és egy déli — csoport különíthető el. A gljagyenovói lakosság egy része a behatoló urárontúli törzsek elől északabbra vándorolt, más csoportjuk pedig a terület északi részén élt tovább. A harinói kor végére befejeződött a ~ m. területén a helyi és a bevándorolt népesség összeolvadása. A nyevolinói szakaszban a ~ m. hordozóinak anyagi kultúrája egységes képet mutat, de az északi és a déli csoport közötti különbség a késő ~ korban tovább fokozódott. A ~ m. déli csoportjának a Szilva folyó völgyében feltárt emlékei között gljagyenovói eredetűek nem találhatók: itt a jövevény lakosság többé-kevésbé megőrizhette etnikai jellegét. Bár az egész területen erősek a sztyeppei vonások, a régészeti anyag alapján elsősorban a szilvai csoport tartott fenn szoros kapcsolatot a déli népekkel. Jelentős szerepük lehetett abban, hogy a VI—VIII. sz.-ban a perzsa (szasszanida) ezüstművek óriási tömege került kereskedelmi úton a Káma vidékére. A ~ m. két változatának kialakulását a lakosság etnikai különbözősége eredményezhette. A népvándorlás korában a Káma vidékére költözött jövevények etnikuma sem lehetett egységes, és ezt csak fokozhatta a gljagyenovói népességgel való összeolvadásuk. A ~ m. hordozói finnugorok voltak. Északi csoportjukból — a helyi lakosság etnikai felülkerekedésével — az őszürjének kapcsolatos rodánovói m. fejlődött ki, a déliből pedig a valószínűleg ugor (pontosabban obi-ugor) etnikumú szilvai m. Az bizonyosnak látszik, hogy a III. sz.-ban jelentős ugor népcsoportok kerültek Nyugat-Szibériából a Káma vidékére. Az obi-ugorokról említést tesznek a későbbi történeti források is, a magyarság ittlétének azonban egyelőre nincsenek kétségtelen bizonyítékai. (Egy másik felfogás szerint az egész ~ m. az őszürjének tárgyi hagyatéka.) A ~ gazdaság vezető ága az állattenyésztés volt, ez a gljagyenovói irtásos-égetéses földművelés helyét foglalta el. A népvándorlás során a Káma-vidékre került állattenyésztő népek a harinói korban a földművelést háttérbe szorították. A nyevolinói kor derekán az égetéses földművelés — legalábbis az északabbi erdős vidékeken — ismét elfoglalhatta régi helyét a gazdasági életben. — Térkép: 63., 67. p. Vö.: 2, 13, 23, 26, 29, 34.

(21) Mazuninói

Feltételezett késői vaskori és korai középkori m. a Káma középső folyásának vidékén, az i. sz. III—VIII. sz. között. E terület emlékanyagának a bahmutyinói m. emlékeivel való nagyfokú rokonsága, továbbá a terület gyér kutatottsága alapján azonban jogosan merülhetnek fel kifogások e feltevés ellen. Egyelőre valószínűbb az az elmélet, amely szerint a ~ emlékek nem önálló m. hagyatéka, hanem a bahmutyinói m. északi csoportját alkothatták. — Térkép: 57., 63., 67. p. Vö.: 5.

(22) Pjånobori

Az ananyinói m.-ből kialakult m. az Alsó-Káma völgyében, a Bjelaja torkolatvidékén, az i. e. III. sz. és az i. sz. III. sz. között; újabban csegandai m.-nek is nevezik. Az ananyinói kor végén nagyszámú népesség költözött erre a viszonylag kis területre, és a meg-megújuló déli támadások ellen törzsszövetséget hozott létre. Az i. sz. III. sz. elején lakosságának jelentékeny része nyugaton, a Vjatka mellett telepedett le, amelyet az I. sz. óta csak gyéren laktak ~ törzsek. (A késő ~ m. Vjatka menti változata az azelinói m.) A ~ korban az ananyinói m. gazdasági ágai fejlődtek tovább. A ~ népesség gazdasági életének alapját az állattartás alkotta. A nagy kiterjedésű folyóvölgyi legelők kedvezően hatottak az állattenyésztés fejlődésére, és egyúttal lehetőséget nyújtottak a folyóvölgyi földművelés kiszélesítésére is. A ~ népesség permi finnugor volt. A ~ m. tulajdonképpen az alsó-kámai finnugorság törzsszövetségének emlékanyaga. Ha megállja a helyét az a vélemény, amely szerint az ősvotjakok a késői vaskorban a Vjatka völgyében éltek, akkor a votják etnogenezis legkorábbi száalai a ~ és a késő ~ (azelinói) m. területére vezetnénk bennünket. Bizonyára ~ törzsek is részt vettek a későbbi bahmutyinói és imenykovói m. kialakulásában, sőt újabban egyes kutatók a késői kara-abizi emlékeket is a ~ m.-hez tartozónak vélik. — Térkép: 56., 57. p. Vö.: 2, 4—5, 16—17.

(23) Polomi

Az ananyinói m.-ből származó, feltehető késővaskori m. a Felső-Vjatka és a Csepca vidékén. Emlékei a III—IX. sz.-ra (az újabb vizsgálatok szerint a IX—X. sz.-ra) tehetőek. A ~ m. kialakulásában talán a déli törzsek támadása elől a Csepca völgyébe költözött gljagyenovói törzsek játszottak jelentős szerepet, de a m. hordozói között esetleg meg-

találhatjuk a bahmutyinói, a lomovátovói és az azelinói népesség egyes csoportjait is. A kutatások jelenlegi szintjén csak az látszik biztosnak, hogy a ~ permi finnugor etnikumú népesség volt. — Vö.: 2, 4–5, 13, 20.

(24) Poltavkai

A gerendasíros m. egyik periódusa a Volga-vidék délebbi sztyeppeövezetében, a voloszovói (pozdneyakovói és kazányi) m. népességének déli szomszédjai. Ósiráni nyelven beszéltek. Gazdasági életük alapját az állattenyésztés alkotta. A keleti voloszovói csoportok tőlük tanulhatták egyes állatfajták tenyésztését. Fejlett fémművességgel rendelkeztek, maguk is öntöttek fémtárgyakat. A kaukázusi fémművesség részben a ~ törzsek közvetítésével jutott el — a voloszovói kor végén — a finnugorokhoz. — Vö.: 12, 37.

(25) Pozdneyakovói

Bronzkori m. a Felső-Volga vidékén, a korábbi voloszovói m. nyugati részén, az i. e. XV. sz. és az I. évezred eleje között. A ~ m.-ben észrevehető nyomokat hagyott az i. e. II. évezred utolsó harmadában kiszorított abasevói és az i. e. XIV–XII. sz.-ban ugyancsak elűzött, illetőleg részben asszimilált gerendasíros m. A ~ m. lakói finnugorok voltak, a mai finn-volgai népek elődjai. A déli iráni népeknek, elsősorban a gerendasíros m. hordozóinak a ~ m.-re gyakorolt hatása etnikai tekintetben is, és a lakosság anyagi kultúrájának és gazdaságának alakulását illetően is nagy jelentőségű volt. A ~ gazdaságban az állattenyésztés már a m. létrejöttét követő évszázadokban igen jelentős szerepet játszott. Az állattartással párhuzamosan — ugyancsak déli hatásra — jelentősen fejlődött a földművelés is. Folyóvölgyi kapás művelés mellett irtásos-égetéses földművelést is folytathattak. A leletek bizonyossága alapján a ~ ak lágy búzát és árpat termeszettek. A ~ gazdaságban — másodlagos szerepük ellenére — fontos maradt a halászat és a vadászat is. Az eddig még gyengén kutatott ~ fémművesség távoli, andronovói kapcsolatokra mutat: a m. lakossága valószínűleg a Dél-Urálból szállított ércet. A ~ m. területén alakult ki a djakovói és a gorogyeci m. — Térkép: 20. p. Vö.: 1, 3, 9–10, 12, 14, 32, 37.

(26) Rodánovói

A lomovátovói m. északi csoportjából az i. sz. VIII–IX. sz.-ban, a Felső-Káma vidékén kifejlődött m. Lakosságában mindenekelőtt a helyi gjagyenovói népesség utódait sejtethetjük. A m. hordozóinak etnikuma permi finnugor volt, a zürjénekkel hozható kapcsolatba. — Vö.: 2, 13, 20.

(27) Szarmata (szauromata)

Az andronovói m.-ből kialakult koravaskori m. Nyugat-Szibériában és a kelet-európai sztyeppeken. Biztosra vehető, hogy az obi-ugoroktól elvált ősmagyarok az andronovói m.-et követően is az Uráltól keletre, az északi ligetes sztyeppe területen élt: a ~ m. északi részén. Ha a ~ m. — az iráni mellett — részben ugor etnikumú is volt, akkor a fejlett ~ fémművesség nagy hatást gyakorolhatott az anyanyelvi kívül az ugor népek (ősmagyarok) fémművességére is. Ebben az esetben az ugor gazdaság alapját az állattenyésztés alkothatta, de jelentős szerepe lehetett a földművelésnek is. A ~ törzsek kiterjedt cserkereskedelmet folytattak az anyanyelvi m. lakóival. Az anyanyelvi terület egy részén, a Bjelaja völgyében a ~ hatás olyan erős volt, hogy a lakosság etnikuma megváltozott, és ezzel új m. jött létre, a kara-abizi m. — Vö.: 2–3, 17.

(28) Szejmai

Az Oka torkolatvidékén fennmaradt ~ temető a voloszovói m. utódainak bronzkori hagyatéka, az i. e. XV–XIV. sz.-ból. (Kevésbé valószínű feltevés szerint a csirkovo-szejmai m.-hez tartozik.) Lakói finnugorok (finn-permi törzsek) voltak. A ~ temető rendkívül gazdag bronzleleteket tartalmazó emlékműve — a kb. egy évszázaddal korábbi turbinói temetővel együtt — a nyugat-szibériai, Urál és Közép-Ob közötti fém-

művészeti központból származó bronztárgyak nyugati elterjedését szemlélteti. (A II. évezred közepétől a IX—VIII. sz.-ig Kelet-Európa nagy részén a Közép-Ob vidéki és a dél-uráli fémművészeti központok domináló hatása érvényesült.) Az Urálon túl élő ugorok készíthették a ~, továbbá a turbinói temetőből előkerült eszközöket, tőlük terjedhettek el e tárgyak a finnugor lakta vidékeken. A ~ és a Káma vidéki turbinói temető rokonsága a két, egymástól meglehetősen távoli terület lakosságának rokonságán vagy etnikai egységen alapuló szoros kapcsolatával, szejma—turbinói etnokulturális egységgel magyarázható. Annyi mindenestre bizonyos, hogy az i. e. II. évezred közepén a Káma vidéki lakosság egy része nyugatra, a Volga—Oka vidékére vándorolt. A feltett szejma—turbinói m. hatással lehetett az ananyinói m. kialakulására, a kazányi fémművéség pedig szejma—turbinói prototípusok alapján fejlődhetett tovább. — Vö.: 2, 9, 18, 32, 34, 37.

(29) Szilvai

A lomovátovói m. déli (szilvai) csoportjából létrejött m. a Káma mellékfolyója, a Szilva völgyében, az i. sz. VIII—IX. és XV. sz. között. A későlomovátovói (nyevolínói) emlékekkel való genetikai kapcsolata valószínűnek látszik. A ~ lakosság ugor etnikumú (obi-ugor) lehetett. Ezt a feltevést — többek között — helynévi adatok is megerősítik. — Vö.: 20.

(30) Szvidéri

A volga—okai m. népeivel talán kapcsolatba hozható újkőkori m., Közép-Lengyelországtól az Okáig. Hordozóinak etnikuma ismeretlen; finnugorok nem lehettek. — Vö.: 36.

(31) Turbászli

Késővaskori m. a Felső-Bjelaja mentén és az Ufa torkolatvidékén, az i. sz. IV. sz. végétől a VII. sz. elejéig. A ~ törzseknek északra, a mai Baskíria területére való nyomulása jelentős változásokat hozott létre a szomszédos bahmutyinói m.-ben. Egyelőre tisztázatlan a ~ népesség etnikuma. A kutatók egy csoportja szerint — legalábbis részben — török (türk) törzsek voltak, de kialakulásukban esetleg a Volga-vidéki szarmaták, mások szerint ugorok is szerepet játszhattak. A fő nehézséget az jelenti, hogy törököknek tulajdonítható IV. sz.-i emlékmennyel nem rendelkezünk. A finnugorok (magyarok) kapcsolatai a török nyelvű népekkel csak igen későn kezdődhettek. A Dél-Urál, valamint a Volga—Káma előterében a török törzsek az V—VI. sz.-nál előbb aligha jelenhettek meg. A Volga—Káma vidékén csak a VIII. sz.-tól beszélhetünk bizonyossággal török nyelvű népekről: ekkorra keltezhetők a legkorábbi volgai bolgár temetők. — Térkép: 63. p. Vö.: 5.

(32) Turbinói

Az urál—kámái m.-re visszavezethető rézkori m. a Káma vidékén (különösen az északibb részeken) az i. e. II. évezred elejétől a XII. sz.-ig. Északi vagy permi regionális változata garinói és — a XVII. sz.-tól — bori, déli vagy oszai változata olhovkai és — ugyancsak a XVII. sz.-tól — csasztijei szakaszra osztható. Hordozói finnugorok voltak. A ~ gazdaság elmaradottabb volt, mint a délebbre lakó voloszovói finnugorságé. Ez azzal magyarázható, hogy a ~ m.-et ért déli hatás jóval gyengébb fokú volt, mint a pozdnyakovói és a kazányi m.-ét. Lakói szinte kizárólag vadászattal és halászattal foglalkoztak, még a bronzkor végén is. Önálló fémművéségük is alacsony színvonalú volt. A bronzkori, XVI—XV. sz.-i ~ temetőkből előkerült nagyszerű, öntartalmú bronztárgyak az Urálon túlról, az Urál és az Ob középső folyása közötti területről kerülhettek a Káma vidékére. Kétségtelen, hogy ezeken a vidékeken a jelzett időszakban ugorok laktak. A ~ típusú bronzeszközök csak finnugor lakosságú vidékeken terjedtek el, ennek pedig esetleg az etnikai rokonság lehetett az oka. Ezek szerint a ~ (hasonlóképpen a szejmai) típusú tárgyakat bizonyára ugorok készítették a magas színvonalú Ob-vidéki fémművészeti központban. A ~ m. szerepet játszhatott az ananyinói m. létrehozásában, és a kazányi m. is mutat ~ jegyeket (fémművészete például a gazdag — nyugat-szibériai eredetű — ~ hagyományokat folytatja). — Térkép: 14. p. Vö.: 1—2, 18, 25, 28, 33—34, 37.

(33) Urál—kámái

Újkőkori m. az Urál hegység területén, keleti (Ob-vidék) és nyugati (a Vicegda és a Pecsora felső folyása) lejtőin, valamint a Volga—Káma vidékén, az i. e. IV—III. évezredben. Az ~ m. a legvalószínűbb elmélet szerint délről származik: népessége az Aral-tó vidékéről húzódnak fel az Urál környékére. Hordozói finnugorok voltak; ez a m. tekinthető a finnugorság széttelepülése előtti utolsó szállásterületének, a finnugor népek legkorábbi tárgyi hagyatékának. (Az i. e. IV. évezredben a későbbi finnugor lakta területeken, valamint Nyugat-Szibériában egészen a Jenyiszej folyóig terjedhetett az uráli egység népeit magában foglaló koraneolitikus m. területe. Az évezred második felében déli törzsek nyomultak az Urálon túl vidékére: ekkor különülhetett el a Jenyiszej felé eső területek feltehetően összamaróid lakossága. Ez idő tájt válhattak ki a finnugor közösségből a protolappok, az ő hagyatékuk lehet a Dél-Finnországban és Karjalában az i. e. IV. évezred végén megjelent újkőkori m.) Az ~ m. két évezrede alatt az ugorok az Urál keleti oldalán élt, Nyugat-Szibéria finnugor lakta területeinek legdélibb vidékeire. A m. határai a III. évezred végéig nagyjából változatlanok maradtak, csupán nyugati határvidékein lehettek kisebb-nagyobb népmozgások. A III. évezred elején a volga—okai m. balahnai csoportja az ~ (pontosabban a nyugatabbra elhelyezkedő volga—kámái) m. nyugati határterületeire nyomult, de az ~ m. utolsó időszakában a volga—kámáiak visszavetették őket, és mélyen benyomultak a volga—okaiak szállásterületére. Az ~ m. korai szakaszának (i. e. IV. évezred) gyérszámú régészeti emlékműve ellenére is nyilvánvaló, hogy a m. egységes anyagi kultúrája egységes etnikumú népességet takart. Ekkor az Urál keleti oldalán lakó finnugorok valamivel magasabb műveltségi színvonalon álltak, mint a volga—kámái rokonok (például az utóbbiak tőlük tanulták az edénykészítést). A műveltségi színvonal különbözősége azzal magyarázható, hogy az Urálon túl élt finnugorok élénk kapcsolatot tartottak fenn a fejlett déli népekkel. A m. késői szakaszán (i. e. III. évezred) a két terület közötti kulturális különbség kiegyenlítődött, az egyre szembetűnőbb egységes anyagi kultúra a déli hatás bizonyos fokú csökkenéséről tanúskodik. Az ~ társadalom legkisebb egysége az anyajogú nagycsalád volt. A m. korai szakaszában a lakosság halászzattal és vadászattal foglalkozott, de az i. e. III. évezredtől a termelő gazdálkodást folytató déli indoeurópai (elsősorban ósírán) népességek egyre erősödő hatására megváltozott a finnugorok gazdasági arculata: az ~ m. végén a finnugorság megismerkedhetett az állattenyésztés és a földművelés alapelemeivel. Az újkőkör végére az ~ m. hordozóinak gazdasága felülmúlta nyugati szomszédjaikét. Gazdasági fejlődésükben óriási szerepe volt a Közép-Ázsia és az Észak-Kaukázus vidékeivel, a sztyeppevidék népeinek közvetítésével fenntartott intenzív déli kapcsolataiknak. A finnugorok az edénykészítést is déli szomszédjaiktól tanulták. A keletemári m. agyagedényeivel való nagyfokú hasonlóság alapján az Aral-tó felőli hatás volt ebben a legerősebb. A volga—kámái finnugorság tehát urálon túli rokonainak közvetítésével ismerkedett meg az edényműveléssel. Az ~ kerámiát a későbbiekben jellemző „fésűs” díszítést a finnugor törzsek nyugatról, a volga—okai m.-től kölcsönözték. Az újkőkör késői szakaszán az ~ m. területén lokális különbségek jöttek létre, kisebb kulturális egységek alakultak ki. A temetkezési szokások azonossága az egész m. területén azonban azt bizonyítja, hogy egyelőre még nem bomlott fel az ~ etnokulturális egység. Csak a III—II. évezred fordulóján alakult ki az ~ m. területén három új régészeti m.: a volosozvói, a turbinói és az urálon túli m.-ek. — Térkép: 7. p. Vö.: 6, 19, 32, 34, 36—37.

(34) Urálon túli

Az urál—kámái m.-re visszavezethető bronzkori m.-ek Nyugat-Szibériában — többek között az Ob vidékén —, az i. e. XX.-tól VIII. sz.-ig. Egy kutató az ~ erdős vidékek északi részét annyino szigeti m.-nek, déli részét pedig dmitrijevi m.-nek nevezi, és e m.-ek időrendjét az i. e. II. évezred eleje és I. évezred eleje közöttre keltezi. A szejmái és a turbinói temetőben talált fémtárgyak és edények az Urálon túlról kerültek a Volga—Káma vidékére. E bronzszeközök, díszítéseik alapján, valószínűleg az Urál és az Ob közötti területről (ez kb. a mai eseljabinszki közigazgatási terület északnyugati része) származhattak. (Készítésük pontos helyét az ~ bronzkor ma még igen hézagos kutatottsága miatt egyelőre nem tudjuk megnyugtató módon lokalizálni.) Az ugorok a bronzkorban feltehetően az andronovói m. északnyugati, ligetes sztyepei területén helyezkedtek el; az ósmagyarok az obi-ugorokhoz közel eső vidéken éltek. Egy valószínű el-

mélet szerint ugor törzsek lehettek az ~ fémtárgyak készítői. Ebben az esetben az ugarság a bronzkorban fejlett fémművességgel rendelkezett, és fémművességi központjuk termékei nagy területen terjedtek el Kelet-Európa finnugor lakta vidékeire. A réz- és bronzkorban (az i. e. II. évezredben) az ugarság — az andronovói népesség hatására — kétséget kizáróan áttért a termelő gazdálkodásra. Gazdasági életük alapját az állattartás alkotta (szarvasmarhát és juhot tenyésztettek). A II. évezred közepére tehetjük a lótenyésztés elterjedését és a bronzkor végére a nomád állattenyésztés kialakulását. A földművelésnek is nagy szerepe lehetett. Nem elképzelhetetlen, hogy az állattartás és a földművelés is Közép-Ázsia felől, ugor közvetítéssel terjedt el a Káma, majd a Volga vidékén. A bronzkor végén, az i. e. I. évezred első felében szakadt meg az obi-ugorok és az ősmagyarság szomszédsága. Az obi-ugorok északra vándorlásának tárgyi emlékéanyaga az uszty—poluji m. A bronzkor végén és a vaskor elején — az ananyinói m. emlékéanyaga alapján — erősebbé vált az ~ hatás a Volga—Káma vidékén. Egyesek szerepet tulajdonítanak az ananyinói m. létrehozói között a IX—VIII. sz.-ban a Volga—Káma vidékére költözött ~ népességnek is. — Vö.: 2—3, 18, 20, 28, 32—33, 35.

(35) Uszty—poluji

Vaskori m. a nyugat-szibériai Ob alsó folyásának vidékén, az i. e. V—IV. sz. és az i. sz. II. sz. között, az obi-ugor népek régészeti hagyatéka. A m. az urálon túli bronzkori m.-ekre vezethető vissza. Az obi-ugor népek az i. e. I. évezred közepe táján délről, valószínűleg az Irtis középső folyásának vidékéről vonultak e területre. Az ~ m. tárgyi emlékéanyaga kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a m. lakossága korábbi szálláshelyeiről a fejlett lovas kultúra hagyományait és az andronovói díszítőművészet jegyeit hozta magával. Fémművessége nagymértékben hatott a Volga—Káma menti ananyinói m.-re. — Vö.: 2—3, 34.

(36) Volga—okai

Újkőkori m. az Oka torkolatvidékén és a Felső-Volga vidékén, az i. e. III—II. évezred fordulójáig. Esetleg kapcsolatba hozható a szvidéri m.-gel. Az i. e. III. évezred elején egy csoportjuk, a balahnai m. hordozói kelet felé nyomultak, a Szura folyóig. A m. más csoportjai a III. évezred folyamán észak felé vándoroltak. Az évezred végén a volozsovói m. lakossága kiszorította őket a Volga—Oka vidékéről. Nem ismeretes, hogy a ~ m. hordozói milyen nyelven beszéltek. Az kétségtelen, hogy nem finnugorok voltak, bár egy részük beolvadt a nyugat felé terjeszkedő volozsovóiakba, és így részt vett a finn-permi népek etnogenezisében. Az urál—kámái kerámia a ~ m.-től vette át a „fésűs” díszítést. A III. évezred végén a fatjánovói m. hordozói a Volga—Oka vidékén jelentős területekről szorították ki őket. A ~ ak a III—II. évezred fordulóján északnyugatra, a Ladoga-tó és Finnország déli területei felé vándoroltak. — Vö.: 6, 11—12, 30, 33, 37.

(37) Volozsovói

Az urál—kámái m.-re visszavezethető rézkori m. a Volga—Káma-vidék déli területein, elsősorban a Felső- és Középső-Volga vidékén, az i. e. III. évezred végétől a II. évezred közepéig. Hordozói már a m. kezdeti szakaszán hatalmas területeket szálltak meg az említett helyeken, kiszorítva innen a balahnai, valamint a fatjánovói m. népességét. Csak átmenetileg kényszerültek áthúzódnai a Volga bal partjára a balánovóiak előrenyomulása miatt. Az egyre nyugatabbra terjeszkedő ~ ak közé a II. évezred első negyedében — a m. második szakaszán — beolvadt a volga—okai m. egy része. A m. utolsó szakaszán a ~ népesség hatalmas erdős területeket tartott megszállva Kelet-Európában: a Káma alsó folyásától csaknem a Baltikum keleti vidékeiig. A ~ m. népessége finnugor (pontosabban finn-permi) volt. A ~ finnugor törzsek vándorlásuk során birtokukba vették azokat a területeket, ahol később — a történeti korokban — a finnségi és a volgai finnugor népeket találjuk: nagyjából ekkor alakultak ki Kelet-Európa finnugor lakta területeinek határai. A II. évezred közepére az óriási kiterjedésű ~ m. nyugati és keleti vidékei közötti jelentős kulturális különbségek, a gazdasági átalakulás és külső (déli, a keleti területeken urálon túli) hatások következtében három önálló m. alakult ki: a pozdnyakovói, a kazányi és a rövid életű csirkovo—szejmai m. A ~ m. késői változataiból létrejött m.-ek sok rokon vonást mutattak egymással. E rokon jegyek alapján kétségtelen, hogy

a három új m. létrehozói nem a Volga—Káma vidékére vándorolt idegen népek voltak, hanem a ~ m. keretei között élt finnugorok utódai. Bár a II. évezred közepétől az északra nyomuló sztyepei pásztortörzsek jelentős területeket foglaltak el a volga—kámái finnugoroktól — és ezzel nagy hatást gyakoroltak ezek gazdasági életére és kultúrájára —, a pozdnyakovói és a kazányi, valamint a turbinói m. népessége megőrizte etnikai jellegét. Az évezred végére kiszorították vagy asszimilálták az északra települt pásztortörzseket, az I. évezred elejére pedig teljes győzelmet arattak a déli félévándorlók felett: azok vagy eltűntek a vidékről, vagy degradálódtak, vagy pedig a lakosság zömének elköltözése után az ottmaradottakat elfűzték vagy beolvasztották a finnugorok. A ~ gazdaság alapja a m. minden periódusában a természeti gazdálkodás volt. A ~ törzsek eleinte szinte kizárólag vadászattal és halászattal foglalkoztak, majd — főleg balánvói, továbbá poltavkai hatásra — megismerkedtek az állattenyésztéssel és ezzel egyidejűleg — ugyan-csak déli szomszédjaik hatására — a földműveléssel, a len- és talán a kendertermesztéssel. Az i. e. II. évezredben a finnugor népek déli szomszédjai a Felső-Volgától Nyugat-Szibériáig ósiráni nyelvet beszélő népek voltak. A Közép-Volga vidéki finnugorok iráni népektől (balánvóiak, poltavkaiak, a gerendaszros m. népei) ismerték meg a fémművességet is. A III. és II. évezred fordulóján megjelent első fémtárgyak az időszak legjelentősebb fémműveségi központjából, az Észak-Kaukázusból, sztyepei népek közvetítésével, csere útján kerültek a Volga—Káma (valamint az Urál) vidékére. A ~ m. lakossága az importált fémtárgyakon kívül maga készítette fémeszközöket is használt. A kelet-európai erdős zóna népei közül a finnugor ~ak készítették az első fémtárgyakat, a helyi rézlelőhelyek nyersanyagának felhasználásával. A termelő ágazatok a II. évezred közepétől fontos szerepet játszottak a pozdnyakovói és a kazányi gazdaságban (ezek egyik következménye például az apajogú társadalom megerősödése), az évezred végére pedig e m.-ek vezető ágazatai lettek. A bronzkor végére a finnugorok gazdasági fejlettségük tekintetében elérték tanítómestereik színvonalát. A ~ m. népességébe olvadt őslakosság gazdálkodása a finnugorokénál alacsonyabb színvonalon állt, így a finnugorság gazdasági fejlettségét nem befolyásolta — viszont nagymértékben fokozta az egyes finnugor csoportok kultúrájának sokszínűségét. — Térkép: 17. p. Vö.: 6—7, 9, 11—12, 18, 24—25, 28, 32—33, 36.

Mutató

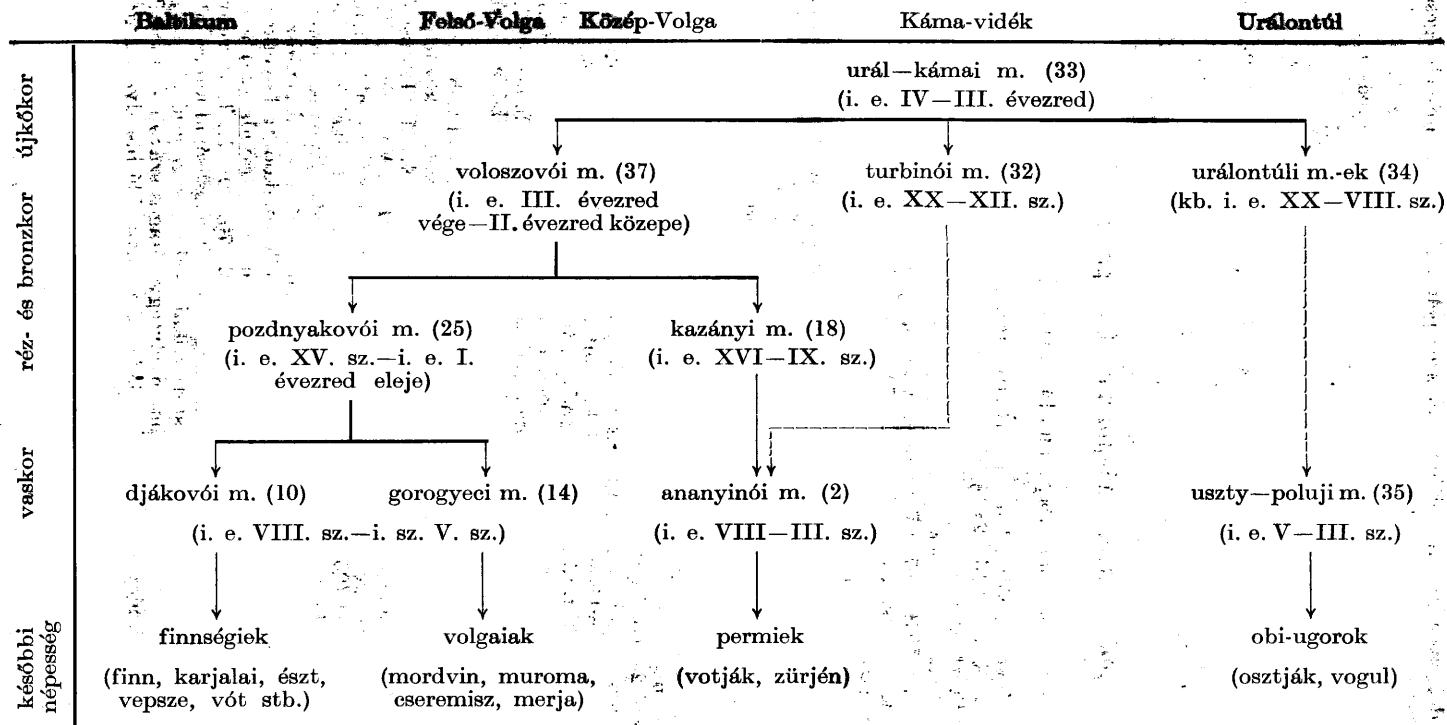
I. 1. Uráli népek/népcsoportok és nyelvek

cseremisiz	2, 14
finn-permi	28, 36—37
finnségi	10, 37
finnugor	1, 9, 16, 19, 30—34, 36
finn-volgai	18, 25
lapp	33
magyar	3, 5, 16—17, 20, 27, 31, 34
merja	2, 14
mordvin	2, 14
muroma	14
obi-ugor	20, 27, 29, 34—35
permi	2—4, 8, 13, 18, 22—23, 26
szamojéd	5, 33
ugor	2—5, 20, 27—29, 31—34
uráli	33
volgai finnugor	3, 14, 37
votják	2, 8, 22
zürjén	2, 13, 20, 26

2. Egyéb népek/népcsoportok és nyelvek

bolgár-török	16, 31
indoiráni	15
iráni	25, 27
ósisiráni	1, 3, 7, 11—12, 15, 24, 33, 37
szarmata	2, 5, 12, 17, 31
szkita	2, 12
török (türk)	4—5, 16, 31

Melléklet

A finnugor népekhez köthető régészeti műveltségek időrendi és fejlődéstörténeti vázlata (vö. FODOR: ArchÉrt. 98: 263).
A szaggatottan jelölt, hipotetikus fejlődéstörténeti vonalak bizonyítása további kutatásokat igényel.

II. A dolgozatban címszóként nem szerepelt műveltségek/műveltségcsoportok/műveltségszakaszok

annyino szigeti m.	34	katakombás m. ...	1, 12
bori sz.	32	kurmantai cs.	18
csaszitjei sz.	32	lugovói cs.	18
csegandai m.	22	nyevolinói sz.	20, 29
dmitrijevi m.	34	olhovkai sz.	32
garinói sz.	32	szauromata m.	27
harinói sz.	20	volgai m.	18
erzovkai cs.	18	volga-kámai m. ...	6, 33

ZAIČZ GÁBOR

Происхождение аборигенов Сибири и их языков

Материалы всесоюзной конференции 14—16 июля 1973 года. Томск 1973. 236 л.

Néhány évvel ezelőtt jelent meg HAJDÚ PÉTER beszámolója a tomszki szamojéd kutatásokról (NyK 70: 245—248.), melyből megismerkedhettünk a DUL'ZON professzor által elindított és vezetett széleskörű és sokszempontú szibériakutató munkával. Ennek a munkának azóta megjelent eredményeiről tudunk (Jazyki i toponimija Sibiri II—III. IV. Tomszk 1970, 1971; Voprosy jazykoznanija i sibirskoj dialektologii c. sorozat: Uč. Zap. Tomского Gos. Universiteta 57, 74. [1966, 1971]).

Jelen kötetünk a harmadik tomszki szibériakutató konferencia anyagát (93 előadás) tartalmazza. Az elsőt 1958-ban rendezték, anyaga a Nekotorye voprosy drevnej istorii Zapadnoj Sibiri c. kötetben jelent meg (Tomszk 1959). A másodikra 1969-ben került sor (Proischozdenie aborigenov Sibiri. Tomszk 1969). A közben eltelt idő alatt végzett munkáról a tomszki pedagógiai főiskola actája tájékoztató (Uč. Zap. Tomского Pedinstituta t. 25. 1969). A nyelvészeti képzés erősödésének tulajdonítható, hogy a konferenciák egyre nyelvészetibb jellegűvé válnak.

Ha megnézzük, honnan gyűjtötte előadóit a konferencia, a szibériakutatóhelyeiről is képet alkothatunk. Az előadások majdnem felét (43) tomszki tudósok tartották. Viszonylag nagy számban (18 előadással) képviseltette magát a leningrádi sziberiológia. A további 24 előadó 19 (főleg szibériai) városból érkezett.

Az 1969-es konferencián DUL'ZON professzor három előadást tartott. Az 1973-as találkozót már az ő emlékének szentelték, mint aki „Szibéria őslakossága és nyelvük keletkezése komplex kutatásának kezdeményezője és szervezője” volt. A konferencia résztvevői az általa meghonosított hagyományokat folytatják: összehasonlító és leíró nyelvészeti, régészeti, néprajzi és antropológiai témájú előadások hangzottak el. Két előadás foglalkozott A. P. DUL'ZON munkásságával, őt pedig Szibéria legújabbkori történetével.

Az összehasonlító nyelvészeti témájú előadások célja ezúttal nem az volt, hogy mindenáron kapcsolatot fedezzenek föl rokon és nem rokon nyelvek között, hanem az összefüggő nyelvek közös törvényszerűségeit kutatták. Így N. M. TEREŠČENKO (8) a szamojéd nyelvek rokonságának bizonyítékairól beszélt. M. N. VALL és T. K. VERNER (29) a jéniszeji nyelvek esetrendszeréről. Az altaji nyelvek összehasonlító hangtanával négy előadás foglalkozott (95, 101, 103, 112), egy-egy résztvevő lexikai és alaktani összefüggésekről szólt (114, 118). G. A. MENOVŠČIKOV (11) a tények alapos ismeretéről tanúszkodó előadásában az eszkimó-aleut nyelvközösségről szólva az ázsiai-északamerikai kapcsolatokra is felhívta a figyelmet anélkül, hogy elharmakodott következtetéseket vont volna le. Szólt előadás a ket-kott (26) és a jéniszeji -dravida (28) nyelvi megfelelésekről, a csukcs-kamesadál nyelvek kapcsolatairól (70, 90). K. I. PETROV (15) az eurázsiai nyelvek összehasonlító etimológiai szótárának létrehozásával kapcsolatos kísérleteket mutatta be. U. S. BAJČURA (98) statisztikai módszer segítségével vizsgált uráli, altaji és paleoázsiai nyelveket. Harminchat nyelv egyszótagos szavainak fonetikai vizsgálatával arra az eredményre jutott, hogy keletről nyugat felé haladva egyre több az egytagú szó, ellenkező irányban pedig a nyílt szótagok száma növekszik. A magánhangzók jelenléte ill. hiánya s szavak végén nem a nyelvrokonság kritériuma.

Az évenként ismétlődő expedíciókon gyűjtött nyelvi anyag feldolgozásaképpen a leíró nyelvészeti előadások száma igen megsaporodott. A legtöbb előadás (ahogy a hely és az inspirátor alapján várjuk is) a szölkup és a ket nyelvvel foglalkozik (31—79).

Hat, ill. hét morfológiai jellegű cikkel, egy-egy fonetikai és egy-egy szintaktikai témájú előadással jelentkeztek a résztvevők. Ezen kívül foglalkoztak még előadások az enyec (81, 87), a nganaszan (83), a korják (89), a csulimi török (108) és a sor (123) nyelvekkel, baraba (116), dolgán (120), baskír (125), nanaj (150), nyenyec (153), eszkimó (155) és osztják (158) szókicccsel. A lexikai témájú előadások a legtöbb esetben nem mondanak többet az adatok egyszerű felsorolásánál. DUL'ZON hagyományait folytatva kilenc előadás szolt Sibéria különböző tájainak hely- és vízneveiről (127–150).

A néprajzi témájú előadások közül G. I. PELICHÉ (18) elméleti kérdéseket tárgyal, a néprajzról mint történeti forrásról beszél. V. V. IVANOV (48) a ket és az amerikai indián mitológia tipológiai egyezéseit mutatta be. Szó volt a vahi-vaszjugani osztjákok sámánizmusának jövevény elemeiről (168), a csulimi törökök sámánizmusáról (174), a baraba tatárok anyagi kultúrájának más népekével való összefüggéséről (171) a kizilek és haka-szok családi-nemzetségi viszonyairól (178, 185), a szölkup matriarchátus maradványairól (214), a jakut marhatartás kialakulásáról (192), a ket és a jakut etnogenezis kérdéséről (160, 180).

A legtöbb régészeti előadás az Ob-parti leletekkel foglalkozott; neolitikus kori (200), bronzkori (195, 217) korai, vaskori leleteket tárgyalt (211), az erdős-steppés Ob-mente idősámánításunk kezdete körüli törzseinek etnogeneziséről (183) szolt, s különböző újabb feltárt kultúrákról: az Altaj hegységtől északra levő szrosztki kultúra etnikai hovatarozásáról (189), az Ob-parti Armenyrről elnevezett irmenyi kultúra hely-, típus- és idő-meghatározásáról (207), a Tuvai ASzSZK-ban feltárt okunyevoi kultúráról (209). Olvas-hatunk a kötetben az altaji paleolitikus kultúrák feltárásáról (166) és a tajmiri leletek etnikai hovatarozásáról (163).

Az egyetlen antropológiai témájú előadás a Felső Ob-part neolitikus kori lakosságát jellemzi (204).

Az áttekinthetőséget és a könnyebb eligazodást elősegítette volna, ha a szerkesztők témakörök szerint csoportosítják az előadásokat. E cikkgyűjtemény segítségével azonban így is képet alkothatunk a szovjetunióbeli, szűkebben a sibériai pezsgő tudományos életről, lelkes kutatómunkáról.

CSEPREGI MÁRTA

B. A. Серебренников: Вероятностные обоснования в компаративистике

Москва, 1974. 352 l.

Az ismertetendő mű címének magyarra fordítása elég nehéz feladat: körülbelül jelentése „valószínűségi bizonyítékok/érvek az összehasonlító nyelvtudományban”. Ez magyarul persze elég sután, szokatlanul hangzik. A cím egyébként nem is egyértelmű, és a szerző is már a „Bevezetés” (3–6) első mondatában magyarázatra szorulónak tekinti könyve címét: «Во избежание возможных недоразумений автор считает своим долгом предупредить читателя, что в предлагаемой книге ничего не будет сказано о вероятности, связанной с применением математических методов» (3).

Az olyan kölcsönös kapcsolatokat, összefüggéseket, az ún. implikációs univerzálákat tárgyalja, amelyek a történeti-összehasonlító vizsgálatok és a legutóbbi időkben a nyelvtipológiai kutatások révén tárultak fel. A nyelvek történetében lezajló folyamatok sok közös vagy rokon vonást mutatnak a számos eltérés mellett. Ezt látva az összehasonlító és történeti kérdésekkel foglalkozó szakemberek egy része — AUGUST SCHLEICHERREL az élen — azt hangsúlyozta, hogy a nyelvek életét, fejlődését közös törvényszerűségek jellemzik, míg mások borúlátóan ítélték meg e kérdést: ez utóbbiak szerint az egymást követő nyelvallapotok közt nem lehet felfedezni törvényszerű kapcsolatokat. Az igaz ugyan, hogy az egyes nyelvi változások tüzetes vizsgálata alapján nem találunk közös nyelvfajlódási vonalakat, de a változásoknak olyan közös típusait mégis megfigyelhetjük, amelyek többé-kevésbé hasonló eredményekre vezettek. A nyelvi univerzálák és az implikációk ugyancsak általános eredményű, rendszert szinkron jellegű törvényszerűségek megfogalmazásai. A történeti törvényszerűségeket, amelyeknek forrása a viszonylag kielégítően tisztázott múltú indogermán, uráli, török, mongol, dravida és sémi nyelvekkel foglalkozó szakirodalom volt, az imént említett szinkron törvényszerűségekkel együtt a történeti összehasonlító kutatások szolgálatába kívánja állítani SREBRENNIKOV.

A könyv korlátozott terjedelme és a kérdéskör fölöttébb bonyolult volta miatt azonban nem vállalkozhatott a szavak szemantikai változásainak és a grammatikai

formák funkciócseréinek szisztematikus tárgyalására (ezekről csak el-elvejtve ejt szót egyéb összefüggésekben); a könyv voltaképpen törzsanyagát a fonetikai változások univerzáliáit (64—157), a grammatikai formák fejlődésében megfigyelt univerzáliákat (158—276), az implikációs összefüggéseket (277—334) tárgyaló fejezetek és „Következtetések” (335—48) cím alatt a valószínűségi bizonyítás gyakorlati alkalmazását bemutató rész alkotják. Mindezt egy történeti áttekintést nyújtó és általános elméleti és módszertani kérdésekkel foglalkozó fejezet, „A valószínűségi bizonyítás módszere a komparativisztikában” (7—63) vezeti be. Távol állt SEREBRENNIKOVtól az a gondolat — mint ezt ő maga leszögezi (6) —, hogy munkáját a valószínűségi bizonyítás módszerének tankönyvéül szánta volna, sokkal inkább azokra a törvényszerű nyelvi jelenségekre kívánta ráirányítani a figyelmet, amelyek a valószínűségi érvek alkalmazásakor segítségül szolgálhatnak.

Az első fejezet („A valószínűségi bizonyítás módszere a komparativisztikában” 7—63) bevezetőjében (7) kijelenti, hogy a történeti-összehasonlító nyelvészeti vizsgálatokban akkor van szükség a valószínűségi bizonyításra, amikor a történeti folyamat rejtve marad a kutató előtt, aki így csak egy esemény eredményét ismeri. Bizonyos törvényszerűségek ismeretében hipotetikus képet alkothatunk magunknak a lezajlott folyamat jellegéről és módjáról. Ebből természetszerűleg következnek, hogy «всякое вероятностное обоснование может базироваться только на знании определенных закономерностей» (i. h.; az eredetiben kiemelve). Ha nem vagyunk ilyen törvényszerűségek birtokában, akkor a valószínűségi bizonyítás szóba sem jöhet.

A nyelvben érvényesülő általános törvényszerűségek problémájával foglalkozva (7—49) SEREBRENNIKOV gyakran hivatkozik SCHLEICHERRE, aki széleskörű összehasonlító tanulmányai során számos olyan jelenségre mutatott rá, amelyek hasonló fejlődésről árulkodnak a rokon — sőt akár az egymással rokonsági kapcsolatban nem levő — nyelvek életében; ezek a hasonlóságok sokszor még a szűkebb részterületeken is felfedezhetők. SCHLEICHERT követően számos nyelvész fedezett fel olyan jelenségeket, amelyek kisebb-nagyobb gyakorisággal több nyelv életében is felbukkantak. Ezt folytatandó vázlatos, de igen hasznos tudománytörténeti áttekintést ad az egyes részletkérdésekkel kapcsolatos nézetekről, azok tartalmi gazdagodásáról a következő címeket viselő részfejezetekben: „A hangváltozások általános törvényszerűségei” (10—14), „A grammatikai formák változásainak általános törvényszerűségei” (14—7), „A szintaxis” (17—8), „A lexika” (18—20), „A nyelvek fejlődésében megnyilvánuló általános törvényszerűségek oka” (20—39), „A nyelvek fejlődésében tapasztalható általános törvényszerűségeknek a lehetséges fejlődés előrejelzésében való felhasználhatósága” (39—41), „A fejlődési stádiumok kérdései a világ nyelveinek változása szempontjából” (41—4), „A nyelvi rendszer elemeinek kölcsönös függőségi viszonyai” (44—9). Valóban érdekes és érdemes is áttanulmányozni ezeket a részeket, hiszen — talán nem tévedek, ha azt mondom — kevesen vannak azok, akik annyira járatosak volnának a nyelvtudomány történetében, hogy egy-egy probléma megítélésének történeti áttekintése ne adna nekik semmi újat, noha SEREBRENNIKOV valószínűleg nem törekedett teljességre. — A nyelvek változásában feltárt közös vonások a szakemberek érdeklődését ráirányították a hasonló eredményű folyamatok okaira is. Voltak, akik fiziológiai, pszichológiai, pszichofizikai stb. magyarázatot igyekeztek adni. Sok híve volt annak a gondolatnak, miszerint a gazdaságosságra, az ökonómiaira való törekvés, a kényelemszeretet, az emberi lustaság a nyelvi változások egyik motorja, ám nem kevés ellenérv cáfolja ezt az állítást. A SEREBRENNIKOV által sorra vett feljegyzések zömmel a hangváltozások okait kutató feltevések, lévén a hangtörténet a legtöbbet tanulmányozott területe a nyelvtörténetnek. Az ismertetett véleményeket SEREBRENNIKOV gyakran kommentálja, ha valamely megállapítással nem ért egyet, elmondja kifogásait. Így pl. JAKOBSONnak „A gyermeknyelv hangtörvényei és a fonológia” c. tanulmányával kapcsolatban megjegyzi (38), hogy a gyermeknyelv és az afázia területén megfigyelt törvényszerűségekből nincs jogunk messzemenő következtetéseket levonni a nyelv fonémaállományát illetően, mivel létrehozásában egyéb törvényszerűségek is érvényesülnek, amelyekről JAKOBSON egyszerűen eltekint. — A változások lehetséges módjainak előrejelzését tekintve elég egyöntetűen szkeptikusnak mutatkoztak a nyelvészek, egyesek, pl. PASSY, MEILLET a fejlődés irányát meghatározhatónak vélik, ha egyáltalán bekövetkezik, ha semmi sem zavarja meg, mások viszont, így pl. VALTER TAULI az előre nem látható tényezőkre hivatkozva ítéli meg borúlátóan a helyzetet. ENTWISTLE szerint pedig a nyelvben minden a múlthoz tartozik, a nyelv jövőbeni fejlődése nem látható, miként általában a társadalom és a kultúra jelenségei sem jósolhatók meg. — A nyelvek szakaszos, stadiális fejlődését hirdető elméletekről (SCHLEICHER, LÉVY, MARR, MEŠČANINOV, BONFANTE) a következő sommás véleményt mondja SEREBRENNIKOV: «Вообще различные стадийные схемы по причине их недокazanности и несостоятель-

ности не внесли ничего существенного в науку о языке и ни на йоту не улучшили методику применения метода вероятностных предположений в изучении истории различных языков» (44). — A nyelvi rendszer elemeinek kölcsönviszonyairól szólva kétségbe vonja TRUBETZKOJNAK ama állítását, miszerint a fonémarendszerben mozgást kiváltó bármilyen változás más hangok változását vonja maga után, melynek eredményeképpen átrendeződik, átalakul az egész rendszer; SEREBRENNIKOV úgy véli, hogy e függési viszony feltárása új lehetőségeket nyitna a valószínűségi hipotézisek alkalmazása terén, de megítélése szerint ez az állítás semmivel sincs bizonyítva, noha bizonyos hangváltásoknak, de távolról sem mindnek, lehetnek következményeik, s szükségesnek látja mindezen kölcsönös függőségi kapcsolatok gondos tanulmányozását a különböző nyelvek vallomásának alapján. A rendszerben levő üres helyek kitöltését, a szimmetriára való törekvést elismeri a fonémarendszerben végbemenő változások egyik előidézőjeként, a rendszerszerű rekonstrukció módszerét viszont — szemben az újgrammatikusok atomisztikus rekonstrukciós eljárásával — mindössze racionális magot tartalmazónak tekinti, «но ее практическое осуществление вряд ли на данном этапе лингвистической науки представляет примеры, достойные подражания» (46). A nyelvtipológia kezdeteiről, művelőiről és irányzatairól szóló rövidke ismertetésen keresztül jut el SEREBRENNIKOV a nyelvi univerzálák kérdéséhez, amelyekkel voltaképpen könyve érdemi részében operálni kíván.

Az első fejezet második felében (49–63) a valószínűségi bizonyítékok felhasználásának néhány általános elméleti és módszertani kérdésével foglalkozik, a tudománytörténeti áttekintés után voltaképpen ebben összegezi saját nézeteit és ismerteti vizsgálati módszerét. A szerző több alkalommal hangsúlyozza, hogy bármiféle valószínűségi bizonyíték csak bizonyos törvényszerűségek ismeretén alapulhat. «Поэтому для создания вероятностного обоснования, основной целью которого является вскрытие и объяснение явлений прошлого, фактов истории языка, может быть использовано все более или менее типичное, закономерно повторяющееся или закономерно связанное в языковой системе» (49; az eredetiben kiemelve). A nyelvben sokféle tendencia érvényesülhet, pl. az ökonómia-éra való törekvés (asszimiláció, sandhi, a mássalhangzó-kapcsolatok egyszerűsödése stb.), az expresszivitásra való törekvés, a nyelvnek az ember pszichofiziológiai képességeihez való igazítása (a túl hosszú szavak lerövidítése stb.). (Itt szükségesnek látom felhívni a figyelmet arra, hogy a nyelvi változások belső hajtóerőiről, mozgatóiról, rendszerszerűségéről stb. igen részletes és bőseges példaanyaggal illusztrált tájékoztatót ad a SEREBRENNIKOV szerkesztette *Общее языкознание — формы существования, функции, история языка* [Москва, 1970.] műben „A nyelv mint történetileg változó jelenség” című fejezet egy része [i. m. 234–83].) Bizonyos általános jelenség törvényszerű voltának fontos jellemzője előfordulási gyakorisága, és a gyakoriság a legfontosabb ismeretjelzője az ún. frekvenciáliáknak. A frekvenciália terminust SEREBRENNIKOV az univerzália pontatlansága miatt kívánja bevezetni: az univerzália címkét ragasztják rá az ún. abszolút univerzálákra és a nyelveknek csak a többségére jellemző univerzálákra is. A valószínűségi érvelést szem előtt tartva eltekinthetünk a triviális megállapításokat tartalmazó univerzáláktól. A korlátozott érvényű, tehát csak a nyelvek egy részére jellemző univerzálákat lényegüknek sokkal inkább megfelelő vagy azt talán pontosan ki is fejező terminus technikumussal óhajtja megjelölni, ezeket nevezi frekvenciáliáknak. «Фреквенталия — это единообразный, изоморфный способ выражения внутрисистемных корреляций языковых элементов или однотипный по своему характеру процесс, дающий одинаковые результаты, проявляющиеся с достаточной высокой степенью частотности в различных языках мира» (53; az eredetiben kiemelve). (A világ összes nyelvére — vagy mondjuk így: a nyelvre — jellemző uneverzáláknak a nem abszolút érvényű univerzáláktól történő elhatárolása mellett állást G. V. KOLŠANSKIJ is a SEREBRENNIKOV szerkesztette, *Общее языкознание — Внутренняя структура языка* [Москва, 1972.] címet viselő kötetnek „A nyelvi univerzálák problémája” c. fejezetében [i. m. 545–60: az univerzálákkal kapcsolatos irodalom válogatott bibliográfiáját 1. uo. 560–1].) A kutatói gyakorlatban az implikációs és a diakrón frekvenciáliák a legismertebbek. Az előbbi az olyan összefüggések megjelölésére szolgál, mint pl. ha egy nyelvben van egy *a* jelenség, akkor lennie kell egy *b* jelenségnek is, de fordítva nem feltétlenül igaz; az utóbbi, a diakrón frekvenciália pedig azokat az azonos nyelvi folyamatokat jelöli, amelyek azonos eredményekre vezetnek (pl. az abszolút szóvégi mássalhangzók zöngétlenedése). Különleges figyelmet érdemelnek az olyan tények, mint a változások megfordíthatatlansága (pl. latin *campus* > francia *champ*, de *champ* \nrightarrow *campus*), a változások ciklikus ismétlődésének lehetősége (pl. *č* > *š*, majd később az újonnan — pl. *k*-ből — keletkezett *č* ismét > *š*) és az, hogy a nyelvi változások nem tetszőlegesek (pl. **č* \nrightarrow *a*). Fontosnak tartom SEREBRENNIKOVNAK a frekvenciáliák oksági megalapozottságával kapcsolatos követelményét: «Всякая фреквенталия, может быть использована как основание

для вероятностного обоснования только в том, случае если она причинно обусловлена» (58; az eredetiben kiemelve). Így pl. hamis a következő univerzália (GREENBERG): „На egy nyelv ismeri a grammatikai nemet, feltétlenül ismeri a grammatikai szám kategóriáját is”, itt ugyanis nem találunk semmiféle oksági összefüggést: a nem kategória nem feltételezi a szám kategóriáját. «Когда мы имеем дело с фреквенталей, не имеющей причинного обоснования, то нет никакой уверенности в том, что мы действительно используем закономерность, а не случайность. Грань между фреквенталией и случайностью устраняется только в том случае, когда фреквенталия получает причинное объяснение» (58—9), mondja SEREBRENNIKOV. A hozzá hasonlóan vélekedő szovjet kutatókra hivatkozva megállapítja, hogy az univerzáliai kérdéssel foglalkozó nyelvészeti irodalomban mindinkább megfigyelhető egy olyan tendencia, melynek célja az implikációs kapcsolatokat felhasználó tipológiai kutatás átértékelése. Így pl. a tipológiai kölcsönviszonyok ismeretében egész rendszereket rekonstruálhatunk, vagy pl. a különböző típusú nyelvek érintkezésekor, a „vegyes típusú” nyelvek kialakulásával a bizonyos körülmények közt érvényes implikációs kapcsolatok háttérbe szorulnak, semlegesítődnék. JAKOBSONNAK „A nyelv-tipológia” c. írásából (Hang — Jel — Vers. Budapest, 1969. 175—85) idézek néhány mondatot, amelyek szemléletesen foglalják össze a tipológiai tanulságainak felhasználhatóságát: „... mivel járulhatnak hozzá a tipológiai stúdiumok a történeti-összehasonlító nyelvészethez? Greenberg véleménye szerint a nyelvek tipológiája növeli »prediktív (előrelátó) képességünket«, mint hogy egy adott szinkronikus rendszer alapján bizonyos változások nagyon valószínűek lesznek, mások kevésbé, ismét mások pedig gyakorlatilag kizárhatók. Schlegel, az összehasonlító nyelvészet és tipológia előfutára, úgy jellemezte a történetészt, mint prófétát, aki visszafelé prótétál. A rekonstruálásban »prediktív képességünk« tipológiai stúdiumoktól nyer támaszt” (i. m. 183), vö. még továbbá USPENSKIJ, Strukturális nyelvészeti tipológia (A nyelvtudomány ma. Budapest, 1973. 419—39) 422—4. — A nyelvi evolúció megállíthatatlan, elemi erejű folyamat, amelyet előre nem látható impulzusok is befolyásolnak. A korábban már emlegetett ökonómiai elvnek egyesek igen nagy jelentőséget tulajdonítanak, ám az ezzel ellentétes hatóerők is nagy súllyal esnek latba. SEREBRENNIKOV szerint a gazdaságossági tendencia a célszerűség elvének van alárendelve, amit így fogalmaz meg: »все неудобное в языке по возможности устраняется, но это же неудобное может в языке появиться вновь как средство устранения другого неудобного« (62). Pl. a diftongusok képzése viszonylag nagy erőfeszítést igényel, ezért gyakori jelenség a diftongusoknak monoftongusokká való egyszerűsödése. Másrészt a hosszú magánhangzót tartalmazó szótagra eső dinamikus hangsúly ugyancsak kényelmetlen, nagy energiakonzentrációval jár, ezért sokszor tapasztalható, hogy ezt a feszültséget a diftongválódás szinteti meg, pl. ősfinn *suo* 'mocsár' > finn *suo*, őfelnémet *īd* 'idő' > újfelnémet *Zeit*. — SEREBRENNIKOV az elméleti fejtegetések lezárásaképpen elmondja a nyelvi változások prognózisával kapcsolatos véleményét: A nyelvi változások törvényszerűségei csak bizonyos irányú változások lehetőségére, nem pedig szükségszerűségeire utalnak, de ha egy potenciálisan lehetséges változás bizonyos kedvezőtlen körülmények folytán egy adott pillanatban nem megy végbe, az még egyáltalán nem jelenti, hogy valamikor később nem valósul meg; egyébként is a jövőben bekövetkező változások előrejelzése sohasem volt fontos a történeti-összehasonlító kutatások gyakorlatában, hiszen a nyelv történeti tanulmányozása a múltira irányítja figyelmünket, a nyelvi jelenségek eredetét *post factum* kell magyarázni (63).

„A fonetikai változások legtipikusabb frekventáliái” címet viselő, II. fejezetben az alábbi alcímek köré csoportosítva közöl a szerző olvasójával igen hasznos ismereteket: „A szóvég sajátosságai”, „A gyengén artikulált hangok eltűnése”, „Az energia-konzentráció gyengülése” és „Az asszimilációs hangváltozások”. A hangváltozási tendenciáknak, frekventáliáknak olyan bőséges táráat olyan nagy bizonyító anyag felsorakoztatásával közli, hogy mindenről szólni feltétlenül meghaladja egy ismertetés kereteit. Hogy azonban mégis valami képet alkothassunk, egy-két kérdést — teljesen szubjektíven választva — kiemelek: A gemináták rövid mássalhangzókká egyszerűsödése eléggé általános jelenség, amelyre a számunkra legismertebb példa az U FU *-pp-, *-tt-, *-kk- > magyar -p-, -t-, -k-, de nyelvcsaládunk összes, ma ismert tagjában bekövetkezett ezen gemináták ugyanilyen egyszerűsödése, kivéve a finnségi nyelveket és a lappot; hasonló fejlődésre más nyelvekből is említ szépszámú példát SEREBRENNIKOV. Az ezzel ellentétes fejlődés — az egyszerű mássalhangzók eredeti nyílt szótag előtti geminálódása — sem ismeretlen, ez pl. a lappban és az olaszban lehető fel. — A *θ* több nyelvben *s*-szé vált, mutat rá SEREBRENNIKOV, ennek ismeretében már biztos állíthatjuk, hogy a m. *ev*, *hét* vogul, ill. a m. *aszik*, *ész* osztják megfelelőiben a várakozásunkkal ellentétben ta-

lálható s a t , l stb. helyett, a korábbi θ ($< *s$, vö. 93) folytatójaként nem szabálytalan, amint pl. az MSzFE nem túl meggyőzően fejtegeti (vö. HONTI: NyK 74 :23, 76 :369–70). — A magyar nyelv történetéből jól ismert szövegi vokális zártabbá válása, redukálódása és eltűnése nem egyedül álló álló jelenségek, ezek egyikére másikára számos nyelvben találunk analóg eseteket.

A III. fejezet „A grammatikai formák néhány törvényszerű frekvenciájára” címet viseli. A benne tárgyalt kérdések sokféleségét már pusztán felsorolásuk is igazolja, anélkül, hogy akár egy problémát is kiragadnánk: a gyűjtőnevek képzésére szolgáló szuffixumok funkciójának lehetséges változásai, az esetragok funkciójának lehetséges változásai, a főnév és a melléknév megkülönböztetésének egykori hiánya, a névmások némely típusainak képzésében megfigyelhető törvényszerűségek, az 'első' és a 'második' sorszámnevek képzésének sajátosságai, a 11-től 19-ig terjedő számnevek képzésében megnyilvánuló törvényszerűségek, az igei kategóriák (idő, aspektus stb.) képzésének törvényszerűségei, a nyelvi technika megjavítását szolgáló tendenciák hatásától függő változások.

„Az implikációs kapcsolatok és indikátorok” című, IV. fejezet az egymással kölcsönös függési viszonyban levő jelenségeket mutatja be nagy számban és természetesen sok példával. «Отличительная особенность этого типа связей состоит в том, что одно здесь предполагает другое, выступает в роли индикатора сосуществующего явления. Если исследователю известно пока только одно явление, то, зная его потенциально возможные импlicative связи, он может предполагать наличие другого явления» (277). Az implikációs kapcsolatokat két csoportra osztva tárgyalja: statikus implikációk, ezeket a szinkrón koegzisztencia jellemzi; a kötött változások esetében pedig arról van szó, hogy egy változást egy másik váltott ki. Példák az előbbire: a magánhangzó-harmóniát ismerő nyelvekben nagyobb a palatális és a veláris magánhangzók közti kontraszt, mint a harmóniát nem ismerőkben, vagy: a kevés magánhangzóval rendelkező nyelvekben jelentős számú mássalhangzó van és viszont, vagy az s selypített ejtése az \acute{s} hiányára utal (finn, spanyol); példák az utóbbira: ha egy nyelvben egy magánhangzó delabializálódik, ezzel egyidejűleg egy másik magánhangzó is ugyanilyen sorsra jut, vagy: az $\acute{s} > s$ változás gyakran a $\acute{c} > \acute{s}$ változással függ össze. A nyelv életében lejtászódott folyamatok nem mindig tűntetik el a változást megelőző állapotra utaló jeleket. A múltbéli események nyomait nevezi SEREBRENNIKOV indikátoroknak. Ezeknek két típusát: a közvetlen és a közvetett indikátorokat különbözteti meg. Közvetlen indikátorok pl. a francia liaison, amely a sandhiban megőrizte a szövegről eltűnt mássalhangzót, a több nyelvben ismert umlaut a lekopott, egykori palatális tővégi magánhangzóról tanúskodik; közvetett indikátorok: az esetrendszerben jelentkező asszimmetria másodlagos (vö. az indoeurópai és a török nyelvek egyes és többes számú főnévragozását), ha a többes számú személyjelölő szuffixumok homofónok, míg az egyes számban nem, akkor ez arra utal, hogy egykor a többes szám személyeiben is különböző hangalakú szuffixumok voltak használatban (pl. a frizben, bizonyos német nyelvjárásokban) stb. A IV. fejezetet egy rövidke eszmefuttatás zárja le (334), amely a nyelvek érintkezésének a problémájáról és arról szól, hogy mit kölesönözhet az egyik nyelv a másiktól, és mit nem.

A „Következtetések” című fejezet mintegy függelékként csatlakozik az előzményekhez, amelynek célja demonstrálni, miként lehet a valszínűségi bizonyítékokat konkrét esetekben problémák megoldására felhasználni. Ezek közül is legfeljebb csak kiragadok egyet-kettőt, anélkül, hogy elmélyednék bennük: a z vagy az r -e az eredetibb hang a török és a mongol nyelvekben (RAMSTEDT-tal ellentétben arra a következtetésre jut, hogy $z > r$), az ablaut meglete bizonyíték-e a kartvel és az indoeurópai nyelvek rokonságára (SEREBRENNIKOV válasza: nem). — Az itt tárgyalt kérdések közt akad egy olyan, amely ellentésre készlet: „Az esetrag + személyjel sorrend-e az eredetibb?” (347). Szerinte nem ez az eredetibb az uráli nyelvekben, hanem a személyjel + esetrag, mivel a tárgy valamilyen minőségére utaló szuffixumoknak közvetlenül a $t\acute{o}$ vagy a bázis mögött a helyük, s ezt igazolja szerinte egy frekvencia is (l. még 326–9). Szerinte ezt bizonyítja a cseremis *kniga-m-en* ($t\acute{o} + P_x + C_x$), 'könyvem', ill. *kniga-she-m* ($t\acute{o} + C_x + P_x$) 'könyvemben', lévén szerinte a cseremis *-n* genitivusrag új (326, 327), a lokális *-she(-)* rag pedig régi, így ezeknek a személymorfémákhoz viszonyított helye perdöntő. A cseremis genitivusrag korával kapcsolatos állítás azonban teljesen téves (l. E. ITKONEN: Tietolipas 20 :71, Kieli ja sen tutkimus 267, HAJDÚ P., BUNYt. 62–4). A szuffixumok alapnyelvi sorrendjéről l. HAJDÚ: i. m. 70.

A könyv voltaképpen törzsanyagát, a frekvenciákat teljes részletességükben aligha lehetne ismertetni. A példaként kiragadott esetek pár szavas bemutatásával vagy néhány alcím felsorolásával csupán az volt a célo, hogy némi ízelítőt adjak a SEREBRENNIKOV által tárgyalt sokféle izgalmas kérdésből. A frekvenciákat úgyis — hol több, hol kevesebb — nyelvi adatot közölve igazolja, márpedig egy recenzio kere-

teibe nem fér bele azok elismétlése, amikor még az összes, tárgyalt szabályszerűségnek akárcsak egyszerű felsorolása is túlzott feladat volna. Persze a szerző példaanyagát még továbbiakkal is ki lehetne egészíteni, s ezáltal az egyes törvényszerűségek tudományos hitele növekedne, illetve növekedni, sajnos, törölni kell (erről l. alább). Való igaz, hogy szépszámu, uráli nyelvekből való példával lehetne növelni a SEREBRENNIKOV-tól összeállított frekventáliák közül nem egynek az értékét, de ezt sem érzem e szerény recenzió feladatának, mindazonáltal egy kevésbé ismert érdekes osztyják jelenséggel szeretném kiegészíteni a könyvet. SEREBRENNIKOV közli (320, 324), hogy az igealakok normális szerkezete: „igetó + időjel + személyrag”, míg az „igetó + személyrag + időjel” anomáliának számít. Ehhez hasonló, a suffixumok sorrendjében tapasztalható anomália van a déli osztyják nyelvjárások némelyikében is: A déli osztyják nyelvjárások egy részében az alanyi—tárgyas igeragozási rendszert egy másfajta (itt most nem részletezendő) szisztéma váltotta fel, másik részében pedig megőrződött ugyan a kétfajta ragozás, de az eredeti igei tárgyi (dualisi és pluralisi) számjelekkel ($\chi\theta t$, $\eta t < *y\theta t$, $t < *l$) a főnevek abszolút paradigmájából ismert számjelek ($\chi\eta n$, $\eta n n < *y\eta n$, $(\theta)t < *(\theta)t$) konkurálnak, miközben az eredetibb „tárgyi személyrag + igei személyrag” mellett a jövevény meghonosította az „igei személyrag + tárgyi számjel” sorrendet is: Ko. *pānte-ηt-ām* [‘ich lege sie beide’] (JSFOu. 66/2:44), Kr. *senkte-ηt-ām* [‘ich schlage sie beide’] (MSFOu. 128:88), továbbá: Kr. *senkte-t-ām* [‘ich schlage sie’] (uo.) ~ Ko. *pānte-m-āt* [‘ich lege sie’] (JSFOu. 66/2:44), Kam. *senje -m-et* [‘ich schlage sie’] (MSFOu. 128:88), C *senkte-m-et* [‘ich prügele sie’], *senke-m-āt* [‘ich prügelte sie’] (i. m. 57), vö. V *tinil-ām* [‘ich verkaufe sie’] (i. m. 133), Kaz. *māA-A-am* [‘ich gebe sie’] (i. m. 322). A moférmáknak ez a szokatlan sorrendje, a keleti és az északi nyelvjárások tanúsága alapján is az *əm-χən*, *əm-āt* szekundér jellegét mutatja; erre az érdekes jelenségre különben már STEINITZ is felfigyelt a Ko. nyelvjárásban (l. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 30:688).

Bármilyen örvendetes esemény is SEREBRENNIKOV ismertetett könyvének megjelenése, nem volna célszerű elhallgatni ennek a feltétlenül hasznos műnek a tárgyi tévedéseit sem; az ilyen hatalmas nyelvi bizonyító anyaggal operáló értekezésbe természetesen hibák is csúsznak be. Az általam felismert súlyosabb finnugristikai tévedéseket szeretném kigyomlálni azzal az építő szándékkal, hogy a könyv nem finnugrista használói ne tévesen ítéljenek meg bizonyos jelenségeket. Ezek pedig a következők: 56: A permii és a többi uráli nyelv birtokos személyjeleit aligha lehet mutató névmásokból származtatni, forrásuk ugyanis a megfelelő személyes névmások (l. pl. NYH⁷ 114—20, BERRÁR, Magyar történeti mondatlan 43—7, E. ITKONEN: Tietolipas 20:79, Kieli ja sen tutkimus 256, HAJDÚ, BUNy. 68—9). Továbbá a permjék *taje* ‘этой’ valóban mutató névmás (~ finn *tämä*, l. pl. RÉDEI: MSFOu. 150:314), míg a *sija* ‘той’ a sg. 3. személyre is utal, sőt az az elsődleges funkciója (~ finn *hän*, l. pl. SKES). — 64: A *-č-nek a finnben a *t* az (egyik) folytatója, a *d* azonban legfeljebb a *t* gyenge fokaként jelentkezhett zárt szótagban, vagyis az *odotta-* (*o-dot-ta-*)-*d*-je nem közvetlenül a *-č-ből ered. — 68: A finnben néhány esetben valóban bekövetkezett az abszolút szóvégi alsó nyelvállású magánhangzók felső nyelvállásúvá fejlődése (az idézett példák egy része jó is), de a lapp *jokká* ~ finn *joki* ‘peka’ **joka*, a lapp *giettä* ~ finn *käsi* ‘pyka’ **kättä* alapalakból való magyarázata teljesen téves (az utóbbiban a szóbeljeji konsonantizmus rekonstrukciója sem helyes), a kikövetkeztethető helyes alapnyelvi formák: **joke*, **käte*. — 117: A FU szókezdő **p*-nek a magyarban nem néha (иногда), hanem ritka kivétellel *f*-a megfelelője (l. pl. HAJDÚ: i. m. 99). — 125: Az Ug. **θ* (< **s*, **š*) nem őrződött meg az osztyj. Litr. nyelvjárásban, hanem KARJALAINEN itteni nyelvmestere egy aggastyán volt, akinél, „Beim Sprechen von *l*- und *s*-Lauten ‘lispelte’ seine Zunge . . .” (KT XV), vö. még Litr. *θudθ* ‘Mund’ ~ V *lul*, Vj. *jul*, Trj. *lul* stb. (KT 1102), Litr. *θäyī* ‘Welle’ ~ VVj. *läyī*, Trj. *läyī* stb. (KT 1053). — 126: Az osztyj. Vj. VK nyelvjárásokban nem (közvetlenül) az **s*, hanem annak a folytatója lett *j*-vé (és felső nyelvállású magánhangzó előtt el is tűnt) (a *θ* > *j* fejlődése — esetleg *l*-en keresztül? — egyébként nem találunk párhuzamokat a könyvben, nyilván igen ritka, egyedi változás lehet). — 130: Nemcsak az „északi osztyják nyelvjárásokban” (itt is tulajdonképpen csak a Kaz.-ban) van *l*, hanem a keleti nyelvjárások egy részében, a Szur.-ban is (vö. pl. STEINITZ, OstjChr.² 11). — 131: COLLINDER a hivatkozott helyen (68—9) nem azt állítja, hogy az U alapnyelvből lett volna *l* (és *l*, *l*), amely csak az osztyjákban maradt volna meg, hanem az *l* (COLLINDER: *l*) uráli eredetét bizonygatja, amely mellett még volt *l* és *l*; SEREBRENNIKOV itt olyasmit ad COLLINDER szájába, amit ő nem állított, és tudtommal más sem. — 131: A FU alapnyelvi (szókezdő) **č* folytatója a (keleti és déli) osztyják nyelvjárásokban nem *t*, hanem *t*, egyébként is az idézett mai uráli nyelvekbeli megfelelések csak nagyon hozzávetőlegesek, míg COLLINDER a hivatkozott helyen (CompGr. 54) pontosan megadja. — 151: A finn *peltoa* (<

peltoda*) valóban partitívusi alak, a *pello* 'поле' alakja, míg a *sokea* 'слепой' (<sokeda*) nem, ebben ugyanis az -*a* az -*ea* (<**eda*) képző része (vö. pl. HAKULINEN, SKRK³ 103—4); e szó partitívusa pedig: *soketa*. — 161: Bármennyire is csábítóan látszik, a vog. *ñawrem* 'дети' (∴ 'дитя') és *ñawer* 'жеребенок' egyeztetése a látszólagos szemantikai közelség ellenére éppen jelentéstani okból is erősen kifogásolható, továbbá a 'gyermek' szó csak az északi vogulból ismert, ezért itt szóba jöhet az osztjából való kölcsönzés (STEINITZ: kézirat), vö. osztj. Ni. Kaz. *ñawrem*, O *ñawrem* 'Kind' (KT 601); az az állítás pedig, hogy a magyar *gyermek* 'дитя' *m*-je valamikor gyűjtőnévképző s a szó eredeti jelentése 'дети, ребята' lett volna, légből kapottnak tűnik (vö. TESz 1128); egyáltalán alapnyelvi **m* gyűjtőképzőt feltenni teljesen megalapozatlan. — 316: Ha az U **s* **s*-en keresztül fejlődött volna a finnben *h*-vá, amint ezt SEREBRENNIKOV állítja, az U **s*-t is *h*-nak kellene képviselnie, ám ez *s* maradt, amint a szerző által hivatkozott műből is kiderül (COLLINDER, CompGr. 57, 98). A finn alapján tehát be kell látnunk, hogy a szibilánsok közül nemcsak az *s*, hanem az *š* is *h*-vá fejlődhet, bár nyilvánvalóan nem épp olyan gyakran. — Van még néhány kisebb jelentőségű észrevételem, amelyeket SEREBRENNIKOV egy-két megállapításával kapcsolatos kételyeim váltottak ki belőlem. 178: »... трудно привести такой пример, который иллюстрировал бы непосредственно происхождение местного падежа, от слова *середина*, *внутренность*; однако примеров послесложных и предложных конструкций можно привести немало...« Pedig SEREBRENNIKOV az előbbire is találhatott volna legalább egy példát könnyűszerrel: a magyar belső határozóragok, -*ban/-ben*, -*ba/-be*, -*ből/-ből* történetileg a *bél* szóból (eredetileg: 'vminek a belseje') birtokos jelzős, majd névutós szerkezet utótagja közbülső állomásokon keresztül fejlődtek ragokká (l. pl. BERRÁR: i. m. 35—7). — 243: «Страдательный залог в разговорной речи всех народов употребляется относительно редко.» Akkor legfeljebb az obi-ugor népek nyelve az egyetlen kivétel... — 246: A FU **k* imperatívusjelet (vagy az osztják -*a* imperatívuszi végződést) частица-ként tárgyalni terminológiailag semmiképpen sem helyesíthető eljárás, hiszen — tudtommal — ezeket soha senki sem származtatta önálló szóból, segédszóból, vagyis nem tekintették önálló szó agglutinációjának; imperatívusi частица-nak lehetne nevezni pl. a *m. hadd* 'пусть, пускай' szót. — 314: Mivel csak azt tudjuk, hogy az U FU *s*-nek a magyarban mind szókezdő, mind szóbelseji helyzetben hanghiány felel meg és az ősmagyar kori változásokkal, állapotokkal kapcsolatosan nincsen semmiféle kézzelfogható bizonyítékunk, SEREBRENNIKOVVAL ellentétben nem merném olyan biztonsággal kijelenteni, hogy az **s* szókezdő helyzetben **h*-n, szóbelsejiben pedig **θ*-n keresztül enyészett el. — Valószínű, ha SEREBRENNIKOV több finnugrisztikai munkára, mindenekelőtt megbízható résztanulmányokra támaszkodott volna, a fenti kifogásokra aligha kerülhetett volna sor. S ha már a hivatkozott és felhasznált finnugrisztikai szakirodalmat keveslem, meg kell említenem, hogy bár az Uusi Tietosanakirja az én megítélésem szerint is megbízható ismereteket közöl, de a szlovák nyelvre vonatkozó megállapítását (285) mégis célszerűbb lett volna inkább valamilyen szlavisztikai vagy éppen szlovák tárgyú forrásból meríteni.

A könyv többszöri áttanulmányozása után a recenzens az alábbiak szerint összegezheti benyomásait és fogalmazhatja meg véleményét: SEREBRENNIKOV könyve az említett hibák és fogyatékoságok ellenére is értékes munka és rendkívül hasznos kezdeményezésnek tekinthetjük a sok nyelvre érvényes szabályszerűségek összegyűjtése és közreadása folytán. Persze nagyon örvendetes volna, ha a szerző további törvényszerűségek csokorba gyűjtésével, az eddigi bizonyító anyag szigorú megrostálásával és további példák bevonásával, a szintaktikai és a szemantikai frekvenciák felvételével teljesebbé és — mindenekelőtt — megbízhatóbbá tenné művét. Valószínűnek tartom azonban, hogy ez egyetlen ember erejét meghaladó vállalkozás lenne, SEREBRENNIKOV professzornak segítőtársakra volna ehhez szüksége. A fáradságot azonban mindenképpen megérné, ha egy szép napon e könyv átdolgozott javított és bővített kiadását kezünkbe vehetnénk. Addig is, ebben a formájában is bizonyosan hasznára lesz a kutatásoknak, a nyelvfejlődés törvényszerűségeinek prezentálásával ötleteket, közvetett bizonyítékokat kínál ugyanis sokféle eldöntetlen történeti kérdés megoldásához.

HONTI LÁSZLÓ

A nyelv keletkezése

Szerkesztette PAPP MÁRIA. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 318. l.

A nyelv keletkezése egyike azoknak a kérdéseknek, amelyek az emberrel foglalkozó különböző tudományágakat régóta izgatják, és amelyeknek megoldásában a tudósok az utóbbi évszázad során keveset haladtak előre. A nyelv képessége az ember különleges tulajdonsága. Egyetlen emberi képesség tekintetében sem olyan nagy a szakadék az ember és a legfejlettebb emberszabású majmok között, mint a nyelv tekintetében. Ugyanakkor egyetlen képességnek sincs olyan óriási jelentősége a par excellence emberi teljesítmények szempontjából, és különösen az emberi kultúra kialakulása szempontjából.

Az a tény, hogy minden emberfajta rendelkezik a nyelvvel, és a legegyszerűbb emberi közösségeknek is viszonylag fejlett nyelvük van, továbbá, hogy a nyelv eredete teljesen homályba vész, számos idealista nézet számára kínál érveket, és a materialista emberkép megoldásra váró problémája.

Éppen ezért a Kossuth Könyvkiadó nagy szolgálatot tett azzal, hogy kötetbe gyűjtötte össze a kérdéssel foglalkozó modern szakirodalom legfontosabb tanulmányait. Ezzel a problémakört a hazai olvasó számára kiemelte az eddigi esetleges misztikumából. De számos más célt is ért el. Bemutatta a kérdés komplexitását, ismertette a nyelvre és a beszédre vonatkozó antropológiai, élettani, zoológiai és nyelvészeti adatokat, és nem utolsósorban demonstrálta, hogy a nyelv keletkezésének dilemmáját, amelyet a múlt században a francia akadémia kilátástalan kutatási területnek, éppen azért elhanyagolandónak tartott, a modern tudományos megközelítések legalább olyan fokban feltárták, hogy a kérdés megválaszolása a közeljövő kutatásainak fényében elképzelhetővé válik.

A szerkesztő, PAPP MÁRIA a téma igen jó ismerőjének bizonyul nagyszerű válogatása és kitűnő bevezetője nyomán. A bevezető ismerteti a problémakört, és mintegy anticipálja az egyes tanulmányok főbb mondanivalóját, és ezzel beállítja azokat egységes keretbe. Ennek kapcsán értékeli, minősíti, bírálja is az egyes írásokat. Természetszerűen konklúziókat nem vonhat le, azonban a nyelv keletkezésében a társadalmi tényezők szerepe mellett foglal állást, legalább is implicit módon.

A válogatás igen ügyesen egy áttekintő közleménnyel kezdődik. Ebben SOMMERFELT az ötvenes évek ismeretállásának megfelelően bemutatja az egyes elméleteket. Ezeknek többsége spekulatív filozófiai természetű, vizsgálati bázisa kevés van. Ezek között nagy helyet kapnak azok a felfogások, amelyek a hangutánzó megnyilvánulások nyelvgeneráló szerepét húzzák alá. Majd CRITHLEY tanulmánya következik, amely az evolúciós folyamatba ágyazza a nyelv keletkezésének problémáját. Ez a tanulmány már hivatkozik arra, hogy az eszközhazsztat és eszközkészítés olyan absztrakciókat tett szükségessé az ember számára, amelyek már a nyelv meglétére támaszkodhattak, de amelyek ugyanakkor a nyelv további fejlődését is elősegítették. GREENBERG tanulmánya ugyancsak a evolúciós perspektívát szélesíti tovább, gondolatmenetének nagy érdeme, hogy a nyelv evolúciója helyett a kommunikáció evolúciójára irányítja a figyelmet.

Nagyon érdekes vitába enged bepillantást CHOMSKY írása, majd pedig CHOMSKY nézeteinek bírálata HILARY PUTNAM tollából. CHOMSKY a nyelv „innate” – velünk született – magyarázatának híve. Szerinte a nyelvre való képesség velünk született kategóriákon alapszik. Ezt különböző érvekkel támasztja alá, pl. a nyelvi struktúrák egyetemességével, a nyelvtanulás könnyűségével stb. PUTNAM ezt az érvelés izekre szedi, és kimutatja, nem bizonyított, hogy a nyelvtanulás nem magyarázható az ismert tanuláselméletek alapján, nincs tehát szükség a velünk született ideák hipotézisére, ezek ugyanis inkább hátráltatják semmint előreviszik a kutatást.

Majd a nyelv biológiájáról szóló informatív tanulmányok következnek, LENNENBERG, MONOD, GAZZANIGA és SPERRY és mások tollából. GAZZANIGA és SPERRY hosszú tanulmánya a két félteke átvágása utáni beszédváltozásokról ad érdekes képet. COUNT és az előbb említett szerzők írásaiból jól láthatjuk, hogy a nyelv és a beszéd neurofiziológiája is viszonylag mennyire fejletlen terület, ugyanakkor mégis milyen sok adattal és ténnyel rendelkezünk e téren.

Igen hasznos volt felvenni a válogatásba a magyar származású THOMAS A. SEBEOK írását az állati kommunikációról, ez a cikk ugyanis a kommunikációs folyamat GREENBERG által igényelt evolúciós szemléletét valósítja meg, az állati kommunikáció kibernetikai-rendszerelméleti modellje segítségével.

SEBEOK modelljét jól egészíti ki az a tanulmány, amely a csimpánzok jelbeszédre való tanításának izgalmas kísérleteit mutatja be. Kiderült ugyanis, hogy a „digitális” jellegű nyelvre a csimpánz nem tanítható meg, viszont az „analógiás” jellegű ingeralakzatok kommunikációs felhasználásában az állat jelentős eredményeket érhet el. Ez olyan

teljesítmény, amely a nyelvi képesség evolúcióját más megvilágításba helyezheti. E kísérletek elméleti általánosítása még nem történt meg.

Az utolsó tanulmányok antropológiai természetűek, és azt tárgyalják, hogy az ősember csontleleteiből és eszközmegmaradványaiból milyen következtetéseket lehet levonni nyelvi képességeire vonatkozóan.

A tanulságos kötetet rövid szöszedet egészíti ki, amely a ritkább, szaktudományos kifejezések magyarázatát adja meg.

Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a válogatás kitűnő, és a recenzens nem is tud semmi olyan kiegészítést vagy kritikát hozzátenni a munkához, amely a válogatás készítője elé más feladatot állíthatna. Csupán a tárgy a nyelv keletkezésének problémája kelt néhány olyan gondolatot, amely általában a kérdésre vonatkozó irodalomban nem kap megfelelő magyarázatot. Úgy tűnik, hogy a nyelv keletkezését vizsgáló munkák nem integráltak eléggé az emberszabású majmok kommunikációjára vonatkozó újabb kutatásokat, továbbá azokat a munkákat, amelyek az emberi nem-verbális kommunikációval foglalkoznak. A nem-verbális kommunikáció tekintetében pedig az evolúciós diszkontinuitás állat és ember között kisebb. A magasabb rendű állatok kommunikációjában fejlett metakommunikációs struktúrák figyelhetők meg, ezeknek kontextusteremtő hatása nagy. Ez az embernél még fejlettebb, elsősorban a relációnak, mint kontextusképző tényezők szempontjából. A metakommunikatív szituációmeghatározás jelentős tényező lehet olyan konszenzusbázis létrehozásában, amelynek alapján közös kódjelek, vokális jelek intézményesedhetnek. Nyilvánvalóan ebben *conditio sine qua non*-ként játszik közre az emberi idegrendszer, elsősorban a nagyagyféltekék, fejlettsége továbbá az emberi hangképzés komplex modulációs képessége és nagymértékű beidegzettsége.

A recenzens gyakran töprengett már azon, valóban annyira nincs-e különbség az egyszerű és a fejlett civilizációk nyelvei között, mint azt a nyelvészek állítják. S ha nincs is nyelvészeti szempontból, nincs-e a fogalomkészlet szemantikája szempontjából mégis. Úgy tűnik, erről nagyon kevés megbízható információnk van, és ez talán a nyelvészek és a kultúrantropológusok szemantikától való idegenkedésnek tudható be. A különböző fejlettségi fokon álló nyelvek különbségeinek feltárása talán adhatna új szempontokat a nyelv keletkezésének rekonstrukciójához, noha nyilvánvaló, hogy a legegyszerűbb nyelvek is igen nagy fejlődésen mentek át. De ez áll a primitív társadalmak szerkezetére is, mégis ezeknek tanulmányozásából a társadalmi struktúra evolúciójára vonatkozóan sok adatot nyertünk.

Végül az antropológiai leletek értelmezésében kevésbé érvényesül a kommunikáció szempontja, és a szakemberek viszonylag keveset próbálkoztak azzal, hogy rekonstruálják, milyen kommunikációs folyamatok lehettek szükségesek ezek használatához és készítéséhez. Nem csupán a nyelvi-logikai absztrakció fokának rekonstrukciója kellene tehát, amivel az antropológusok próbálkoznak is, hanem az absztrakció kommunikációjának körvonalazása kellene. Különböző szimulációs módszerek (pl. számítógépes szimuláció és modellképzés) alkalmasnak látszanak e probléma jobb megközelítésére.

Mindezek azonban csupán az értékes és gondolatgazdag könyv stimulációjára keletkező megfontolások, ilyenfajta irodalom nincs számottevő, tehát a szerkesztő nem is vehetett volna fel ilyent a válogatásba.

Meg kell még említeni, hogy az e kötethez hasonló józan, tárgyilagos, tudományos kiadványok rendkívül jól szolgálgják a világnézeti nevelés és propaganda ügyét, sokkal jobban, mint a régebben divatos, deklaratív és a tényeket szívesen mellőző eszmefuttatások. Ezért nagyra kell értékelni azt a perspektívát, amelyet a Kossuth Könyvkiadó nyitott a Munka és emberrelválás című kötetrel, és amelynek szerves folytatása ez az alapos, időszzerű, kiváló kötet.

BUDA BÉLA

Sheila E. Blumstein: A Phonological Investigation of Aphasic Speech

Janua Linguarum. Series Minor 153. Mouton, The Hague — Paris, 1973. 117. l.

Mint hogy az afázia olyan patológiás jelenség, melynek nagymérvű beszédtevékenység-szintű kihatása, tünete van, a szerző — jóllehet nem orvos, feljogosítva érezte magát arra, hogy e tünetcsoporttal a nyelvészeti megközelítés felől kiindulva foglalkozzék. Ha az afáziás beszédet közelebről nézi az ember, felismeri, hogy az afáziás hibák a fonológia, a lexika és a mondatton szintjén jól elkülöníthetően jelentkeznek a szintekre más-más formában vetődve ki. E felismerés méginkább feljogosítást ad a nyelvészeti

megközelítéshez. Az afáziás betegek beszédtevékenységének egyedi eseteit természetesen nem lehet nyelvi eszközökkel vizsgálni, hanem inkább csak azokat a tüneteket, melyek az agy információközlő működésének nagy funkciósvájaival állnak kapcsolatban. Emiatt a szerző tulajdonképpen nem is annyira az afázia gyógyításához szolgáltat kutatásaival hasznos adatokat, mint inkább ahhoz, hogy a nyelvi készségek feltételezett aktivizációs folyamata vajon valóban a feltételezett formának megfelelően valósul-e meg. Egyszerűbben szólva a szerző a beszéd pszicholingvisztikai megvalósulásának képét, modelljét kívánja igazolni, esetleg korrigálni vizsgálataival. Emellett azonban egy immár klinikailag is hasznos vonatkozást tartalmaznak kutatásai: arra világítanak rá, hogy a nyelvészeti elméletek az afázia lényegére és jelenségeire vonatkozóan vajon egybeesnek-e a klinikai vizsgálatokból leszűrhető elméletekkel, modellkonceptiókkal.

A szerző bizonyos elméleti és afázia kutatás-történeti áttekintés után — mely témában való jártasságát a kötetben előforduló számos idézett szerző munkájának alapos ismerete igazolja — a fonémák statisztikai elemzésével kezdi kötetének érdemi részét. Megállapítja, hogy a nem beteg személyek és az afáziás betegek hanghasználati gyakoriságában (angol nyelvű betegek!) nincs alapvető különbség. (Az *r* hang gyakorisága valamivel nagyobb az afáziásoknál, az *η* hangé viszont valamivel csekélyebb — de mindez nem túlságosan szignifikáns tünet.) Jelentős hangstatisztikai adatai bukkanunk az afáziásoknál viszont akkor, ha azt vizsgáljuk, hogy a hangok ejtésében elkövetett hibák gyakorisága miként viszonyul az illető beszédhang (angol) adott nyelvi általános gyakoriságához. A hibázás — mint kiderült — fordítva arányos a beszédhang gyakoriságával. (Az angolban a leggyakoribb fonéma a *t*, ennek ejtését vétik el viszonylag legkisebb mértékben az afáziások!) Minthogy az angol köznyelvben előforduló fonémagyakoriságra nézve több statisztika is készült, megemlíjük, hogy BLUMSTEIN a P. B. DENES-féle gyakorisági adatokkal dolgozott, ami „On the Statistics of Spoken English” címmel a Journal of the Acoustical Society of America c. folyóiratban (35[1963]: 892—904) jelent meg.

A fonémagyakoriság vizsgálatát a szerző nem szélesítette ki olyan kérdésfelvetéssel, hogy melyek a leggyakrabban elvétett hangkapcsolatok. A fonológiai oppozíció-elvekre épített vizsgálata elsősorban az egyes hangok elkülönített vizsgálatát tette lehetővé. Később azonban — mint majd látni fogjuk — a hangok egymáshatásának (hangátvités stb.) jelenségeit is vizsgálni fogja, ám a hangkapcsolatoknak más hangkapcsolatokra való hatásáról már nem lesz szó. Mindez bizonyos hiányosság a kötetben. Az sem szerencsés metodikailag, hogy e fonémastatisztikai vizsgálatokat a szerző az összes afáziás típusra vonatkozóan összevontan végzi. Ez az összevont vizsgálat később feloldódik: később gondosan érvényesíti a szerző az egyes afázia-típusok elkülönített vizsgálatának elvét. Nézzük futólag, hogy milyen afázia-típusokat különít el egyáltalán a szerző és nézzük meg kissé közelebbről azt is, hogy milyen módszerrel végezte kutatását!

BLUMSTEIN — a klinikai gyakorlat alapján — három afáziával számol: a Broca-féle (megtartott szómegértés mellett a szavak kiejtésére való képtelenség = expressiv afázia) afáziát, a Wernicke-féle (emlékképek elveszése, a szómegértés hiánya) afáziát és az ún. vezetési (ill. conductiós) afáziát (a motoros és szenzoros beszédközpont közötti kapcsolat megszakadása) különbözteti meg. R. JAKOBSON — mint ismeretes — több alkalommal foglalkozott az afázia nyelvészeti vonatkozásaival, de ő valamelyest más tipológiát használ: az efferens (anterotemporális mezőben fellépő), a dinamikus (frontális), az afferens (postcentrális), az amnesztikus (centrotemporális), a szenzoros (posterotemporális) és a szemantikus (parietális) afáziákat különbözteti meg. (Vö.: R. JAKOBSON: Hang — Jel — Vers c. kötetében „Az afázia nyelvi tipológiája” c. dolgozat anyagát 204—226 és itt főleg a 222—223 l.)

A BROCA-féle afázia lényege, mint említettük, a kiejtés zavara: ez a zavar, további elemzés eredményeként, egyrészt fonetikai (olyan hangokat képez a beteg, melyeket végeredményben nem lehet egy adott nyelv hangjának tekinteni, vagy az egyes hangok artikulációs mechanizmusa módosul, de a hang azonosítható marad), vagy fonemikus (hibássá válik a beszélő hangrendszerében a fonemikus oppozíciók, a fonemikus megkülönböztető jegyek összefüggés-rendszere). A szerző, jelen tanulmányában, csak a fonemikus zavarokkal fog foglalkozni, mivel a fonológiai szempont ezek kiemelt vizsgálatát teszi szükségessé. A BROCA-féle afáziában szenvedőkre gyakran az is jellemző, hogy beszédük „távíratí stílusú”: hiányoznak belőle a névelők, a kötőszavak, a vonatkozónévmások stb. (A jelentések felfogásának készsége ép marad.) A Wernicke-féle afáziában szenvedőkre a megnevezési vétségek, az utánmondás nehézségei és a folyamatos beszéd megértésének zavarai jellemzők. Minthogy a szavak megtalálásában e betegeknek nehézségeik vannak, gyakran tapasztalunk beszédükben a megnevezendő tárgyakra, jelenségekre vonatkozó bonyolult körülírásokat, sőt új szóképzéseket. Egyikémásika ezen szóújításoknak az anyanyelv jelentéstani rendszere alapján érthetetlen is

lehet a hallgató beszédpartnernek számára. — A vezetékes afáziában szenvedők általában nehezen tudják elismételni a hallott szövegeket, jóllehet beszédmegértésük, sőt spontán beszédképességük is többnyire sértetlen marad. Bizonyos megnevezési nehézségeik is vannak. Spontán beszédük, jóllehet folyamatos, sajátos jellegzetességeket mutat: fonemikus helyettesítések, ritkábban szóhelyettesítések (szinonímák, egyénileg képzett szinonímák). Az az agyi mező, melynek működése ezen afázia-típus esetén sérültté válik, nem egyéb, mint a Wernicke-mező és a Broca-mező közötti kapcsolat fenntartását ellátó agyi terület, erre a tényre utal a „vezetékes afázia” elnevezés is.

A szerző vizsgálati módszere a következő volt: kórházi afáziás betegeknek kérdéseket tett fel (Hogy érzi magát? Hogyan került ide? Mit csinál nap mind nap? Milyen az ellátás? Nős? Férjezett? Vannak gyerekei? Mikor járt iskolába? Mi volt a kedvenc tantárgya? Mit szeretett legkevésbé? Mi a foglalkozása? Szakképzettsége? Van hobbija? Mi ez? Szeret olvasni? Szereti a tévét? Szeret moziba járni? Szeret sportolni? Mit sportol? Milyen nevezetesebb eset, esemény-mozzanat történt Önnel a napokban? Utazási élményei?) és a válaszokat mágnesszalagra vette. Legalább 2000 szóra volt szükség egy-egy beteg részéről ahhoz, hogy az elemzési munkát egyáltalán meg lehessen kezdeni. E 2000 szóba az ún. formaszók (névelő, kötőszó stb.) nem számítottak bele. 2–9 társalgási alkalom volt szükséges a kívánt kontextus-mennyiség elnyeréséhez. Ha a beteg fáradtnak tűnt, a vizsgálatot nyomban egy következő alkalomra halasztották. 17 beteget vizsgált nyelvilag a szerző. Ezek közül 6 Broca-féle, 5 vezetékes és ismét 6 Wernicke-féle afáziában szenvedett.

A következő nyelvi jellegzetességeket vizsgálta a szerző: A) fonéma-helyettesítés, pl. a *teams* 'csoportok' hibás *kimz* ejtése. B) egyszerűsítés, pl. a *French* 'francia' szó ejtésének lerövidítése *fencs-re*. C) megtoldás, pl. a *papa* 'papa' szó ejtése *papra* hangtoldásos alakra való átalakítással D) fonémakörnyezeti hatások: 1. intra-morfémikus hatások, pl. a *Crete* 'Kréta szigete' kiejtésekor a földrajzi név végén levő *t* előrevetítése úgy, hogy végeredményben *trít* ejtésforma keletkezik. 2. inter-morfémikus hatások, pl. a *roast beef* 'marhasült' szókapcsolat hibás *rof bif* hangzású ejtése. 3. metatézisek, pl. *degrees* 'fokok' hangátvetéses *gidriz* alakú ejtése. — A hibatípusokról a szerző táblázatos áttekintést is ad (vö. 4. táblázat).

A fenti módszert alapul véve a szerző — az előzetesen nyújtott fonéma-statisztikát elhagyva — most már nem összevontan vizsgálja a fonémamegoszlást és a fonéma-használati hibákat, hanem az egyes afázia-típusokra és az egyes hibázás-típusokra széttagoltan. De még e ponton sem talál szignifikánsan szembetűnő eltéréseket; az imént A—D pontokba foglalt hibázások minden egyes afázia-típusnál előfordulnak, sőt még a %-os egymáshoz viszonyított arányuk (a hibázás-típusok csoporton belüli egymáshoz viszonyításáról van szó) is eléggé hasonló konfigurációt mutat. Pusztán a hibázások száma tekintetében van nagy eltérés: a Broca-féle afáziások 1993 hibázására, a vezetékes afáziában szenvedőknél 590 és a Wernicke-féle afáziásoknál 219 hiba esik.

Immár a fonológiai rendszerrel kapcsolatos BLUMSTEINnek az a kérdésfelvetése, hogy mely hangzó-jellegzetességek esetében gyakoribb és melyeknél kisebb számú a hibázások száma. JAKOBSON hierarchia-rendszerét (fonológiai rétegződés-rendszerét) fogadja el a megkülönböztető jegyek szintjén. Megállapítja, hogy az afáziás hibák a z o n hangzóknál a leggyakoribbak, melyek csak egyetlen megkülönböztető jegy vonatkozásában térnek el más hangzóktól. További megfigyelés, melyre BLUMSTEIN épített, a megkülönböztető jegyek szintjén az, hogy egyes hangzó-jellegzetességeket a gyermek nyelvi fejlődésének immár korai szakaszán biztonsággal érzékel és alkalmaz, más jellegzetességek érzéklésére és alkalmazására csak élete későbbi szakaszán jön rá. BLUMSTEIN felismerte, hogy az afáziások hibázásai ott jelentkeznek legkisebb szám-ban, ahol fejlődésileg ősi (korán elsajátított) hangzó-sajátosság szerepel megkülönböztető jegyként, s attól függően egyre gyakoribb a hibázások száma, minél később beidegzett hangzó-sajátosságról — mint megkülönböztető jegyről — van szó. Jóllehet a hibázások száma — mint fent már utaltunk erre — afázia-típusonként más és más, e hibázási összefüggést midegyik típusnál egyaránt megfigyelhetjük — állapítja meg a szerző. Jóllehet JAKOBSON nem hangoztatta a megfigyelt törvényt minden afázia-típusra való érvényességének tényét, a beidegzés fejlődéstani időpontja és az afáziás beszédfelbomlás közötti fordított arányú viszony meglétét már igen korán (előadás a V. Nemzetközi Nyelvészkongresszuson, vö. Hang — Jel — Vers c. kötet 74—90. lapjait s itt a 81. l. anyagát) felismerte.

A megkülönböztető jegyek — mint közismert — bizonyos csoportokba rendezhetők, s e csoportokon belül az egyes fonémák lehetnek megjelöltek (marked) és megjelöllet-

lenek (unmarked). Így az *m*, a nazális hangok sorában megjelöltebb, mint az *n*; a zárhangok csoportján belül viszont a *b* megjelöltebb, mint a *d*; és a *p* is megjelöltebb, mint a *t* stb. Nos a szerző azt figyelte meg, hogy az afáziás beszédhangrendszer-felbomlás esetén a hangokat úgy helyettesíti az afáziás más hangokkal a szón belül, hogy az egyazon csoportba tartozó hangok megjelöltebb tagjai adják át helyüket a csoportban levő meg nem jelölt tagoknak, vagy esetleg más hangcsoport meg nem jelölt tagjainak. Így az *m* adott szavakon belül viszonylag könnyen helyettesítődik *n*-nel. Persze csak a nagy számok törvénye igazolja a fenti tendenciát, mivel — csekélyebb számban — az ellentétes irányú hangcserék esetére is van példa. Sőt, mint BLUMSTEIN kimutatta, ez a tünet (ti. a megjelölt hang helyettesítése meg nem jelölt hanggal) a vezetékes afáziásoknál nem is szignifikáns, csak a másik két afázia-típusban szenvedőknél, ezeknél viszont a tendencia mértékét tekintve szinte alig van eltérés (3%-os differencia mind a megjelölt hangzónak meg nem jelölttel való helyettesítése, mind a meg nem jelöltnek megjelölttel való helyettesítése arányában).

Meg kell állapítani, hogy a fonéma-használatban az afáziásoknál megfigyelhető hibák bizonyos specifikus kontextushoz kötöttek-e, és hogy hiba-típusokon belül (vö. az előbbieken A—D pontban felsorolt hibázás-típusokat) kontextushoz kötöttek-e. Kontextus itt persze szótagon belüli hang-kontextus, tehát egyszerűen a hangkapcsolat szót is használhattuk volna megjelölésére. A szerző megállapította, hogy az afáziások esetében, jóllehet gyakrabban, de viszonylagosan mégis egy-egy adott hang-kontextuson (pl. *CVC*; *C*, ill. *V* = mással-, ill. magánhangzó) belül a nem afázisokhoz hasonló arányban (jóllehet nem hasonló számban) fordulnak elő fonéma-helyettesítések. (A legkevésbé komplex a *CV* hangkapcsolat!) A hibás fonéma-használat egyszerűsítési és megtoldási eseteit tárgyalva megállapítja, hogy az egyszerűsítés úgy jelentkezik, miszerint a szótagból az afáziás kiemeli (eliminálja) a megjelöltebb fonémákat és helyén hagyja a meg nem jelölteket. A megtoldás eseteinél pedig mindig a hangkörnyezet magyarázza meg a megtoldást (pl. az *otherwise* 'másképpen' *ada vaiz helyetti alda vaiz* ejtésénél). Itt már jelentkezik az a jelenség, amit BLUMSTEIN a kötet végén a pusztá fonológiai megközelítés értékelése kapcsán is felemlít, ti. az, hogy nemcsak a szótagon belüli hangkörnyezet, hanem egyáltalán a szavakon és az egész mondaton belüli hangrendszer-összefüggés kihat arra, hogy mi történik afáziás beszéd esetén egyetlen hanggal. Itt, az említett példában az *other* azért is bővíülhet egy *l* hanggal, mert így az igen gyakran előforduló ang. *older* melléknévi középfokhoz kerül hangzásilag közelebb. A szókapcsolat, a morfológiai és a mondattani összefüggések afázia-fonológiai hatását egyébként a legutolsó eredménybemutató alfejezet igazolja leginkább, miként erre az imént utaltunk is. Ebben az alfejezetben a fentebb D pontba utalt „környezeti hatások”-ról esik szó: intra- és inter-morfémikus hatások, hangátvetés stb. Így összegezi a szerző metodikai értékelését e „környezeti hatások” vizsgálatára vonatkozóan: „The phonological system of the language cannot be properly understood without regard to both the paradigmatic and syntagmatic relations of phonology and the dynamic integration of the two”. (A nyelv fonológiai rendszerét nem lehet megérteni a fonológia paradigmatis és szintagmatikus kapcsolatainak, valamint e két terület dinamikus egybefoglalása következményeinek tekintetbe vétele nélkül.) (BLUMSTEIN: 72) Ezzel a megállapítással a nyelvészeti ihletettségű afázia-kutatások előtt újabb távlatokat nyit.

A kötet végén — egy kisebb alfejezetben — az afázia klinikája szempontjából hasznos következtetéseit és külön fejezetben pedig a fonológiai elmélet szempontjából értékesnek ítélt konklúzióit összegzi a szerző. Megismétli pl. itt is azt a megállapítást, hogy az afáziás hibák azon hangzónál gyakoribbak, melyek csak egyetlen megkülönböztető jeggyel különböznek el másoktól, és ritkábbak, ahol a hangokat több megkülönböztető jegy kapcsolja másokhoz. Az a bináris alapú jellemzés, amit a fonológia az egyes hangok működésének leírására alkalmaz, hasznos elvnek bizonyult és az afáziás betegek nyelvi megnyilatkozásainak elemzése, a hibázások kiértékelése megerősítette ennek a megkülönböztető jegyekre alapozott elemzésnek a létjogosultságát. — A megjelöltség (markedness) is szerencsésen felhasználható szempont volt. Jóllehet a téren — úgy látjuk — még a fonológia részéről sok további kutatási eredményre van szükség. Ha ezek a további kutatások kiteljesednek, remény van arra, hogy a fonéma-osztályok kapcsolatát egymáshoz, ill. ezek helyét az egész fonológiai rendszeren belül legsikeresebben ezzel a megjelöltség-vizsgálatokkal határozhatassuk majd meg. De e téren máris eredményei vannak BLUMSTEINnek: ezekre hivatkozva tör pácát e megközelítési metodika mellett.

Meg vagyunk győződve affelől, hogy az afázia nemcsak nyelvi szinten jelentkezik, hanem hogy minden nyelvi síkú afázia-jelenségnek, de legalábbis a motoros (Broca-féle) afázia minden jelenségének van egy paralell-tünete a mozgások szintjén: mozgásrövidi-

tések, mozgásredundancia, esetleg mozgásátvetések (egy később szükséges mozdulat sorrendben korábban történő megvalósítása stb.). Érdekes lett volna e vonatkozásokat is belekapcsolni a vizsgálatba: így az általános nyelvi-mozgásbeli viselkedésmódelhez szolgáltatott volna adatokat, megfigyeléseket a tanulmány.

Jóllehet BLUMSTEIN tanulmánya meglehetősen „JAKOBSON centrikus”, a szerző helyesen választotta ki JAKOBSON ötletei közül azokat, melyekre egy ilyen fent bemutatott vizsgálatot építeni lehet. Így munkája, amit bibliográfia és tárgymutató is kiegészít, s melynek tartalmi gazdagságát talán sikerült némileg érzékeltetnünk, hasznos gazdagodást jelent a nyelvészeti vonatkozású afázia-irodalomban.

BÜKY BÉLA

Paul L. Garvin: On Machine Translation

Selected Papers

Mouton, The Hague 1972. 142 l.

Van még egyáltalán gépi fordítás (GF), vagy e könyvvel a jeles kiadó szép fejfát kívánt állítani egy halottnak? Nem jelentett-e visszavonulást a GF-től az, hogy annak egyik szovjet úttörője 1967-ben következetesen „automatikus” fordításról beszél, melyben nem a gép a lényeges, hanem egy olyan teljesen formális és minden részletében explicit nyelvelírás, amely elméletileg akár gépen is megvalósítható? (L. [4], erről folyóiratunk hasábjain: NyK. 69:451–454.) Nem hasonlatosak-e a GF-munkálatok az alkímiához: az aranycsinálás (= gépi fordítás) ott sem sikerült, nem is sikerülhetett — ám rengeteg érdekes megfigyelés halmozódott föl és végül egy új tudomány, a kémia megszületéséhez (= számítógépes nyelvészet) vezetett? — Izgalmas tudománytörténeti vállalkozás lenne az ilyen és efféle kérdések megválaszolása. Ha a mi kultúránkban a legújabbnak tűnő kutatási irányok mindig fellelhető korai előzményeitől eltekintünk (esetünkben ez például legalább LEIBNIZIG s akár a mi KALMÁR GYÖRGYÜNKIG megtehető: kisebb-nagyobb jóindulattal valószínűleg minden területen fellelhető „magyar”-os is), a mai GF épp hogy húsz éves múlt: 1954 januárjában fordított először, az ott szokásos hírverés mellett, egy IBM-gép oroszról angolra (ha ugyan nem már 1953. májusában egy londoni gép: vö. [4], 1298-as tétel alatt). Az ezt követő évtizedben nyelvészek által talán még soha a tudománytörténet során nem látott aranyeső hullott a GF elősegítésére: 1956–1965 között csupán az Egyesült Államok központi állami szerveitől 20 millió dollár (vö. [3], 107–112). Vajon épp az USA-ban mekkora szerepet játszott e csodálatos bőkezűségben az őket 1957 őszén ért „sputnik-stress”? (És megfordítva: Vajon a Szovjetunióban mekkora szerepet játszottak ezek az USA-beli eredmények vagy vélt eredmények az új nyelvészeti irányzatok megjelenésénél? Tény az, hogy a szovjet matematikai referáló folyóirat már 1954-es 10. számában, tehát alig néhány héttel-hónappal az említett New York-i bemutató után, beszámol az első GF-kísérletekről; a „Priroda” c. folyóirat 1955-ös 8. száma hoz erről egy rövid közleményt Ljapunov és Kulagina tollából; a „Voprosy jazykoznanija” meg 1955-ös 6. számában — és az ún. „strukturalista vita” ugyane folyóirat hasábjain az 1956-os 5. számban indul el.) Vajon csak a pénz hajtotta-e a kutatókat vagy sokkal inkább az európai-amerikai tudományosságban mindig élő igény, hogy a tudós közvetlenül hasznos legyen? (A legtöbb országban azért nem volt az USA-belihez hasonló „aranyeső”, sőt fordítva: a kutatók saját közvetlen anyagi érdekeiket félretéve kezdtek ezzel az üggyel foglalkozni — valószínűleg erőltetett lenne úgy folytatni: „no persze, egy későbbi nagy pénz vagy hatalmas reményében.”) S ezekhez az általános kérdésekhez óhatatlanul hozzákapcsolódnak saját „nemzeti” kérdéseink: Vajon, ha a Szovjetunióknak olyan sürgős volt ezekről az amerikai eredményekről (is) tudomást venni — mely nagyhatalmi álmok ringathattak bennünket még évekig ezt követően, mely elképzelések anyanyelvünk világnyelv-voltáról és/vagy népgazdaságunk zártágáról, hiszen erről az egész kérdéskomplexusról soká nem kívántunk tudomást venni?

A kérdések puszta felvetésével kívántuk a szélesebb kontextust megteremteni GARVIN itt ismertetendő könyvéhez. Maga a kötet a jeles (ha úgy tetszik: magyar származású — bár ő talán inkább szlovákiának mondja magát) szerző kilenc, 1956 és 1968 között e témakörben megjelent tanulmányát tartalmazza. Nem időrendben, hanem bizonyos laza tematikai csoportosításban: az I. csoport (egyetlen, 1963-as tanulmányával,

mely eredetileg az [1]-ben jelent meg) éppen a „Context” alcímet viseli ugyanebben a szélesebb értelemben — tulajdonképpen inkább „background”-ot kellett volna itt írnia a szerzőnek, amennyiben a GF szélesebb nyelvészeti-tudományos háttéréről ír benne. A II. csoport szintén csak egyetlen cikket tartalmaz, azt az elvi eredményt és egyben vitát, amelyre a szerző GF-munkái során jutott; erről alább még szólnunk. A legterjedelmesebb III. rész a GF történetével foglalkozik az említett 1954-es „Georgetown-IBM”-kísérletről a szerző ún. felum-módszeréről, annak 1968-as megfogalmazásáról. Végül a IV. szekció, két 1962-es tanulmánnyal, összecseng az I.-vel: a GF szélesebb nyelvészeti implikációit tárgyalja. E törzsrészt egyfelől a cikkek eredeti megjelenési adatai és egy e gyűjtemény elé írt rövid bevezetés; másfelől tárgy- és névmutatós teszt teljesség. Az egész kötet kontextusát mi tegyük teljesebbé azzal, hogy felhívjuk a figyelmet a szerző egy korábbi cikkgyűjteményére, melyben általános nyelvészeti-módszertani jellegű írásait egyesíti — igaz, azok sem függetlenek a GF-től (vö. [2]); továbbá arra, hogy legutóbb a [8] cikkgyűjtemény közölt egy (ebben a kötetben nem szereplő) számítógépes tárgyú cikket a szerzőtől magyarul, ugyanott SZÉPE GYÖRGY magvas értékelésével GARVIN-ról.

Az ismertetendő mű szerkesztési elveihez leszünk hívek, ha nem a kötetbeli sorrendben vesszük elő cikkeket, hanem néhány gondolat köré csoportosítva utalunk a szerző álláspontjára és fűzünk ahhoz némi megjegyzéseket.

A (természetes) nyelvi adatok gépi feldolgozása szinte tevékenységének kezdetétől fogva a maga teljes szélességében érdekelte a szerzőt. E kötetben közölt három közvetlenül idevágó cikke alapján (A Linguist's View of Language Data Processing [1963]: 15—39; Degrees of Computer Participation in Linguistic Research [1962]: 117—123; The Impact of Language Data Processing on Linguistics [1962]: 124—133) a következő kép rajzolódik elénk. A nyelvi adatokat egyrészt „öncélúan”, a nyelvészeti kutatás céljából lehet gépi úton feldolgozni: az automatikus beszéd- és alakfelismeréstől a konkordanciák és egyéb szótár-féle művek létrehozásán át az automatikus szintaktikai elemzésig és bizonyos tesztek (mint a „kihagyás-teszt”) elvégzéséig sok minden gépre bízhatóságának a kérdését meg lehet vizsgálni. Másrészt alkalmazni lehet az így a nyelvészet egyéb eszközeivel nyert adatokat a GF, a gépi kivonatolás, információ-visszakeresés területén. — Tegyük ehhez hozzá a következőket. A nyelvészeti kutatás területén a szerző igen szellemesen megkülönbözteti a pusztán „könyvelő” jellegű (sok adat rugalmas nyilvántartása) és a tulajdonképpeni nyelvi elemzésre való felhasználást, nyilvánvalóan ez utóbbit tartva nemesnek, „igazán méltónak” géphez és kutatáshoz egyaránt. Mégis, hazai és némi külföldi tapasztalatot véve figyelembe, azt kell mondanunk, hogy eddig az igazán intelligens elemző munkára a gépeket kevés eredménnyel tudtuk befogni. Ha csak nálunk lenne ez a helyzet, azt mondanánk: mert a mi gépeinken használható programnyelvek nem eléggé alkalmasak nyelvész-célokra; ám hasonló a helyzet ott is, ahol speciális, nyelvész-feldolgozást és -kutatást szolgáló nyelveket használnak. Ezért talán inkább úgy áll a dolog, hogy előbb még sok tennivalónk van a „könyvelés”, az „anyagnyilvántartás” terén, ahol a gépek valóban jó segítségünkre voltak eddig is, sőt esetenként nélkülözhetetlenek voltak; ezt követően fogjuk valószínűleg intelligensebb munkára is nagyobb mértékben fogni őket. Igen hasznosaknak ígérkeznek az olyan gépi félkésztermékek, mint a konkordancia, szemben az olyan, első pillanatra intelligensebbnek tűnő, termékkel, mint amilyen egy szóalakgyakorisági tár (erről vö. Nyr. 99: megjelenés alatt). Az alkalmazások területén GARVIN valóban szinte mindenre gondolt és előre is látott, napjainkig. Talán egy dologról feldekezett meg: ez a nyomdaipari alkalmazás, a fényszedés teljes automatizálása, ahol sarkalatos pontként vetődött fel az elválasztás szabályainak programozása. Ez persze megint egy igen szerénynek látszó feladat (szemben, mondjuk, az „intelligens”, „igazán méltó” gépi kivonatolással, GF-sal stb.): de azért ezt is meg kellett oldani, és, ahogy az lenni szokott, a különféle megoldások elvileg sem voltak tanulság nélküliek (az amerikai tapasztalatokról vö. [3], 113—117; egy előzetes magyar vizsgálat: TAKÁCS: Nyr. 95:407—413).

A GF bölcsőjénél ott bábáskodott szerzőnk is. (Az egész munkáját irányította akkor L. DOSTERT volt.) Ezért különösen érdekes eredetileg 1967-ben megjelent cikke, melyben értékeli e kezdeti lépést (The Georgetown-IBM Experiment of 1954: An Evaluation in Retrospect 51—64). Eszerint a jól körülhatárolt, realizisztikusan meghatározott feladat érdekes nem-numerikus (GARVIN ugyan „non m a t h e m a t i c a l”-t ír — 51. l. —, de ez talán nem egészen pontos) programozási feladattá nőtte ki magát. Máig (= 1967) is érvényesnek tartja szerzőnk azokat az alapelveket, amelyekből a kísérlet (inkább hallgatólagosan, mint kimondva) kiindult: a GF lényegében döntési feladat, a döntések szelekciósak és rendezésiek [ti. meg kell találni a megadottak közül a megfelelő szavakat, végződéseket stb. és ezeket helyes sorrendben kell kiadni], a fordító

algoritmusnak fel kell ismernie a döntési pontokat és az ezekre utaló elemeket (erről alább). Tekintettel arra, hogy ma már nem is olyan könnyű hozzájutni a kísérletben szereplő egyes mondatokhoz (GARVIN csak a kiinduló oroszokat közli: 62–64. l.) és azok angol fordításához, ahogy azt a gép akkor kiadta (Voprosy jazykoznanija i. h. 147, továbbá [3], 23. l.), álljon itt néhány példa, saját magyar (emberi) fordításunkkal megtoldva (transzkripció az eredeti kísérlet szerint): KACHYESTVO UGLYA OPRYEDYELJA-YETSJA KALORIYNOSTJYU — The quality of coal is determined by calory content 'A szén minőségét kalóriatartalma határozza meg'; TOL PRYIGOTOVLYAYETSJA YIZ UGLJA — TNT is produced from coal 'A trótil szénből készül'; MYEZHHDUNAROD-NOYE PONYIMANYIYE YAVLYAYETSJA VAZHNM FAKTOROM V RYESHY-ENYIYI POLYTTYICHYESKYIX VOPROSOV — International understanding constitutes an important factor in decision of political questions 'A nemzetközi megértés fontos tényező a politikai kérdések megoldásában'.

A fulcrum-módszer legelső nyomtatott említése alkalmasint 1957-el datálódik (vö. [4], 952. tételszám alatt); itt egy 1960-as és egy továbbfejlesztett, 1968-as publikáció képviseli, bár e két helyen kívül is szinte mindenütt ott van a szerző gondolatrendszereiben. Magyarul talán támpont-módszernek lehet nevezni. Eszerint ugyanis az automatikus elemzés nem egyszerűen balról jobbra halad, nem a szótárban rögzített információk alapján egy a nyelvtantól és így az egyes konkrét nyelvektől függetlenül algoritmus végzi el az információk előre várható összegegyeztetését (predictive analysis — I. RHODES, majd A. OETTINGER, vö. [4], 292–300. l.), hanem egy a konkrét nyelvtől függő analízis során először a legtöbb támpontot nyújtó elem emelkedik ki, majd ezt követően a további, az elemzéshez támpontot nyújtható szavak. Az oroszban például a ragozott ige bizonyul a legtöbb támpontot nyújtónak, majd a tőle függő főnevek, és így tovább. Egy-egy ilyen támpontnál mindig valamely döntés születik, e döntések során az algoritmus megszemléli a döntéshez hozzájáruló egyéb elemeket is. A támpont-módszer tehát szerzőnknél szervesen összekapcsolódik „kétrészes” megközelítési módjával (bipartite approach: 43. l. és passim), amely szerint ugyanis a szótár az egyik rész és a konkrét nyelvtannal egybeépített analízáló algoritmus a másik. Ez a felfogás arra az általánosabb elképzelésre épül, amely szerint egy nyelvi elemző algoritmusnak nem hogy kontextusra érzékeny grammatikára kell épülnie, hanem képesnek kell lennie az elemzés során egyre inkább érzékennyé válnia a kontextusra; a „háromrészes” megközelítés, ahol a szótáron kívül külön van a nyelvtan és külön egy elemző algoritmus, erre nem képes (vö. itt 45; a kontextusra érzékeny/nem érzékeny grammatikák plasztikus leírását egyébként l. [5], 63 kk.). A támpont-módszer rendkívül dinamikus, célratörő — de egyben talán nagyon is olyan erősen ragozó kiinduló nyelvhez tapad, mint amilyen az orosz. (GARVINNAI nem találtam utalást arra, hogy hogyan talál elemzéséhez támpontot, majd további támpontokat, egy olyan nyelv esetében, amilyen például az angol.)

Az algoritmizálás és a heurisztika elvi és gyakorlati viszonya szintén vissza-visszatérő probléma a szerző számára; bizonyos gyakorlati szempontból kapcsolatos a támpont-módszerrel is nála. A nyelvi elemzés során ugyanis nem lehet mindent algoritmizálni, mondja a szerző. Vagy, pontosabban: természetesen mindent algoritmizálni kell (ami nincs algoritmusba foglalva, az nem oldható meg automatikusan), de bizonyos pontokon helyet kell hagyni a próbálkozó döntéseknek. Mint ahogy a sakkjáték minden lehetséges helyzetét gyakorlatilag nem lehet bevenni a programba — mondja GARVIN —, épp úgy nem lehet a gépet előkészíteni minden a nyelvi elemzés során előállt helyzetre sem. Bizonyos esetekben a programnak teljesen mechanikusan („algoritmus szerint”) kell haladnia — azután bizonyos pontokon a beadott elvek alapján kell próbálkoznia a továbbhaladás módozatait illetően.

Nem összegezésül — csupán befejezésképpen a következőt kell mondanunk. GARVIN e cikkgyűjteménye semmiképpen sem fejfa egy húszmillió dolláros halotton: a GF maga is él, nem beszélve arról, hogy milyen sok más hasznos elméleti és gyakorlati ágacska hajtott ki belőle. Azonban esetleg egyik összefoglaló-lezáró köve lehet a GF egy szakaszának. Még hozzá annak a szakasznak, amely a jelentést nem vette komolyan figyelembe (NB: a kötet tárgymutatójában a *meaning* címszó nem szerepel; van persze *content processing*, de nem az itt mondandók értelmében és mértékében). A GF beindulásakor (sőt szinte még azt megelőzően) főleg BAR-HILLEL hívta fel nemegyszer a figyelmet arra, hogy igazi GF nem lehetséges, mert a gép nem érti, mit fordít, márpedig az igazi fordító nem formákat fordít, hanem a formák alapján megérti a dokumentumot és annak tartalmát elemoldja (újrafoglalmazza) a célnyelven. Legyen szabad egy hasonlattal élnem: az eddigi GF során úgy jártunk el a géppel, mint egy emberrel járnánk el azt bízva rá, hogy fordítsa le a következő mondatot: *A setó pente vopan megkelendítette az akaloskát*. A gép a mi értelmes mondatainkból is pontosan annyit értett, amennyit

mi ebből a nonsense-ből, de szótár segítségével könnyedén le tudta azt fordítani valamely más nyelvre, a magyar formális nyelvtan és a célnyelv nyelvtanának ismeretében. Nem túlságosan nagy fáradsággal megtalálhatta ugyanis a fő támpontot (*megkelendítette*); erre támaszkodva egyrészt a tárgyat (*az akaloskát*), másrészt az alanyt stb. Az utóbbi évek során világszerte arra látunk különféle irányból induló kísérleteket, hogy a géppel model-láltassuk az ember értő-intelligens tevékenységét (vö. pl. [7], erről l. folyóiratunk hasábjain: NyK. 77:239–42); hogy elméletünk középpontjába állítsuk a nyelv alapvető funkcióját: értelmet szövegekké és szövegeket értelemmé átalakítani (vö. [6]). Ha ez a cél sikerül, akkor egy hatalmas lépést tettünk a GF tényleges megvalósítása felé; az emberi értelem nem csupán formális, hanem funkcionális megismerése felé. Ha most egy ugrásban nem sikerül — akkor is remek, emberhez méltó kísérlet volt, melynek végül is csak sikerülnie kell.

IRODALOM

- [1] PAUL L. GARVIN (ed.), *Natural Language and the Computer*. New York, etc. 1963.
 [2] PAUL L. GARVIN, *On Linguistic Method*. Selected Papers. The Hague, 1964 (2. kiadás: 1971).
 [3] *Language and Machines*. Computers in Translation and Linguistics. A Report by the Automatic Language Processing Advisory Committee/Division of Behavioral Sciences/National Academy of Sciences/National Research Council. Washington, 1966.
 [4] И. А. Мельчук — Р. Д. Равич, *Автоматический перевод 1949—1963*. Москва, 1967
 [5] А. В. Гладкий — И. А. Мельчук, *Элементы математической лингвистики*. Москва, 1969
 [6] И. А. Мельчук, *Опыт теории лингвистических моделей «смысл ↔ текст»*. Семантика, синтаксис. Москва, 1974
 [7] TERRY WINOGRAD, *Five Lectures on Artificial Intelligence*. 1974 [mimeo]
 [8] *A nyelvtudomány ma*. Szerk. SZÉPE GYÖRGY. Budapest, 1973.

PAPP FERENC

Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói

Nyelvtudományi Értekezések 81. Budapest, 1973. 64 l.

A dolgozatnak már a témaválasztása is méltatánylandó, hiszen az élőnyelvi jelenségek statisztikai szempontú vizsgálata eddig nálunk eléggé háttérbe szorult. Szende Tamás egy sajátosan spontán beszédanyagot nyelvstatisztikai mutatókkal jellemez és áttekintést ad a nyelvstatisztikai módszerek mellett a tudományterület és módszer kialakulásáról, történetéről is. A dolgozat felépítése is mutatja ezt az átfogó szándékot: külön fejezetek tárgyalják a nyelvstatisztika általános kérdéseit, a feladat célját — anyagát — módszereit és az eredmény részleteit a konkrét anyagra és az egész magyar nyelvre vonatkoztatva.

Mindjárt a Bevezetésben rámutat a hasonló jellegű nyelvészeti kutatások sajátos nehézségeire is: hogyan alakul a performancia — kompetencia viszonya az eljárás folytán, milyen problémákkal jár a feldolgozandó anyag szükség szerű végessége, és végül rámutat a szövegválasztás fontosságára is: nemcsak statisztikai, de szociális igényeket is szem előtt kell tartania a kutatónak.

Az első fejezetben („A nyelvstatisztikáról”) a módszer kialakulását, történetét tárgyalja SZENDE TAMÁS, elsősorban a magyar nyelvészet vonatkozásában vizsgálva e tudományterület fejlődését. A gyökereket az alexandriai grammatikusok és talmudisták Homérosz- illetve bibliakordanciáiban látja, de a szélesebbkörű kutatásnak a fellendülését mégis különböző gyakorlati okoknak (gyors- és gépirásoktatás, frógép, szedőgép billentyűzetének optimális megszerkesztése stb.) tulajdonítja. A konkrét nyelvstatisztikai vizsgálatok ismertetését szándékosan a nyelvi szintek rétegződésének megfelelően veszi sorra. Az ismertetésből is kitűnik, hogy a legkedveltebb és legkímunkáltabb terület ma még a hang- illetve betűstatisztika, és ezt az egyoldalúságot csak az újabb vizsgálatok próbálják enyhíteni. Az áttekintésről maga a szerző vélekedik így: „Ha az áttekintés nem teljes is — úgy gondolom — tartalmazza a legfontosabb tudománytörténeti irányjelzőket” (15).

„A feladatról” szóló ismertető fejezet hasonló precizitással készült. Feladatának tekinti, hogy „a nyelvvizsgák mutatók tükrében olyan jellemzőket mutasson meg, amelyek sajátosan spontán beszédanyagoknak a jellemzői” (16). Részletesen ismerteti az anyagválasztás munkáját, mellyel a hangsúlyozott spontaneitást igyekeztek biztosítani, és pontos definíciót ad arra nézve is, hogy mit ért spontán beszédanyagnak. A mintáról — összetételén kívül — számszerű adatokat is közöl (hang- szóterjedelem), ismerteti a feldolgozás előkészítésének folyamatát, nehézségeit is, és végül szemléltetés céljából részleteket is közread. Hasonló pontossággal és szemléltetéssel foglalja össze a számítógépi feldolgozás lebonyolítását, nehézségeit is.

Eredményeinek ismertetését egy általános törvényszerűség kimondásával kezdi SZENDE TAMÁS: „minél bonyolultabb, összetettebb egységekre vonatkozik a statisztikai eljárás, annál egyedibb jellemzők kerülnek napvilágra” (26); majd néhány olyan jellemző eltérést mutat be, amely a spontán beszédet szembeállítja az írott szövegmintával (állandó megszokottság, esetlegesség, amely ismétléseket, félbemaradt szavakat — mondatokat, és ennek kapcsán speciális hangkapcsolatokat eredményez stb.).

A konkrét mintára vonatkozó adatokat és számításokat mintegy ismeretterjesztő-szintű részletességgel és szemléletességgel közli SZENDE. Először a beszédhangok megoszlási mutatóit ismerteti, külön táblázattal szemléltetve a magánhangzók, külön a mássalhangzók eloszlását; arányukat, a hangok hangkapcsolatok szerinti statisztikáját, és felállít egy gyakorisági sorrendet is.

Itt azonban a dolgozat halványabb pontjához érkezőnk. A statisztikai módszerek illetve számítások ismertetése ugyanis több esetben megkérdőjelezhető, sőt egyes helyeken értelmetlen. A problémák két szinten jelentkeznek: egyrészt megfogalmazásbeli pontatlanságok, másrészt matematikai jellegű pontatlanságok formájában, s ezek már komolyabb félreértésekhez vezethetnek.

Az első bonyodalom a hibahányad meghatározására szolgáló képlet ismertetésénél adódik. Idézem: „Ha kisszámú adatmennyiséget megkettőzünk, nem úgy növeljük a megbízhatóságot, mintha százszoros nagyságrendeket dupláznánk, s ezt a képlet megszerkesztői ugyancsak tekintetbe vették, azzal, hogy a szöveg adatainak teljes hosszát kifejező számnak és a gyakorisági sorrendnek a szorzatát négyzetgyökök alá helyezték” (31). Sajnos a mondatban jelzett ok — okozati kapcsolat nem igaz, sőt értelmetlen (a). Hasonlóképpen zavaros a képlet másik részének, az u_a tényezőnek a magyarázata (b).¹

$$\text{Nézzük a képletet: } \delta = \frac{u_a}{\sqrt{N \cdot P}}$$

Annak valószínűsége, hogy N nagyságú mintában egy adott hang K -szor fordul elő, binomiális eloszlást követ. Ha p a hang előfordulási valószínűsége, akkor K várható értéke $M(K)$ a binomiális eloszlásból következően:

$$M(K) = \sum_{K=0}^N K \binom{N}{K} p^K (1-p)^{N-K} = Np \quad (1)$$

Hasonlóképpen a szórásnégyzet:

$$\sigma^2(K) = \sum_{K=0}^N [K - M(K)]^2 \binom{N}{K} p^K (1-p)^{N-K} = Np(1-p) \quad (2)$$

A szórás:

$$\sigma(K) = \sqrt{Np(1-p)}$$

(a) A „négyzetgyökök alá helyezés” tehát nem a szerző szerinti megfontolásból adódik.

A p valószínűsége nem ismerjük. A mintabeli gyakoriság azonban a várható érték körül ingadozik, ezért (1) p -re becslési lehetőséget ad.

$$p^* = \frac{K}{N}$$

¹ Vö. RÉNYI ALFRÉD, Valószínűségszámítás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. VINCZE ISTVÁN, Matematikai statisztika Egyetemi jegyzet. Budapest, 1973.

Az így becsült p érték hibája abból adódik, hogy a K gyakoriság általában eltér a várható értéktől. $(1-\alpha)$ valószínűséggel igaz viszont az az állítás, hogy az igazi p valószínűség a következő intervallumba esik:

$$p^* - u_\alpha \frac{\sigma}{N} < p < p^* + u_\alpha \frac{\sigma}{N}$$

Az $1-\alpha$ értéket a statisztikus maga választhatja meg attól függően, hogy milyen biztonsággal akar becsülni.

(b) u_α -t a következő egyenlet alapján lehet α -ból kiszámítani:

$$\frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_0^{u_\alpha} e^{-\frac{t^2}{2}} dt = \frac{1-\alpha}{2}$$

Ezen függvény értéktáblázatai statisztikakönyvekben megtalálhatók.

A p relatív hibája az előzőek alapján $(1-\alpha)$ valószínűséggel kisebb, mint:

$$u_\alpha \frac{\sqrt{Np(1-p)}}{Np} \approx \frac{u_\alpha}{\sqrt{Np}}$$

A következőkben bizonyos jellemzők megadásával foglalkozik SZENDE TAMÁS. Itt az első probléma a nemkonzekvens terminológia-használatból adódik. Így például a „gyakorisági eloszlás” terminus már önmagában is eléggé félrevezető (rajta a gyakoriságok megoszlását, vagyis az empirikus eloszlást érti valószínűleg), s az eloszlás kifejezést időnként a sorrenddel helyettesíti — nem tudni miért (l. 33. l.). Valószínűleg figyelmetlenség miatt értelmetlen a 3.7.3. pont első mondata is: „Amint ez a felosztás mutatja, a gyakorisági eloszlásban az a szabályszerűség figyelhető meg, hogy minél inkább közelünk a kisebb gyakoriságú elemek felé, annál nagyobb arányban csökken az eloszlások száma.” Itt szintén az eloszlás kifejezés helytelen használata okoz problémát (ugyanis nem az eloszlások, hanem az előfordulások száma csökken).

Félreértésekhez vezet az elem kifejezés használata is, ugyanis többször beszél a minta (vagy vizsgált anyag) összes elemének számáról, és ezen helyenként valóban az össz-elemszámot, másutt viszont az elemtípusok számáról érti (l. 32, 33). A probléma élesen kitűnik az előfordulások számtani középértékének meghatározásánál, itt ugyanis éppen a két érték hányadosáról van szó.

Ezzel kapcsolatban erősen megkérdőjelezhető a szerző azon állítása, miszerint a számtani középhez legközelebb eső előfordulást mutató hangot is középre, azaz sorrendileg a 32. középső helyre várja (l. 33). Ez az eset nyilván csak akkor következhetne be, ha a beszédhangok mind egyforma gyakorisággal fordulnának elő, ami egyszerű abszurdítás, másrészt így már eleve nem lenne értelme középső helyről beszélni.

Ezután a mediánról és a móduszról esik szó, matematikai szempontból szintén pontatlanul. A medián definíciója: az a hely a gyakorisági listán, ahol az addigi (és természetesen az utána következő) valószínűségek összege 50%-ot ad ki. Ennek épp a fordítottját állítja a szerző. A módusz folytonos eloszlás esetén a sűrűségfüggvény maximumhelye.

Elképzelhető, hogy szándékos ezen definíciók módosítása nyelvészeti vizsgálatok céljaira. Kérdés azonban, hogy egyáltalán ezek-e azok a statisztikai jellemzők, amelyek a legtöbb mondanak el egy nyelv hangrendszeréről. Hiszen a 64 hangra megadott százalékértékek, illetve hibájuk már a statisztikailag megadható maximális információt tartalmazzák, a számított jellemzők pedig már nem közvetlenül erre (tehát a hangokra), hanem az eloszlásfüggvényre vonatkoznak. Sokkal többet mondana például az entrópia-számítás, ami a hangok által hordozott információ-mennyiségről ad számot (illetve ennek a 64 jel által maximálisan hordozható információmennyiséghez való viszonyáról). Ez jelen esetben 78%. Más szóval ez azt jelenti, hogy azt az információt, amit a 64 hang ilyen eloszlásban hordoz, optimális eloszlás esetén 26 jellel át lehet vinni.

A tanulmány a következő részben ugyanezeket a jellemzőket vizsgálja a hangkapcsolatok (digramok) esetében; gyakorisági eloszlásukat szókezdő, szóközép, szóvégi helyzetekben, illetve önmagukban állva is. Itt tesz említést — bár talán nem egészen egyértelműen, s nem az eddig megszokott részletességgel — a Markov-folyamatról is. A vizsgálódás eredményeként néhány jelentős megállapítást tesz a digramok tükörkombinációira, nevezetesen:

1. „minél magasabb az xy digram rangja, annál magasabb tükörkombinációjának rangja is”,
2. „a hangkapcsolatok létrejöttében döntő fölényvel érvényesülnek a két egymás után ejtendő elem ejtési sajátosságai az elemek sorrendiségével szemben”,
3. „kell lenni a hangkapcsolatokban a nyelvre jellemző adekvációnak, s ez történeti fejlődés eredménye.”

A grammatikai elemek statisztikájának vizsgálatakor megadja a szófajok illetve mondatrészek megoszlási táblázatát, jelezvén, hogy adatai mind relevánsak, mivel a hibahányad minden esetben alatta marad a 0,30 küszöbértéknek.

A terjedelmi mutatók közül a szavak átlagos hosszát adja meg hangokban illetve szótagokban; kiszámítja a szótó — morféma arányt, s közli a mondatok átlagos hosszát szavakban.

Hangsúlyozni kell a dolgozat úttörő voltát ezen a téren, hiszen a hazai irodalomban szófaj, illetve mondatrész — mondat statisztika eddig szinte teljesen hiányzott. A vállalkozás tehát nagy jelentőségű, viszont mindjárt negatívumaként felróható az is, hogy nem elég részletező (alkategóriák szófajokon belül, mondatffpusok különválasztása stb.).

Szólni kell az összehasonlítás hiányáról is, ami talán a dolgozat legnagyobb hiányossága. Ilyen jellegű munkáknál alapvető követelménynek tűnik már az eredmények helyességének ellenőrzése céljából is az eddig kimutatott adatokkal való összevetés, hisz enélkül a vizsgálódás könnyen öncélúvá válhat és semmiképpen sem mondható teljesnek. (Összehasonlítás alapul szolgálhatott volna a dolgozatban említett KELEMENFÉLE statisztika mellett TARNÓCZY TAMÁS és VÉRTESE EDIT munkája).

Befejezésül a statisztikai adatokkal kifejezhető stílussajátosságok tárgyalására tér rá SZENDE TAMÁS, ezt a szempontot „tudományon kívülinek” nevezve. Felsőrol három, a beszédjelenségekre jellemző fontos viszonyt, melyek közül a következő szerinte a beszédjelenség esztétikumának hordozója: „a létrehozott vagy születőben levő beszédjelenség érintkezik az azt létrehozó egyén szubjektumával” (57). A beszéd szépsége, azaz a jóhangzás nyilvánvalóan több sajátos tényező együtthatásának eredménye s erről a statisztikai módszer is sokat mondhat el. (Pl. magánhangzó — mássalhangzó arány, szórási, tagolódási egység stb.)

Ezzel zárul a tanulmány, felsorolva s számadatokkal alátámasztva anyanyelvünk jóhangzásának leglényegesebb előidézőit: kedvező mássalhangzó — magánhangzó kombináció, ideális szó — és mondat-hosszúsági arányok, jót intonációs viszonyok.

Végül még egy kérdés: vajon valóban tudományon kívülinek mondható-e a beszéd szépségének kérdését alapul vevő vizsgálódás?

TIMAFFY ILDIKÓ

Fónagy Iván: Füst Milán: Öregség — Dallamfejtés

Budapest, 1974. Akadémiai Kiadó. 220 l.

Fónagy Iván legújabb könyve kommunikációelméleti mű. Ne tévesszen meg senkit a cím! A FÓNAGY-címek mindig vagy játékosak (A pi, figyelj ide? !, Viccel a bácsi, Egy áttetsző Verlaine-versről) vagy szerények, tartózkodók (A költői nyelv hangtanából, Ige és iga, Double coding in speech).

I. Ahhoz, hogy ennek a munkának nyelv- és általában kommunikációelméleti jelentőségét megértsük, röviden föl kell idéznünk a XX. századi nyelvtudomány történetének azt a fő vonulatát, amelyik a nyelvi szisztéma központú kutatás céltételezése felől a performanciarendszer feltárása felé halad.

A mai állapot felől az újgrammatikus tanításig kell visszamennünk, ha a mindmáig élő irányzatokat mérjük föl. A történeti nyelvészet tárgya — mint ismeretes — a nyelvi jelenségek történeti alapokon nyugvó magyarázata, levezetése; elkötelezettsége ilyenformán bizonyos nyelvi jelenségek mintáinak szolt, úgy is mondhatnánk, egy rendszer izolált tényeinek, illetőleg izolált részrendszereknek (vö. H. PAUL, Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle, 1909.). SAUSSURE (Cours de linguistique générale. Genf, 1916.), majd a később kibontakozó strukturalizmus érdeklődésének középpontjába a nyelv mint jelrendszer kerül, a nyelv vizsgálata számukra rendszerössze-függések megállapítása. A *langue*-nak, a nyelv szisztémájának a kutatása ezzel az irány-

zattal nemcsak hogy előtérbe került, hanem teljesen el is nyomta a nyelvi jelenségek mint esetleges aktualizációk tárgykörét. A transzformációs generatív grammatikának jelentős felfogásbeli újítása volt, hogy — noha szintén a rendszer vizsgálatát tűzi célul maga elé — rendszer és nyelvi tevékenység viszonyát közelebbinek veszi, amennyiben a rendszer egyik változatának leírására törekszik, nevezetesen arra, amely az egyén révén a nyelvi valóság tényeinek létrehozásában közvetlenül közreműködik; ez a kompetencia (I. N. CHOMSKY, *Syntactic structures*. Hága, 1957.). Ezzel megint egy lépéssel közelebb kerültünk a nyelvhasználatához, ezt azonban csak az ötvenes évek második felében kibontakozó új részdiszciplína, a szociolingvisztika választja témájául. Először is kideríti, hogy a nyelvhasználat, a performance korántsem esetleges, hanem nagyonis kézzelfogható rendszerben foglalható össze, elsősorban társadalmi vonatkozásaiból kiindulva (vö. B. BERNSTEIN, *Social class, linguistic codes, and grammatical elements: Language and Speech* 5:1962, 221—40; Uő.: *Elaborated and restricted codes: their social origins and some consequences: American Anthropologist* 66:1964, 6. szám, II. rész, 55—689; W. LABOV, *Hypercorrection by the lower middle class as a factor in linguistic change. Sociolinguistics: Proc. UCLA Sociolinguistic Conference, 1964*. Hága—Párizs, 1966, 84—102; J. GUMPERZ, *The speech community. Language and social context*. Harmondsworth 1972. 219—31 stb.). Kizárólag a nyelvhasználat tényeiből kiindulva juthatunk el a fölismerésig, hogy egy közösség nyelve kulturális hagyományában determinálva van (vö. B. WHORF, *Language, thought, and reality*. Cambridge/Mass. — New York—London, 1956.). Ez a meghatározottság természetesen az egyén nyelvi tevékenységében is megnyilatkozik, ebben az értelemben minden kommunikációs kapcsolatnak megvan az „etnográfiaja” — ahogy DELL HYMES mondja. Jelentősen ki kell bővíteni tehát magának a kommunikációnak az alapmodelljét is, amelyben a partnereken, a kódon és a csatornán kívül helyet kap a közlemény tárgya és tartalma, formája, a közlés ténye mellett a kommunikációt meghatározó „közeg” (setting) is (I. D. HYMES, *Toward ethnographies of communication: the analysis of communicative events: American Anthropologist* 66:1964, 6. szám, II. rész 12—25; Uő.: *On communicative competence. Sociolinguistics. Aylesbury/Brucks, 1972, 269—93*). FÓNAGY IVÁN művének egyik fontos pontja éppen ennek a modellnek a problémája.

Ezeknek az új mozzanatoknak a fölmerülésével a figyelem egyszeriben a beszédre, a beszédben megvalósuló nyelvire és magára a beszélőre terelődött. Ha egyszer úgy áll a dolog, hogy a beszélő minden kommunikatív szituációban egyszerre használ fel nyelvi és nem nyelvi tényezőket, továbbá, ha a nyelvi rendszer alkalmazása folyamán a közlő (meg a hallgató is) pusztán a nyelvi jelek felhasználása, „materializálása” révén egyéb információkat is közvetít, illetőleg fogad, akkor önkéntelenül fölvetődik a kérdés, mi ezeknek a szerepe, lehetősége a kommunikációs kapcsolatban, és mi a viszonyuk a nyelvi rendszer komponenseihez. A ma nyelvtudományának egyik legalapvetőbb megoldandó feladatával állunk szemben, s ez az a kérdés, amelyre FÓNAGY IVÁN (egyéb munkái mellett) ebben a könyvben a választ keresi.

Az új ágazattal részben egy időben nem kevésbé jelentős új felfedezéseket tett a beszéd, a beszélő és a nyelvi viselkedés törvényszerűségeire vonatkozólag a pszicholingvisztika. Tárgyunk szempontjából a legfontosabbak közülük az alábbiak: az észlelés motoros elmélete (I. lejjebb); a szó- és jelentésszociációk rendszere (vö. H. HÖRMANN, *Psycholinguistics*. Berlin—Heidelberg—New York, 1971. 133—47); ezzel kapcsolatosan nagy előrelépést hozott egy új módszer megjelenése, nevezetesen az asszociatív távolságok, a jelentésben részt kapó affektív elemek, egyáltalán a jelentés mérhetővé tétele, amely megfoghatóbbá tette a szemantika szféráját, főként individuálpсихológiai vonatkozásaiban (vö. például C. OSGOOD, *Some effects of motivation on style of encoding. Style in language*. New York, 1960. 293—306; C. OSGOOD—G. SUCI—P. TANNENBAUM, *The measurement of meaning*. Urbana/III., 1957.). Ami viszont FÓNAGY gondolatmenetei szemszögéből még nagyobb jelentőséggel bír: teszt módszerrel sikerült kimutatni a hangszimbolika létezését és nyomait a nyelvben: „a szavak és a tárgyak összekapcsolásának történeti előjátékában valószínűleg szerepet játszott a hangszimbolika” — hangzik a tanulság HÖRMANN (op. cit. 219) megfogalmazásában, célzással elsősorban F. KAINZ (*Psychologie der Sprache*. II.: *Vergleichend-genetische Sprachpsychologie*. Stuttgart, 1943.) és W. KÖHLER (*Gestalt psychology*. New York, 1947.) nevezetes kísérleteire. Nem mellékes megjegyezni, hogy FÓNAGY IVÁN a hangszimbolika tárgykörének kibontakoztatásában maga is jelentősen közreműködött (I. A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959.).

2. A Fónagy-féle kommunikációelméleti koncepció természetesen statikailag többszörösen ellenőrzött alappilléreken épül föl. Ezek

önmagukban is megadják az alapfelfogás vázát, föltárva a figyelmes szemlélő előtt a közlésjelenségeknek az imént említett többszörös meghatározottságát, amelyben korábban elhanyagolt tényezők is megkapják a maguk rendszerbeli helyét. A FÓNAGY IVÁN által kidolgozott közléselemélet (kimondott vagy implicit) b á z i s k o m p o n e n s e i nagyjából a következők.

(1) A nyelvi közlésnek alapul szolgáló és az azt indukáló gondolatiság, g o n d o l k o d á s i f o l y a m a t o k nem azonosak a nyelvi produktummal, illetőleg a n y e l v i f o l y a m a t o k k a l (vö. L. VIGOTSKIJ, Gondolkodás és beszéd. Budapest, 1967, 117—23), habár nélkülük nem manifesztálódnak közölhető formában (a művészet kategóriáján kívül).

(2) A tudattartalmak embrionális, amorf bázisrétege olyan — nyelvi tényezőket esetleg bőségesen alkalmazó, egészében mégis — „nyelv előtti” formában is kifejeződ(het)ik, amely annak bonyolult és nem objektívált vonulatait — nyelvi úton való felszínrehozásakor gyakorta rejtve maradt vagy éppen elrejtett („elfojtott”) — elementáris mozzanataiban követi. Ez a forma az álom. Az álomban egy látens ’álmogondolat’ változik át manifeszt ’álmotartalommal’ az ’álmommunka’ révén, amely a kifejtett, immár az érzékelési szférában megjelenő álmotartalommal annak alapján, az álmogondolatot részleteiben is megtartva — a személyiség ’cenzúrája’ által „eltolásra” (Verschiebung) készítetve — megvalósítja (vö. S. FREUD, Über den Traum. Gesammelte Werke II/III. London, 1940—51. 645—700; S. FREUD—D. OPPENHEIM, Träume im Folklore. S. FREUD, Über Träume und Traumdeutungen. Frankfurt, 1972, 53—76). A gondolat közölt nyelvi felszínrehozatalában, és csakis a közlésben, ez a mechanizmus állandóan működik, maga a közlemény ’kettős kódolása’ (I. FÓNAGY IVÁN, A beszéd kettős kódolása: ÁNyT. 6:1966. 69—76), a közlés több rétegű információt közvetít (J. LOTZ, Speech and language: JASA. 22:1950. 713—7).

(3) A nyelvi jelek konvencionális, illetőleg önkényes voltának különbözősége. A kettő nem azonos, mivel a nyelvi jelek gyakorta szimptomák nyelvi lenyomatai, ilyenformán egy nyelvi ontogenezis értelmében természetesen következnek, noha általában önkényesen vannak szignátumaikhoz kapcsolva (vö. FÓNAGY: ÁNyT. 4:1966. 69—76; Uő.: Contribution to the Physei — Thesei debate. Omgia Al. Rosetti, Bukarest, 1965. 251—7;) egyes vonatkozásaira még Uő.: A beszéd dinamikus leírásának elveiről: NyK. 66:1964. 315—30; B. LINDEMANN, L'arbitraire du signe. Zur Neubestimmung eines Saussureschen Begriffes: Orbis 21:1972. 275—88). Vagyis a közlés úgynevezett esetlegességeinek megvannak a következményei a nyelvi jelrendszer egészében, arra állandó hatással vannak.

(4) Az élő beszédben zajló kommunikáció reproductív jellegű: míg a beszélő beszél, a hallgatóban a közlés tükörfolyamatai alakulnak ki, fiziológiai értelemben nagyságrendekkel leszorított intenzitással, de e folyamatok jelzéseinek teljes valorizációjával. Ez a percepció úgynevezett motoros elmélete (vö. R. STETSON, Motor phonetics. Amsterdám, 1951.; A. LIBERMAN—F. COOPER—K. HARRIS—P. MACNEILAGE, A motor theory of speech perception. Proc. Speech Communication Seminar. Stockholm, 1962. Stockholm, 1963.; az elmélet kifejtése és dokumentálása jórészt FÓNAGY IVÁN nevéhez fűződik, l. A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959. egyes fejezetei; Uő.: Kifejező mozgás a gége szintjén: Pszichológiai Szemle 20:1963, 206—16; Uő.: A beszéd kettős kódolása: ÁNyT. 6:1966. 69—76; Uő.: Hallható-e a mimika? Nyr. 90:1966. 337—41; Uő.: The functions of vocal style. Literary style. Oxford, 1971. 159—76 stb.). Ez mellesleg nem jelenti azt, hogy a kommunikáció szükségképpen mindenkor interakció is (I. BUDA B., A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont Szakkönyvtára 25. szám, Budapest, 1974. 15—6).

(5) A nyelvközösség tagjai számára az a mód, ahogyan közleményüket a m á s o d i k (metakommunikációs) k ó d b a n rejtjelezik, nem tudatos, amint a nyelv használatának szabályai sem azok. „Nem tudják, de teszik.” A közlés a maga kivitelező mivoltában olyan tényezőket használ fel, amelyek — szimptomásterüségükben — ősbibek, elsődlegesek a nyelvi jelekkel szemben (ennek irodalmára l. H. HÖRMANN, Psycholinguistics. Berlin—Heidelberg—New York, 1971, 18—29).

3. Az a koncepció, amely először fölsejlik csak, majd előrehaladván a vizsgálati anyagban egyre markánsabb vonásokat vesz föl, hasonlatosan egy szimfónia főtételének az első utalástól a teljes hangszereltséget igénybe vevő dominanciájáig. — e koncepció FÜST MILÁN Öregség című költeményének példáján van illusztrálva. A költő kétszer „valósítja meg élő szóban” a verset, s hangszalagra mondja LŐRINCZE LAJOS is. Az alapanyaghoz tartozik persze még az öregség grafikai képe.

Mivel a szerzőnek — az elmélet egyes tételeinek kellő dokumentálása végett — gyakorta a tudateltöltés szférájában kell rajtacsipni egyes meghatározó kommunikációs mozzanatokot, igen szerteágazó metódusokat kell igénybe vennie szerényen „*explication de texte*”-nek nevezett kommunikációs „anatómiai leckéjéhez”. Ezek a következők.

A beszéddallam leírása (az előadások kottái: 10—20), ezen belül a szólamon belüli hanglejtésjelenségek, valamint a nagyobb egységek dallamvonalainak vizsgálata; a szöveg fonetikus képlete (a magánhangzók egyes képzései csoportjainak egységenkénti megoszlása); nyomatéki és intenzitásviszonyok; ritmusképletek; terjedelmi mutatók (a szövegegységek hosszának összevetése); egyéb, alkalmi jelenségek (alliteráció, szünet stb.). Ezek a vers „zenéjének” összetevői, 1. 23—51. A beszéd „zeneiségének” (több egyszerűbb összetevő együttesének mint karakternek) leírása, a különféle előadások dallamainak egybevetése. Lehallgatási tesztek egyrészt a prozódiai tényezők által hordozott jelentéstartalmak mérésére, másfelől az összetett dallamszerkezetek vektorainak kimutatásához.

A műszeres elemzések korszerű akusztikai regisztráló berendezésekkel készültek részben Budapesten, többségükben Párizsban.

4. Ez a munka egyszerre két szakterületre hullatja gyümölcseit, a nyelv tudományára (méginkább az emberi közlés tudományára) és az esztétikára. Szeretnénk a nyelvtudományi vonatkozásokat kiemelni, amikor kísérletet teszünk, hogy összegezzük legfontosabb eredményeit.

4.1. Az „élő” beszéd formájában zajló kommunikáció információ-elméleti modelljét ki kell bővítenünk. Míg Hymes és a szociolingvisztikában megismert egyéb kísérletek kiegészítik vagy újrendezik azt, FÓNAGY a modell magvát bontja föl. Arról van szó, hogy az egyén egy fonéma vagy egy prozódiai tényező aktualizálásakor a „hangideál” megvalósítása folyamán annak realizációs programjában rejülő ejtési előírásaitól hol erre, hol arra eltér. Az eltérés nem véletlenszerű, hanem a beszélőben lezajló lelki folyamatoktól függ, s ez a hallgató szempontjából nézve szimptomatikus. Ily módon létrejön az ejtészabályok jelentésköre, egy „attitudinal” jelentés. Ennek a bevitelére a közleménybe egy „második” rejtjelezéssel történik. A modell tehát akkor helyes, ha a hírforrás és a csatorna között föltűntetjük a „szabályozott esetlegességek” rejtjelezésének fázisát (59). Ez a szekunder kódolás fejlődéstani szempontból primer (60—1), ugyanis — szimptomászerűségében — közvetlenebbül, „ősbibben” van adva, mint egy szimbólumrendszer, a nyelv jelei.

4.2. A beszéd bizonyos értelemben a valóság leképezése. „A beszédben sok-sok nagyságrenddel kisebb energiát képviselő mozdulatok, mozgáskombinációk segítségével képezzük le a valóságot. A hidrogénbomba hangsor kiejtéséhez lényegesen kevesebb energiára van szükség, mint amennyi a hidrogénbomba robbanásakor felszabadul” (39). A tett és a szó ugyanannak a dolognak, a *logosznak* a két mutációja, viszonyuk nagyjából olyan, mint a fény részecske-, illetőleg hullámtermészetéé. A beszéd kifejező ereje a szó mögött álló tett aranyalapjában van. A költői alkotás és dikció fokozott mértékben érvényesíti ezt a tényállást, „félúton áll a beszéd és a tett között” (38—40).

4.3. FÓNAGY már a beszéd dinamikus leírásának elveiről szólva is (FÓNAGY: NyK. 66:315—30) hangsúlyozta, hogy a nyelvi jeleket, egyáltalán a nyelv jelenségeit egyszerre kell tekintenünk funkcionális rendszerelemeknek és történeti folyamatok adott fázisban levő fejleményeinek. Ha a beszéd mindenkor tartalmazza azokat a mozzanatokot, amelyek az ejtés „esetlegességei”, s amelyeket egy második rejtjelező együtt konstruál meg a hír első kódbeli képzésével, akkor a beszéd folyamat révén a nyelv közzőség parányi egyede — magát nyelviileg megvalósítva — minden mozdulatával rész vesz a nyelv alakításában. Nem nehéz felismernünk ebben azt az elvet, amelyet Goethe „*List der Natur*”-nak, „a természet cselének”, Hegel — ugyanarra gondolva — „*List des Geistes*”-nek, „a szellem cselének” nevezett. A kifejezés mikéntjére vonatkozólag ez — ha lehet — még távolibb összefüggésekhez vezet el. „A beszédet hallgatólagosan adott ejtészabályok, hangsúlyszabályok, hanglejtészabályok értelmes torzítása teheti csak kifejezővé. A szabálysértések grammatikája azonos az ősnyelvvel, melynek jelei — az affektív beszéd, a regresszióra készítő emóció tanúsága szerint — gesztusok. A gesztus értelmezése vagy kauzális összefüggésen alapul — a mozdulatot, a látható, hallható megnyilvánulást egy (még) nem látható, nem hallható, közvetlenül nem érzékelhető esemény jelének tekinthetjük, szimptomaként fogjuk fel (HUSSELL *Anzeichen* néven különbözteti meg *Zeichen* 'jel' szótól) —, vagy hasonlóságon, a látható,

hallható, akaratlagosan produkálható jelenség tudattalan azonosítása teszi lehetővé” (210—1).

4.4. „Trouvaille” a szó igazi értelmében annak — lehallgatási tesztekkel való — dokumentálása, hogy a beszédben előforduló „szabálytalan” dallamformák korántsem véletlenszerűek, hanem különböző sémák egymásravetítődései, azok eredője. Ennek a felfedezésnek elméleti jelentősége ott van, hogy sarkából forgatja ki ama klaszszikus elképzelésünket, miszerint a nyelvben egységes szintagmatikus sík van. „A beszéd szalagszerű” — mondta LOTZ JÁNOS, s most ennek bizonyítékai vannak a kezünkben (vö. 111—20). Ez persze nem azt akarja jelenteni, hogy a beszéd akusztikai értelemben vett történései torlódnának egymás fölé (l. 188), hanem a bennük foglalt megoldások típusainak egyidejű képviselője alkot komplex egységeket. Eljárásával sikerül kimutatni a magyar kérdő hanglejtés egy sajátos variánsát. Ezzel kapcsolatosan megállapítja a szerző, hogy bizonyos dallamformák meghatározott attitűdöknek felel(het)nek meg, s azok immanens szerkezetéből mintegy szervesen következnek (121 és kk.).

4.5. Új megállapításra jut az úgynevezett kiegyenlítődéshely törvényével kapcsolatban is, amelynek az a lényege, hogy a beszélő a rövidebb szólamot arányosan lassabban ejti, mint a több szótagból állót. A tudományos álláspont nem egyértelmű a kérdésben, mert — FÓNAGY szerint — a kiegyenlítődéshely tendenciát más jelenségek leplezhetik, keresztezhetik. Mérései szerint csak a tíz szótagnál nem hosszabb szólamokban mutatható ki, azon túl nem érvényes (35—6).

4.6. A munka jelentősen hozzájárul a szubjektív szóhoz tapadó értékítélet alapjául szolgáló idegfiziológiai háttér feltárásához, a fonetikai metaforákban vizontlátott tudatelőtti tartalmak felderítéséhez (100—3).

4.7. Meghatározza magának a ’zeneiségnek’ a fogalmát az emberi hangra vonatkozólag. Fonetikusok számára gyakorlati ismeretekkel szolgál a hanglejtés regisztrálásához, értelmezéséhez (63—80).

4.8. Végül pedig érintenünk kell az esztétikával kapcsolatos új megfigyeléseit, ténymegállapításait is.

Új összefüggések tárulnak fel a tartalom és a forma viszonyának kérdésében, a (versben fölkelhető) gondolatalkzatok nyomán. A műnek — és általánosítva: a közlésnek — látens és manifeszt tartalma van, s függetlenül ezek távolságától, a szóban forgó tartalom „szubsztanciális elemek segítségével vezethető vissza az alapul szolgáló cselekményre” (194). E tartalmiság közvetlen szubsztancialitása — belső elrendezettségenek szférájában — olyan tényezőket foglal magában, amelyek sarkalatosan formai természetűek: egy „áttetsző” Verlaine-vers (Vö. FÓNAGY: Nyr. 93:1968, 246—56) tartalmiságának organikus eleme a *redditió* (a kezdethez való visszahajlás). Itt következik be „a formának és a tartalomnak egymásba való szakadatlan hegeli átcsapása” — idézi FÓNAGY LUKÁCS GYÖRGYÖT (195). Ha pedig a tartalom szubsztancialitása — legalább részlegesen — eredetileg formai, akkor a forma tartalmisága ebből formális logikailag is maradéktalanul következik. Mi legyen azonban az ornamentikával, ezzel a „formai formával”? A formalitás tényében olyan szublimáció nyugszik, amely nem egyéb, mint a szubsztancialitást tevő formaiság önmaga külsődleges jegyeinek önállósulásán keresztül bekövetkező absztrahálása (a szó etimológiai értelmében „elvonása”). Szerepe a művészi alkotásban . . . Ezen a ponton azonban a szerző a túlotúl nehezen ellenőrizhető sejtések elől visszahajlik a kezdethez, az Öregséghez (l. 196). Ami annál is gyümölcsözőbb, mert mintegy „mellékesen” még a szabadvers kötöttségének mértékére vonatkozólag is objektív fogódzót kapunk (45—9).

5. A kötet a FÓNAGY-művek minden erényét megcsillogtatja: az egységes és világos gondolatmenetet, a műszeres apparátus alaposságát, a módszerek sokrétűségét és az interpretációk finomságát. Igaz, a terminológia néhány helyen impresszionista benyomást kelt (például a forma és a tartalom összefüggésének tárgyalásakor), ám az olvasó óriási előnyhöz jut: ez a könyv — tárgyának komolysága ellenére is — letehetetlenül izgalmas, egyszerűen könnyed olvasmány.

SZENDE TAMÁS

Szerkesztői közlemény

Arra kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunk számára írt megemlékezéseket ne használják fel konkrét személyekkel kapcsolatos, ok nélküli kritikai megjegyzésekre. A szerzői jog tiszteletben tartása miatt a szerkesztő nem változtathat a bírálatot és nekrológot műfajilag összetévesztő szövegrészen, még akkor sem, ha annak cáfolata — a fölényes leintés vádjá nélkül is — könnyű lenne. A nekrológban továbbra sem kívánunk polémianak helyet adni.

A FELELŐS SZERKESZTŐ

TARTALOM

Köszöntő	3
KISS, JENŐ—KOKLA, PAUL—SCHLACHTER, WOLFGANG: Kontrastive Untersuchungen zur Übernahme internationaler Wörter im Estnischen, Finnischen und Ungarischen	5
RÉDEI KÁROLY—RÓNA-TAS ANDRÁS: A bolgár-török—permi érintkezések néhány kérdése [On Some Problems of Bulgar-Turkic—Permian Contacts]	31
GHEHO, DANILO: Az erza-mordvin névutók áttekintése (Első közlemény) [Aperçu des postpositions en mordve-erza (Première partie)]	45
HÜFNER, LORENZ: Samuel Gyarmathi und seine Bemühungen um die grammatische Komponente der Finnougristik	57
VÁSÁRHELYI S. ISTVÁN: Magyar igealakok szintézise [A Synthesis of Hungarian Verbal Forms through the Help of a Computer]	67

AZ ETIMOLÓGIA ELMÉLETE ÉS MÓDSZERTANA

RÉDEI, KÁROLY: Wortbildung in der PU/PFU-Grundsprache	93
K. SAL, ÉVA: Zur Frage der Systematisierung finnisch—ugrischer Demonstrativpronomen	103
KORENCHY, ÉVA: On the Nostratic Language Family Hypothesis	109
Sz. BAKRÓ-NAGY, MARIANNE: Semantic Examination of Genetically Related Language Correspondences	117
HONTI, LÁSZLÓ: On the Question of Proto-Language Reconstruction	125
JANURIK, TAMÁS: Le système de correspondance phonétique dans le dictionnaire étymologique „Les éléments finno-ougriens dans le vocabulaire du hongrois”	137

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

HAJDÚ PÉTER: Arealógia és urálsztika [Areal Linguistics and Uralic Studies]	147
В. И. ЛЫТКИН: ЭТИМОЛОГИЯ КОМИ СЛОВА <i>çč</i> 'зерно'	153
A. JÁSZÓ ANNA: A szófaji átesapás egy esete az osztjákban [A Case of a Part of Speech Conversion in Ostyak]	155
MÁRK TAMÁS: A szamojéd rokonságnevekről [Zu den Verwandtschaftsbenennungen der Samojuden]	162
MIZSER LAJOS: A hónapok elnevezései a szamojéd nyelvekben [Names for Months of the Year in the Samoyedic Languages]	175
RITTER, RALF-PETER: Ung. <i>katona</i> 'Soldat'	187
REUTER CAMILLO: Structura verborum [Structura verborum]	190
ASZTALOS GÁBOR—SZENDE TAMÁS: Adalék a gyerek beszédhangrendszerének kialakulásához [Ein Beitrag zur Frage der Entwicklung des Lautsystems im Kleinkinderalter]	194
DÁVIDHÁZI PÉTER: Jelentés, világkép és teljes világ [Meaning, Conception of the Universe and the Entire Universe]	200
VOIGT VILMOS: A szibériai sámánizmus [Shamanism in Siberia]	207

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

LAKÓ GYÖRGY: Paavo Ravila 1902—1974	215
KÁLMÁN BÉLA: Matti Liimola 1903—1974	224
BERECZKI GÁBOR: Paul Auriste 70 éves	227
SZ. GY.: Tamás Lajos 70 éves	229
VERESS FRUZZSINA: Tamás Lajos műveinek bibliográfiája	230
É. KISS KATALIN: Számítógépes és matematikai nyelvészeti tanfolyam Pisában...	239
BÜKY BÉLA: Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft	243
ZAICZ GÁBOR: Uralisztikai folyóirat Japánban	247
RADOMSKI, ROSEMARIE: Obi-ugor a tergo indexek	249
ERDŐDI JÓZSEF: Grigorij Novickij: Kratkoe opisanie o narode ostjacksom	250
GULYA JÁNOS: E. И. Ромбандеева: Мансийский (вогульский) язык	251
KÁLMÁN BÉLA: Giuliano Pirotti: Grammatica Vogula	254
CsÚCS SÁNDOR: Вопросы удмуртского языкознания	256
BERECZKI GÁBOR: Johannes Aavik: Keeleuenduse ärmised võimalused	259
ERDŐDI JÓZSEF: Angela Plöger: Die russischen Lehnwörter der finnischen Schrift- sprache	263
CSEPREGI MÁRTA: Pertti Virtaranta: Someron murrekirja	269
ZAICZ GÁBOR: Finnugor régészeti kultúrák az újkőkortól a vaskorig	270
CSEPREGI MÁRTA: Происхождение аборигенов Сибири и их языков	284
HONTI LÁSZLÓ: Б. А. Серебrenников: Вероятные обоснования в компаративистике	285
BUDA BÉLA: A nyelv keletkezése	292
BÜKY BÉLA: Sheila E. Blumstein: A Phonological Investigation of Aphasic Speech	293
PAPP FERENC: Paul L. Garvin: On Machine Translation	297
TIMAFFY ILDIKÓ: Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói	300
SZENDE TAMÁS: Fónagy Iván: Füst Milán: Öregség—Dallamfestés	303
Szerkesztői közlemény	308

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. I. 29. — Terjedelem: 27,3 (A/5) ív

75.1387 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

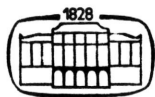
Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — kurzív (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), = félkövér (alcímek betűtípusaként), — kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.*

Ára: 24,- Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,- Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST